

HARSÁNYI KÁLMÁN

**EMBEREK,
ÍRÁSOK,
PROBLÉMÁK**

BUDAPEST 1939

GYŐZŐ ANDOR KIADÁSA

TARTALOM

	Oldal
Napi témák, örök problémák (1906-1910).	
Szemelvények	9
A történelmi megjelenítés művészete (1906)..	51
Rostán és mérlegen (1914).	
I. Parainesis	79
II. Szabadgondolkozók	85
Kafka Margit: A révnél (1918)	91
Zempléni Árpád: Vasfő és íme (1919).....	98
Emlékezés Zempléni Árpádról (1920)	100
Az elsodort falu, Szabó Dezső regénye (1920)	106
Irodalompolitika (1921)	122
A beteg magyar önérzet (1921)	128
Emlékezés Kőrösfői Kriesch Aladáról (1921)	131
Az otromba csizma (1921)	138
Dante (1921)	141
Dante-kiállítás a Nemzeti Múzeumban (1921)	144
A némán pusztulók (1921):.....	151
Turáni jellemvonások (1921)	156
A középosztály tartaléka (1921)	163
Kiknek készül ma a könyv? A szomjas diák- sereg (1921)	167

	Oldal
A karácsonyfa (1921)	172
A muszáj-himnusz meg az igazi (1922)	177
Glóriás mostohafiúk (1922)	180
Nem a múlt, hanem a jelen (1922)	186
Végre-valahára! (1922)	191
Az életről, a halálról, meg egy katedráról (1922)	196
A miénk (1922)	202
Lantos diákok (1922)	206
Magyarok Velencében, finnek Budapesten (1922)	211
Wien-e vagy Bécs? (1922)	214
„A művelt nyugat!” (1922)	218
Renaissance (1922)	224
Csak a teste (1922 november)	229
Komáromi János két regénye	
I. Jegenyék a szélben (1921)	232
II. Esze Tamás, a mezítlásosok ezredese (1922)	235
Túrán (Kozma Andor ősregéje, 1922)	238
Jules Henri Fabre (1923)	243
Lambrecht Kálmán két könyve	
I. Óslények világa (1923)	265
II. Az ősemlék (1926)	269
Szabó Dezsőt! Nemzetgyalázásért! (1923)	275
A növények élete. (Raoul Francé könyve, 1925)	279
Pálffyiné Gulácsy Irén két könyve	
I. Hamueső (1925)	285
II. Fekete vőlegények (1927)	298
Magyar sirató. (Móricz Pál könyve, 1926)	302
Fölborult ekék (1926).....	305

	Oldal
Aszja. (Turchányi István háborús regénye, 1926)	308
Bartóky József (Forgácsok, – Semper idem, 1927)	311
Önéletrajz (1926)	315
Sidló Ferenc (1927).....	320
Ázsia felé (1927).....	336

NAPI TÉMÁK, ÖRÖK PROBLÉMÁK

(1906-1910)

SZEMELVÉNYEK

Napi témák, örök problémák. – Az örök problémák mindig modernek, mindig elevenek, agyatermékenyítők, elevevesszülők, elmúlhatatlanok. A napi témák mindig rövid életűek, hamar fonnyadnak s könnyen félrevezetik a felszínesen szemlélődő elmét. Minden tiszavirág-mivoltuk mellett is becses dokumentumok azonban, úgy tartalmukat, mint fölvetődésük módját, valamint különböző megítélésüket tekintve. Kutatójukra, értelmezőjükre nézve annál becsesebbek, mennél keményebb páncél mögött rejtőzik bennük valamely örök probléma magva.

*

E kisebb-nagyobb cikkekből álló sorozat célja: kapcsolatba hozni a napi témákat az örök problémákkal. Az előbbinek talmi becsét megnövelni az örök problémák kipróbált aranyával s az utóbbinak nemes drágaköveit tetszetősebb formára csiszolni az aktuális élet forgó-berregő, durva kőkorongjain. Lehet, hogy egyikük-másikuk olykor valóságos kis essayvé fog dagadni, máskor meg aforizmává zsugorodik össze. Olykor maga a papirosra vetett elmélkedés, máskor meg a már leszűrt gondolatok néhány sornyi eredménye lesz, még csak nem is sejtetve, hogy aktuális vonatkozása van, hogy megtörtént, folyamatban levő dolgok, eleven kérdőjelek fölött való tűnődések szülötte.

Székely Bertalan. – Olyan banális, olyan megszokott, olyan szinte kivétel nélkül való a mi valóban nagy embereink sorsa, hogy se meg nem ríkat, se meg nem mosolyogtat többé észrevétlen tengődésük, ezer gáncsokodással nehezebbé tett útjuk s a haláluk utáni, szinte rögtönös, dicső feltámadás. Már ennek ebben az országban így kell lennie, így szoktuk meg. Úgy ragaszkodunk hozzá, mint valami megszentelt hagyományhoz. Kapta-igazságokat nincs miért elmondani s ha most az egész nemzet egyhangúan kiált hozsannát Székely Bertalannak, a legnagyobb magyar festő-lángésznek, a legtitánibb alkotó erőnek, a legmélyebben gondolkozó művészet-teoretikusnak: – ez magától értetődően nem jelent egyebet, mint, hogy ezt a nagy embert egész életén keresztül a legkissebb, legfakóbb, legmulandóbb nevek *után* emlegették, hogy robot-tanárkodás nélkül alig tudott volna megélni; hogy lángészének egyik legelső fölismerője, báró Eötvös József csak nagynehezen, hosszú huzavonák után, többszöri haladék-kérésekkel tudta előteremteni a „nemzet megvásárolta” képenek szerény tiszteletdíját, mint ezt a művészhez intézett levelei bizonyítják; hogy nem egy alkotására rá kellett fizetnie; hogy rendkívüli sokoldalúsága mellett is éppen akkor skatulyázták be a „történelmi festők” csoportjába, amikor a történelmi festészet egykori tekintélyének már befellegzett, amikor az egyértelmű volt a maradiak, a tehetetlenek közé való sorolással, stb. stb.

Félrelökték, de kizsákmányolták. Tanultak tőle, de fitymálták. Egyik ajándékot a másik után fogadták el tőle, de megalázták a formáságos köszönetképpen odavetett aprópénzzel. És ez az ember mégis itt maradt és szórta tovább a kincseit közönyösekknek,

irigyeknek, csúfolódóknak, borraalóért, ingyen, ráfizetéssel! Székely Bertalan eggyel több bizonyosság arra, hogy a valóságos lángész mindig nagy jellem is egyúttal. A mi apró kis titánkáink orrolva futnak el innen és meg sem állnak Párizsig, ha mértéken túl nem becsültük első szárnypróbálgatásaikat. A nagy emberek, a Székely Bertalanok, a nemzeti kultúra harcosai örhelyükön fognak maradni mindenkor. Tűrő megadással fognak mosolyogni és parancsolatként vezeti őket a közhellyé lett szomorú igazság, hogy méltó elismerést minálunk csak a meghalással lehet kiérdemelni, ez a nemzet hódoló babérkoszorút csak kihült homlokokra tud tenni, – azt is csak akkor, mikor előzetesen egy tucat nagydobos műlángész lázas érvényesülési vágytól lüktető halántékán már kipróbálta.

„Késő!” – „Késő!” ... ez a legszomorúbb fölkiáltás a világon. Tösgyökeres magyar indulatszó, bár nyelvtanaink nem említik ilyenek.

A Komjáthy-kultusz. – Nemesen kezdték meg ezt a kultuszt. Azzal a szándékkal, hogy tizenöt esztendei észrevétlenség után egyszerre iktassák be irodalmunk remekírói közé azt az egyedülvaló költőt, akinél fenköltebb hangja még nem volt magyar poétának, aki a szférák zenéjét muzsikálta, de aki egészen elszakadt a földtől, hogy himnuszt és örökké csak himnuszt zengjen a fényről, a napról, az úrról, az örökkévaló végtelenségről. Nagyszerű hangok a Komjáthy Jenő hangjai, de mindig üveghangok; fölséges harmóniák és diszharmóniák, de basszus nélkül valók. Olyan ez a poézis, mint valami óriási inga, mely csak

szélső kilengéseikor villan föl az űrben. Erre is, arra is látjuk roppant messzeségben, de sohasem érezzük, mikor suhan el láthatatlanul a földnek légkörében. Mondhatnám égig érő fának is, melynek, ha van gyökere, a fellegekben van. Csak néhány éterillatú, azűr-hímes szírom hullongott alá hozzánk, – Isten tudja, mekkora magasságból.

Ez Komjáthy Jenő, a kétségtelen remekíró, aki mindamelletts is tökéletlen poéta, mert semmi köze a földi világhoz. Bizonyos, hogy még Vajda Jánosnál is inkább rászületett a népszerűtlenségre. Jól tették, hogy hozsannát kiáltottak neki, jól tették, hogy beiktatták az őt megillető helyre, – de nagyon elvétik most a dolgot leglelkesebb hívei, a fiai, mikor mindenáron népszerűvé akarván tenni a népszerűvé sohasem tehetőt: – új meg új fogásokat eszelnek ki a Komjáthy-kultusz terjesztésére. Nem érik be a választottakkal, mindenki kell nekik, pedig a *mindenki* meg fog csömörölni tőle, mint a kizsákmányoló szenzációktól általában. Tartok tőle, hogy buzgó hívei hamar lejárattják és belekergetik egy második feledésbe. Az pedig esetleg letöröl valamit igaz dicsőségéből annak, akinek az agyonhallgatás nem tudott ártani.

Megírátták az életrajzát. Helyes! Jól tették. Hanem amit azután tettek, az már nemcsak a jó ízlés, hanem egyenesen e rendkívüli poéta érvényesülése ellen való. Összeszedtek minden fikarcnyi írást, mely róla valaha bárhol megjelent s tekintet nélkül a cikkeknek irodalmi színvonalára: kötetbe gyűjtötték és a kötetet – *ingyen* kínálgatták bárkinek, holmi uccasarki reklámcédulák mintájára. Azután következett műveiből, válogatott verseiből, néhány versének német fordításából – *még hat* ilyen ingyen kínált kötet.

És ennek a nagy poétának még nagyobb dicsőségére megkerítették a verselő kispesti susztert, vagy szabót, vagy mi is tulajdonképpen az a Bergendy Szilveszter s vele küldettek szét az országban reklám-levelezőlapokat, amelyen jelzi, hogy „Szikra” címen megindítja „a Komjáthy-kultusz harsonáját”. Ez már ízléstelenségnek is sok. Kispest és vidéke annak, aki a világűrben száguldozott; reklámajándékok és fél-analfabéták harsonázása annak, aki néhány tüneményesen szép verset, versszakot, holtá napjáig dicsőségre való áhítozás nélkül rejtegetett a fiókjában! Olyan sürgős most neki a dicsőség? Milyen tragikus-szépen élt és dolgozott, milyen nagyszerűen merült föl a homályból és hogy megzökkentik most az ünnepi tempót, mely hozzá méltó tragikus fönséggel emelte! Minek? Miért? Hogyan tépázhatják meg ennyire azt a komoly, igazi dicsőséget? – Most arcképét osztogatják az ingyen könyvek módjára, nem tudom, de lehet, hogy cigória mellé csomagolva...

Nehogy megtéveessen bárkit is Komjáthy értékére nézve ez az aprópénz-szórás! Komjáthy Jenőnek nincsen szüksége arra, hogy nagyszerű meteor-rögeit tantuszokká verten dobálják a nép közé. Maradjon ő meg csak úgy, ahogy van: ritkaságnak, mely éppen értékénél fogva nem akárki kezébe való. S ha egy időre talán meg is sínyli, majd csak kiheveri holt nagyságokhoz illő türelemmel, hogy túlságosan is földi, túlságosan is boltszagú aranyfüstben hempergeték meg az ő végtelenségnek írott zsoldárkönyvét.

Véres sebek és bársony flagellumok. – A Goethe hidegségéről belénk gyökerezett balhit magyarázata abban van, hogy mi, a nagyközönség, vagyunk vele

szemben hidegek és csupán ez a mi fagyos érzésünk láttatja márványból faragott udvari tanácsosnak azt a forrongó elméjű, melegszívű embert.

A költőt – mi a nagyközönség – nem tudjuk a balsors ragadozó körmein kívül, a nagy nyomorúságok, a nagy szenvedések látszata nélkül szeretni. A tisztelet érzése más kérdés. De hogy szeressük, hogy szívünk egész melegével szeressük a költőt, ahhoz üldözött vadnak kell lennie, öntudatlanul ugyan, de a részvét, a balsorsukon való megindulás hajt mindannyiuk felé. Az érdeklődés kezdete, hogy megesis rajtuk a szívünk, vagy megesett valamikor valakié, aki ezt az érzést, – ki tudná, mily messze múltból, – átszármasztatta ránk, az unokákra.

Az első nagy poéta vándorbotos vak aggastyán a szemünkben, az utolsó nagy poéta pedig megjövendölt halállal csatában elesett fiú. Dante száműzött; Lenau megőrült, Camoens éhenveszett; Madách, Molière, megcsalt férjek; Aesopus és Cervantes rabszolgák; Balzac, Dosztojevszkij robotmunkások; Tasso tömlőére vetett rab; Shakespeare babérkoszorútlan, közepes színész; Heine matrac-sírban eleven halott; Rousseau lakáj és hangjegymásoló; Byron számkivetett; Wilde az életnek daróc rabruhába bujtatott királya; Verlaine a kórház halottja; Schopenhauer élte végéig föl nem ismert nagyság; Rabelais, „a „lángeszű bohóc”, alázatos koldus; Spinoza üvegcsiszoló mesterember; Pellico, Kazinczy, az elnyomatás áldozatai; Chénier vértanú!... A dédelgetett Goethe, a békén aggkort ért Arany, az egyhangúan örökké ünnevelt Corneille, a maga szenvedéseit a világba soha ki nem kiáltó Ibsen, a dús remeteségben élő Tolstoj, – hidegek.

Csak a szenvedő költőt tudjuk mi, a nagyközön-

ség igazán szeretni. A sebeiken csüggünk és vérnyomos alkotásaikon. Akkor hatnak meg azonnal és könnyen, ha kikiabálják nagy nyomorúságaikat és szemünk láttára vájkálnak sebeikben.

Három évezred óta vonul fel így előttünk a költők flagelláns hadserege. Meghatnak a szétmarcangolt, meggörnyedt, bilincstörte, békónyomos testek, a vérző mellek, fölhasított háta, a szeges korbács látása és a sok fájdalmasan eltorzult arc. De bármi nagynak lássuk is különben, nem illet meg a sebek nélkül, véresverejtéktelen homlokkal, nyugodtan, mosolyogva lépkedő kiválasztott, akinek csak a forma kedvéért kacérkodik valami bársonyból, való játékflagellum a vállán. – Ezekről azt mondjuk: piedesztálra valók, amazokról pedig, hogy jöjjetek oltárképeikül a szívünkbe.

A lélek vére. – A léleknek is van vére: – a remény. Mennél kevesebb a vére, annál jobban fázik s mennél több, annál jobban lángol és lobog. A csalódások megannyi érvágás s a köppöly kéznél van mindig, – vértoluláskor.

Íróink. (1908.) – A magyar írónak négy nagy főtípusa van ma, nem számítva a különleges budapesti típust és a változatokat.

Az első a legszentebb nemzeti hagyományainkat híven ápoló, de minden modern törekvéstől, minden merészebb újítástól húzódozó írók csoportja. Ezek epigonok. Magyar nagyságoknak magyar szívű, de kicsiny, olykor nevetségesen kicsiny epigónjai. Csupán fenntartó, nem teremtő erők, sőt ma már ez az érdekük is lejáró-félben van, mert amihez oly szívósan

ragaszkodnak, azt nincs miért fönntartani többé: – a mi jó volt benne, az úgy is megmaradt s nélkülok tisztábban maradt volna meg, rrcint velük. Gyulai Pál volt közöttük a legnagyobb. Halála után szétzüllött a tábor s ma már alig lézeng közöttünk néhány az aprajából.

A második típus az európai majom. Akinek minden jó, minden szép, minden utánzásra méltó, aminek idegenben híre ment és minden silány, minden nevetéségesen „nemzetiszín pántlikás”, amire magyar lélek ütötte bélyegét. Ez a típus még magyarul sem tud tökéletesen, csupán azért ír ezen a nyelven, mert az idegent legfeljebb annyira tudná megtanulni, mint a miénket és sejtí, vagy talán tudja is, hogy az a másnemzetbeli közönség megköveteli a maga írójától, hogy nyelvének tökéletes művésze legyen, mert csupán nálunk lehet és szabad, a minden hivatásos író szemében szent grammatikán tetszés szerint tapodni s regényt, drámát, vagy akár verset írni egy szatócs nyelvtudásával. Ez a típus szentül meg van róla győződve, hogy „nemzetközi”, ha törpe követőjéül, silány utánzójául szegődik hol valami német, hol valami orosz, francia vagy norvég irodalmi áramlatnak s el-lene fordul a mieink mindenikének.

A harmadik főtípus az európai magyar. Az, aki csak alig észrevehetően röstelli, hogy nem valamelyik nagy nyugati nemzet fia. Ez a típus úgy oldja meg a magyar írásművészet problémáját, hogy – kivitel-re dolgozván, – igyekszik a modern európai kultúra fokán is számottevőt és eredetit alkotni, de anélkül, hogy csak a legtávolabbról is elárulna valamelyes nemzeti vonást. Ha kikívánkoznék belőle, visszafojtja. Ez a típus nem karakter, tehát szintén nem teremthet

igazi, legfeljebb csak divatos nagyságokat, de van a munkájában mégis valami megbecsülésre méltó, mert cölöpöt cölöp után verve a nagy szakadékban, mely bennünket a nyugattól még ma is elválaszt: buzgó napszámosa annak a nagy áthidalásnak, –

melyre a negyedik főtípusnak semmi szüksége sem leszen, mert átröpíti rajta a maga egyetlen szárnycsapása. Ez a modern magyar nemzeti író típusa. Pár évvel ezelőtt még aligha lett volna típusnak mondható, de évről-évre több és több a biztató jel, hogy e folyton erősülő fajta megbír az öt fojtogató többivel. Ez a típus nem tiporja meg a valóban szent hagyományokat, de nem is bálványozza. Elhalad mellettük, nehogy eltérítsék, nehogy megvesztegessék, csak a kalapját emelinti meg, illő tisztelettel. Viszont azonban nem ünnepel kalaplengetve mindent és mindenkit, amit vagy akit Európa fölkapott; de nem is fordít neki tüntetően hátat, mielőtt meg nem győzdött volna róla, mit ér *nekünk* és neki.

*

Az első típus mindenkor egységes hadsereg volt; még írmagnak ránkmaradt rokkantjai is összetartanak. A második típus csúrhében jár, hogy valamiként mégis föltűnjék; másként érdemes sem volna észrevennünk. A harmadik típus minden egyes tagja dühös féltékenységgel látja a másik sikerét, de szívesen köt vele véd- és dac-szövetséget, -érdekből. Irodalom-politikaiból és üzletiből. A negyedik típus minden képviselője egyedül jár. Megbecsüli a másikat, de nincs szüksége rá. A közönségre sem, a dicsőségre sem, a tenyeren-hordoztatásra sem. Egyedül csak arra a talapzatra, amelyet maga taposott magának és amelyen, a maga lábán, rendíthetetlenül áll.

A nemzetközi lélek: absurdum. – Minden igazán nagy író nemzeti író. Mert csak erőszakkal távolíthatna el gondolataiból, írásaiból mindent, ami arra vall, hogy ennek, vagy annak a nemzetnek fia. És ha megtenné, már csonkán, hazugul átídomítva adná át nekünk, ami a lelkében megfogamzott. A valóban nagy író becsületesen írja meg azt, ami a lelkéből kikiváncozik; azt, ami a lelkében termett. Internacionális lélek pedig éppen úgy nincsen, mint ahogy nincsen minden faji jelleget levetközött internacionális testtípus. Azt a bélyeget pedig, amelyet a lelkünkben viselünk, akarva-akaratlanul ráütjük minden szavunkra, minden cselekedetünkre, minden írásunkra s csupán az vetkőzhetik ki teljesen nemzeti jellegéből, aki valami hóbortos divat, vagy a kicsiny lelkeket örökké kísértő Prokrustes-ágy kedvéért – saját magát meg-rabolva, – egy veleszületett természetes emberi tulajdönt elsikkasztott.

A gyöngye és az erős. – A huszadik század összes magyar poétáinak egy a tragikuma. Az, hogy ráébredtek ennek a nemzetnek barbár kultúrátlanságára. Mindegy, hogy igazuk van-e, vagy nincsen. Érzik a lelkük fenekéig, tehát tülekedniük kell ezzel a nyomasztó érzéssel. A gyöngye elbukik s csúfondároskodó hitehagyottá lesz. Megveti ezt a kultúrátlan, intellektualiter olyan mostoha, koldusszegény országot, a közszólásban is *már-már* sivataggal egyértelmű „magyar ugar”-t. Fintorogva fordul el ős szépségeitől, hogy *túlfinomult* lelke idegen virágok újszerű illatában kereszen bódulatot, balzsamos mámort, üvegházi látomásokat, idegkórságos hallucinációt. Az erős marad és csökönyös göggel túrja-vájja, szántja-veti ezt a ki-

szikkadt földet. És ha ezerszer tudja is, hogy áldatlan kultúrföld ez a világhíres humusz: soha ki nem mondja, soha be nem vallja, mert tudja, hogy az az igazán barbár ország, melynek barbárságát a véreből való vér hirdeti a kárörvendőknek.

A vergődők? A nem gyöngék, de nem is erősek? Oh, azok nagyon keserű magyarok ma! Merőben mások, mint kesergő, de csupán politikai okokból kesergő őseik.

A keserű modern-magyar sóhaj os erőfeszítéssel, dacosan és mégis gögjetörően hódol meg a szajnaparti kultúra előtt. Olykor baccalaureus fiú, aki imádja az édesanyját, de untalan a parasztasszonyt látja benne s csókolgatja is a kezét, meg röstelli is, hogy kérges kézre hull az a legszentebb csók. Felölti a le európaibb habit noirt, de tulipánnal hímes ingét nem tudja szemétre vetni. Nyugat mágnese vonzza, Keleté marasztalja, nem tud apostata lenni, de nagyon meg-ingott már a hite. Vergődik, küzködik, roppant erők tűrik le egymást benne. Vértanú, akinek vére meg-alvad, mielőtt kiomlanék. Hős. akinek már hüvelyében rozsdától csorbult ki a kardja. Távoli célok esengő je, aki szárnyatlanságán kesereg, mert átall gyalog lépdeléssel talpalatról-talpalatra utat taposni az utána következőknek.

Nagy alkotások útja, – Érdekes volna figyelemmel kísérni, hogy világot hódoltató körútjában, országról-országra járva, minő sorrendben jut el az alkotó lángész kipattanás! helyétől a kulturális egyenlítőig és onnan a műveltség sarkvidékéig. Addig az

övig, amelyen túl már nem kél ki többé semmiféle elvetett mag. Az intellektuális földgömbnek is megvan a maga csapásai, útjai, országútjai és sínpárjai, amelyeken nagyon kanyargó, de rendszeresen kanyargó vargabetűkkel lehet csupán addig a hideg övig eljutni, amelynek határmesgyéjére már csak a Shakespearek tűzik ki lobogóikat.

Minden nemzetnek, minden országnak megvan a maga láthatatlan kínai fala. Egyik sem nyit tüstént kaput az idegen lángésznek s egyik sem zárkózik el végképpen előle, de minden nemzet más és más fokozatot mutat a kapunyitás készségében, így hát más és más az időbeli egymásután is, amellyel beboesáttatik a kopogtató. Bizonyos, látnivalóan bizonyos, hogy a készségnek ebben a fokozatában rendszer van. Á mi készségünk fokozata igen utolsó rendű. Ez a humuszáról híres ország szikes föld az intellektuális glóbuson. A legtöbb belevetett mag csírátlanul aszík el a barázdáin, vagy rothad el benne. A tizenkilencedik század valóban nagy szellemei csak akkor kerültek el mihozzánk – gyéren képviselt műveikkel, csonkán, felibe-harmadába, – mikor Európa már szinte az utolsó betűig betéve tudta mindazt, ami nagy és új volt alkotásaikban, vagy éppen túl is haladta már s jó időre betelve vele, újabb nagyság után kapott. Kitéűnő példa rá Schopenhauer, Ibsen, Nietzsche, kiket évtizedekig tartó habozás után még most is csak szűkszavú szemelvényekben lehet átcsempészni a Kárpátokon. De elképzelhető-e szembeszökőbb példa Rousseau-nál, kinek valóban korszakalkotó és az egész világirodalomra kiható Vallomásai csak az imént, alig pár éve jutottak el hozzánk, másfél évszázad elmúltával? Hány apró országocskán, hány parányi nemzetben

vezetett végig az a kanyargó vargabetűs út, míg másfélszáz esztendő múltán gázlót talált a mi négy folyónkon át, hogy folytassa útját az intellektuális jégsarokok felé!

Csak az álnagyságoknak, csak a zengő nagydoboknak, csak a szuggerált káprázatoknak rövid az útok mihozzánk. Victor Hugót csaknem egyszerre kezdtük imádni Európával s jóval tovább imádtuk, mint Európa. Oscar Wilde pajzsraemelésekor ott termettünk mi is és bizonyos, hogy – ha már egyszer nekifeküdtünk, – virtuos emberséggel fogjuk a pajzsát tartani még akkor is, mikor Európa már régesrégén odébb állott alóla s még csak azon sem tűnődik többé, hogy micsoda okokból lett az a rendkívül érdekes életű, de csak mérsékelt kiváló író: néhány esztendőre mindenek fölé emelkedő óriás tiszavirágga.

Kegyelet. – Minden hagyomány szent? A múlt-hoz való ragaszkodás mindenkor nemes dolog? – Ejh, kötelességünk, hogy a csonkig égett fáklyát eldobjuk és rátiporjunk!

De becsüljük meg örökkön égő fáklyáinkat!

Sír, tetem nélkül. (1907.) – Sokszor álmodoztam már egy nagy halottunk emlék jeléről a Kerepesi-tető valamelyik fő-fő keresztútján. Egy nagy halottéról, akinek csontjait sem osztráktól, sem oroszól nem kérhetjük többé számon, de akinek mégis csak tartoznánk azzal a kegyeletes emlékkal, nagy halottainknak ama faragott emlék jeles, mauzóleumos múzeumában. Miért maradjon el a nagy halottak múzeumából egyedül ő, a legnagyobb? Pusztán azért, mert egyetlen szilánkot sem juttathatnánk tetemeiből a

néki szentelt hantok alá? A „temető” szóhoz betűszerint való ragaszkodásunk gátolna meg a segesvári kifürkészhetetlen csontok kegyeletes megjelölésében? Ne vessük a kőre, hogy „itt nyugszik”; vagy vessük rá, de értsük alatta, hogy itt, igen, itt, ebben a földben, ennek a hazának a földjében, de nem tudjuk merre, hol. És mivel nem tudjuk megjelölni azt a taipalattnyi földet, ahol az ő valóságos csontjai poianak, megjelöltük itt, az ország szívében, nagy halottaink gyűjtő múzeumában, a mi szerény, szomorú, keresztutas Pantheonunkban.

Dante hamvai sincsenek Firenzében, nem is voltak soha, – és fölségesen szép márvány emlékmű hirdeti mégis a Santa Croce gyönyörű templomában, hogy a Ravennában porló csontokat Firenzében is lehet dicsőíteni s a nagy olasznak Itália bármely városa állíthat síremléket a legszebb temetkező helyen.

A magyar kegyelet azt mondja, hogy csak Ravenna tartozott volna vele, mert hiszen ott nyugszik valóságosan. És Petőfinek is csak a segesvári csatatér kórói tartoznak vele, vagy senki, ha még ők sem tudják, hová lettek, merre vetődtek azok a dicső tetemek.

A csőcselék. – A csőcseléknek nincs miből okultnia, mert nem tudja mit tett, vagy mit tettek vele a múltban.

Párhuzam. – Minden párhuzam a *mi* rovásunkra üt ki, amelyet más nemzetek kulturális fejlődése és a magunké között vonunk, akár a múltban, akár a jelenben. Az ember, még oly felvilágosodott elmével is, akarva-akaratlan valami babonás elátkozottságra gondol, valahányszor összehasonlításokat kénytelen tenni azokkal a nemzetekkel, amelyeknek még ellen-

ségeik is vittek valami jót. Valami erkölcsi jót, valami kulturális értéket, valami szellemi kincset, még ha anyagi értelemben kifosztásukra törtek is.

A mórok betörése és sokszázados uralma Spanyolországban valamikor keserű kitérősekre fakasztotta az egész európai művelt világot és a hódoltságot mindenek egyértelműnek vették a kultúrára mért végzetes csapással. Pedig a mórok megbecsülhetetlen szellemi értékekkel tették gazdagabbá a középkori egyetemes kultúrát s valóságos kincs-szórás volt uralmuk Spanyolországban. Nekik köszönheti egész Európa az algebrát; a matematikai csillagászat föllendülését; az alchímiát, mely minden kalandos eltévelyedései mellett is nagyszerűen alapozta meg a természettudományok legpozitívabbját. Nekik köszönheti a görög filozófiának nem egy remekét, mely Al-Mamun, az arab Mátyás király jóvoltából lett a klasszikus arab műveltség egy-egy alapkövévé, hogy az ő révükön azután a miénk legyen. Nekik köszönheti azt a gyönyörű építő stílust, mely örök időkre fog csodálattal eltölteni mindannyiunkat a granadai Alhambra, a cordobai mecset, a sevillai Alcazar látásakor, e teljesen érett építőművészet tökéletes arányaival, lehellet-finomságaival, csipkeszerű lengéseivel, mely Európának akkoriban még oly vaskos és nehézkes építészetére oly üdvösen hatott. Nekik köszönheti nemkülönb az iparművészet számtalan ágának föllendülését is, a rézkovácsok és cizelláló ezüstmívesek mesterségétől az acél-edzésig, a kerámiai faldíszítéstől (*azulejo*) a szőnyegszövésig. Az egész oly szörnyűségeinek festett mór uralom végtül-végig csupa-csupa nyereség. Áldott az a rabiga, mely félbarbár országból műveltet teremt. Már pedig a mórok ezt tették

Spanyolországgal. Látszatra még irodalmukat is ők lendítették föl. Ez azonban csak negatív igaz. A századokig tartott legendás harcok élő-igaz lovagromantikájával akarva-akaratlan ők indították meg a „romances caballerescos”, „históricos” és „moriscos” légióit, hogy egyszer s mindenkorra jellemző bélyeget nyomjanak velük az egész spanyol irodalomra.

Milyen más volt a mi hódoltságunk, amelyen Európa még csak nem is siránkozott! Milyen más-ként tört be ide Kelet! Milyen oázis-romokkal tele-szórt sivataggá lett ez a még félszázaddal előbb oly viruló kultúr-ország! AI-Mamim szomjú unokái milyen áhítattal állottak volna meg a Corvina remekei előtt, mily gonddal óvták volna meg e mindennél nagyszerűbb hadi zsákmányt, hogy valamiképpen el ne vesszen a bennük fölhalmozott töméntelen szellemi kincs! A törökként szereplő délszláv janicsár csóvát vetett belé: „nekem nem keli, másé se legyen!” Oh, barbárok barbárjai, még alig kapta szárnyaira Naldus Naldius kötetnyi versét a hír, melyben ezt a remek könyvtárt az akkori művelt világ legnagyobb-szerű szellemi kincstáraként dicsőítette, – ti már is füstjében, kormában, búsan szállongó pernyéiben gyönyörködtetek! Eltűntek a könyvek, el a képek, a szobrok, a nagyszerű templomok, paloták, el a humanisták, a tudomány, az irodalom, el minden. Nem maradt utánuk semmi, csak a véráztatta föld, a nyögve viselt adók és a lehetetlenségig bonyolult politikai to-jástánc, ez a legnagyobb átok, mely nemzetet érhet.

Ilyen a párhuzam a *mi ellenségeink és a* másoké között; a hozzánk betörő Kelet és a másokhoz betörő Kelet között. Hát még ha barátainkról és a nyájasan mosolygó Nyugatról szólnék!...

Magyar tragikum. – A magyar kultúremlernek szomorú még az öröme is. Mert még a kincset érő ajándék is, amelyet művész vagy tudós a nemzeti kultúrának áldozatul hoz: csupán törlesztése annak a roppant adósságnak, mellyel ez a nemzet az egyetemes európai kultúrának tartozik. Minden valamirevaló könyv örömet jelent minálunk, de még a legjobb is keserű gondolatokat ébreszt, mert egyik sem emelhet bennünket az esengett magasságba, csak hézagot tölt be valamennyi; egyik sem ékesség a tornyon, csupán egy-egy kő az alap-építéshez, mely még mindig az európai szint alatt folyik. Mi még csak nivellálunk. A magyar szellemi munkások meg annyi a mintha még most is csak anyagot kubikoína oda, ahol előbb még föl kell tölteni a telket, hogy megépülhessen rajta valaha a magyar kultúrpalota. Különleges, egyedülvaló magyar tragikum, hogy e sivár feltöltő munkához csákányos köfejtőként, tégladogatóként lát az, aki vésővel formálhatna márványdísz az oromra – és habarcsot kever az alapfaiakhoz, aki freskókkal ékesíthetné a lovagtermét.

Iwan Bloch könyve. – Iwan Bloch egyesíti magában a szekszuális íróknak mind a három fajtáját: egy neme a tudósnak, reformátor és finom üzleti érzékkel megáldott pornográfus. Eugen Dühren álnévén, különösen a hírhedt marquis De Saderól írott könyve révén, még ismeretesebb. Tudós voltát a szó igaz értelmében el nem ismerhetem, csupán az erudiciót, a rengeteg szakirodalom és a művelődéstörténelem vaszorgalmú böngészőjét becsülöm meg benne. Reformátornak igen lanyha és csöppet sem eredeti. Aposztozkodik, de csak úgy ímmel-ámmal, kényelmesen, sza-

badon Forel, meg az egész szabadszerelmi szövetkezet és antialkoholista misszió után. Hogy pornográfus, azt már könyvének hatvanezer példányban való kiadása is jelzi s bőséges példáinak a legkuriózusabb elétevelyedésig való aprólékos elemzése bizonyítja.

Olyan pornográfusról még nem tudok, aki egyúttal kitűnő üzletember is ne lett volna. Ez a kettő együtt jár. De eltekintek e személyes tapasztalatomtói s még külön is bizonyítani fogom, hogy Iwan Bloch, alias Eugen Dühren, egyike a legkitűnőbb üzletembereknek. Pompásan ért hozzá, hogyan lehet írásait az elkobzás ellen megvédeni s hogyan kell közönségét a tiltott dugáru nyomára vezetnie. Van a könyvének egy fejezete, mely valóságos katalógusa az erotikumoknak. Nehogy azonban annak lássék, ami valóban, az erkölcsi felháborodás hangján ítéli el kiadóikat. Ilyenformán: – „Nem ítélnék el eléggé keményen, hogy újabban Marquis de Sade műveit németre fordítani nem átalították. Ez már valóságos pornológia! Mert mindazok, akik az orvos, pszichológus vagy művelődéstörténelem-kutató szempontjából foglalkoznak a pornografikus irodalommal, tudják, vagy legalább is tudniok kellene az ily írók műveit eredetiben is olvasni. Azért – s most fősorol egy sereg hírhedt nevet – ezek és ezek ilyen meg ilyen műveinek s még egy sereg pornografikus irat német fordításának kiadását csak rosszalhatom.” Íme, Iwan Bloch, mint moralista.

Az agyafűrt üzletember csak ez idézett szöveghez csillag alatt csatolt jegyzetekből tűnik ki: – „Kivétel az olasz eredetiben igen nehezen érthető Aretino, azért oly mesteri fordítását, mint aminő az Insel-féle kiadásban jelent meg, igazoltnak tartom.” Továbbá,

ugyancsak csillag alatt: – „A jelenkori pornográfiában való tájékozódás végett legelső sorban is ennek meg ennek a szerzőnek ezt és ezt a munkáját ajánlom, megjelent itt meg itt, ekkor és ekkor.” Ilyenek az ő csillag alatti jegyzetei, melyeknek különben tucataiban ajánlgatja már megjelent saját, Eugen Dühren *álnév* alatt kiadott munkáit. Hogy betetőzzem az ember jellemzését, megemlítem még, hogy előszavában e művét *nem a tudományos világnak, hanem a nagyközönségnek* ajánlja. „Mindazoknak a komoly férfiaknak és nőknek, akik a nemi kérdések iránt tájékozódni akarnak.”

A könyv célja az, hogy a szexszuális tudományok egyetemes enciklopédiája legyen. Nagyszerű cél, melyet készséggel elismernék, ha akár a könyv megírásának módjában, akár kiadásának mikéntjében igazolva látnám, hogy csupán a tudományos világ számára készült. Az ember összes nemi eltévelyedéseinek, a szexszuális örület valamennyi fajtájának tudományos, kimerítő tárgyalása egy hatalmas enciklopédiában, napjaink egyik legörvendetesebb eseménye volna. A tudományos világra nézve természetesen. Mert ef éle könyv sohasem a nagyközönség kezébe való. Bizonyos, hogy ha ez az előttem fekvő munka csakugyan tudományos, akkor az a komoly testület, amelyet a szerző megajándékoz vele, semmi esetre sem engedi meg, hogy bárki hozzáférhessen; még akkor sem, ha maga a szerző követelné, ami e kényes témák igazi tudósánál elképzelhetetlen, hiszen egytől-egyig tudja, vallja rnind, *éppen e téren* a könnyen szuggerálhatóság veszedelmét.

Valóban tudományos munkát egyszerű dolog nehezen hozzáférhetővé tenni. Annyi mód van rá, hogy

csak válogatni kell bennük. Megírhatók a maguk egészében, vagy legalább kényes részleteikben latinul, a tudások nyelvén; korlátozható a példányszám; csupán igazoltan tudományos célra adhatók el, stb. stb. Volt már ilyesmire példa bőven, ha nem is az Iwan Bloch áltudós-iskolájából kikerült „Gesellschaft oesterreichischer Bibliophilen” szolgáltatta, melynek állítólag korlátolt számban kiadott, s csupán kutatóknak eladható kiadványait – méregdrága pénzen – boldog-boldogtalan megveheti.

Iwan Bloch hetedfélszáz oldalas művének megírását az erotomania, a kuriózus dolgok után való böngésző kedv sugallotta és javarészen bibliofil olló végezte. Vannak a könyvnek föltétlenül becses, kétségbevonhatatlanul tudományos értékű részei, ezeket azonban már készen vette át a szerző, s csupán idézi. Mindenkiről tud, s minden írásból szemelget, amely csak valamennyire megközelíti a komoly számbavehetőséget. A több száz név között akad természetesen néhány valóban nagy is, s tulajdonképpen az ezekből vett idézetek adják meg művének itt-ott a mély tudományosság látszatát. Ploss-Bartels nagyszerű néprajz-embertani munkája a nőről, az etnográfiai és antropológiai kérdéseket finom lélektani elemzéssel boncolgató Westermarck korszakalkotó műve a házasságról és a szexuális pszichológia legélesebb szemű kutatójának, Havelock Ellisnek néhány merész, de igen mélyen járó tanulmánya azok, amelyekből csakugyan érdemes volt merítenie annak, aki a magából oly keveset tudott e könyvbe szorítani.

Jellemző bibliofil voltára, hogy mindenkifölött azzal dicsekszik, hogy ő hozza most először nyilvánosságra Schopenhauernek egy eddigelé még csak kéz-

iratban őrzött paralipomena-fejezet szerű jegyzetét a tetragamiáról, és hogy rábukkant a Weininger-féle teória ősére, egy XVIII. századbeli harmadrendű német író regényében. Erre büszke, s ez is az ő legnagyobb dicsősége. Ez az egyetlen mód, hogy valami „eredeti” mégis legyen a könyvében. Mindenhez ért, de legfeljebb csak mint magyarázó, mint tovább részletező. Antropológus, személyes tapasztalatok nélkül. Kultúrhisztórikus, lélektani élelenlátás nélkül. Csupán mint orvos jöhet mégis valamelyest számba, bár éppen orvos volta az oka szűk látókörének, mellyel az egész szekszuális kérdés fő-főproblémáját a nemi betegségek kiirtásában látja.

*

Ami bennünket, magyarokat illet, csak egy darab német átok szakadt ránk e könyvvel. Német átok alatt azt a bősztító álszemérmert, azt a kézzel-lábbal, ka-puttal és katedrával tiltakozó, minden félrebillent fügefalevelén hangosan botránkozó sóvár erotomániát, azt a pápaszemes, tudós pornográfiát értem, amely elvitathatatlan szépséghibája a német jellemnek. Bizonyosságom volt erre egyszer egy vaskos bibliográfia, mely ezerszámra tartalmazta a Németország négy legnagyobb könyvtárában található erotikumokat. Alig volt közöttük eredeti német termék, ellenben minden hírhedt francia erotikumnak annyi fordított kiadása, amennyit eredetije soha meg nem ért. Iwan Bloch azt állítja, hogy a pornográf irodalomban Franciaország, Itália és Angolország vezet. Ami a termelést illeti, készséggel elismerem, de bibliográfiai bizonyosságaim vannak arra, hogy a fogyasztók legnagyobb tömegét a nyílt termeléstől óvakodó németiség

szolgáltatja. Ha kiválik egy-egy ilyen mániákus a névtelen fordítók homályos zugából: – a katedra mögé surran. Az megvédi őt a botránykozóktól, s megvédi nyájas olvasóit is, akik hatvanezer számra fogyasztják vaskos könyveit.

Korunk nemi életére mindenestre jellemző lesz, hogy hány példányt fognak ebből a könyvből minálunk fogyasztani. Bár statisztikát vezetnének róla. A jövő kultúrhistórikusának szüksége lesz rá. Hadd jegyezzen majd számokat is a mellé a csodálatos furcsaság mellé, hogy volt idő, mikor kivertek ebből az országból egy Szanin nevű éretlen orosz tacsót, hogy meghozatván az áldozat, az igazi pornográfiának egy hasonlíthatatlanul veszedelmesebb professzora terpeszkedhesek itt a biztonságos katedrában.

A nők joga. – Jogot a nőknek? Helyes! Lelkem mélyéből kívánom, hogy a nők, bárminő társadalmi fölfordulás árán is visszaszerezzék ősi, természetes, kétségbevonhatatlanul szent jogukat valamennyien. Nem bánom, egyesüljenek, tömörüljenek, buzdítsanak, lázítsanak, tülekedjenek, hadakozzanak és forgassák föl az egész világrendet minden őket megalázó intézményeivel egyetemben, – de ez legyen a nagy-szerű amazon-hadsereg zászlajára írva: – „Jogot nekünk, – mindnyájan anyák akarunk lenni!”

Az „okos” ember. – Az okos ember csak arra jó, hogy a lángelmék alkotásaiból kicsépelje a magot. Ezt a mindenkor nagy fontossággal végrehajtott cselekményt csak hajszál választja el a szalmacsépeléstől, ugyanúgy, mint az okosságot az okoskodástól. A zse-

niális ember lángeszével, a szellemes föl-fölvillanó ötleteivel, az erős vasakaratóval, a le nem nyugózható szabad lélek előítélet-típrásaival viszi előbbre a világot. Az „okos” ember – áll. És minden törekvése megállásra, vagy legalább is tempós ballagásra bírni az embereket. De ha netalán mégis aktív szerepre vállalkoznék, – amire az okosok csak bolond óráikban kaphatók, – úgy elmagyarázná az erre nem kíváncsiaknak, meg az ilyesmit ésszel föl sem érőknek, hogy mit ér *hasznossági szempontból* az a lázas mohóság, amellyel valamely még kedvezően el nem könyvelt lángelme álmainak megvalósítását sürgette.

*

A tucatember sohasem érti meg a nagy elméket, de készséggel ballag utánuk mindenkor, mikor tucatársaival már összenézett és megértette szemhunyor-gátasaikból, hogy hajlandók vele együtt megindulni, – ha egyszerre lépnek ki valamennyien. A lángelmék mindenkor, még gyűlölködve is megértik egymást, de sohasem követnek senkit, sőt még azt sem tűrik meg szívesen, hogy követtessenek. Az „okos” embert nem szédíti meg a lángelme, s nem csúfolódik sem a korlátolt, sem a rendkívüli elmék fölött. Türelemmel várakozik, míg fölüti valahol fejét a siker, s bárhonnán eredt légyen is, mint titkon vártat s régen megjövedöltet üdvözli.

Lelki színvakok. – Lelki értelemben is vannak színvakok. Ezek a legszánandóbb emberek a világon. A „szürke lét”, a „siralomvölgye”, a „sötétség birodalma”, a „sárteke”, a „nihil” és minden egyéb hasonló jelző az ő alkotásuk. Olyan a lelkük, mint az ósdi

rajzmesterek fekete tükre, mely a legpompásabb színű tájnak is csupán holt plasztikai képét mutatja: – fölöslegesnek tartván céljaihoz a színt, mely zavaróan hat az árnyalat-fokozatok meghatározásában. A színvak csupán az árnyékok elhelyeződésében gyönyörködik, s ha megragadta valami és meg is akarja örökíteni: szénhez nyúl, nem ecset után. Tökéletesen árnyalt szénrajza hű mása lehet annak a képnek, amelyet a fekete tükör mutat, – de nem magának a valóságnak, mely a dolgok merev plasztikáján ugyanúgy lágyít színeivel, mint ahogy a paradicsommadár vézna testcskéjének is káprázatosan csillogó tollköntössel enyhít fogyatékoságain.

Nehéz e színvakokkal vitatkozni, mert fekete tükrük sohasem hazudik. Csak nem tud, mert nem is tudhat valamiről, ami – van.

Valaki. – Gondolkozom, tehát vagyok. Van akaratom, tehát valaki vagyok.

Bölcs következetlenség. – A törvényeket sok esetben éppen a szántszándékos következetlenség teszi bölcsökké. A mózesi törvényekben például – Leviticus XI. 35., 36. – írva vagyon: „És minden, valamire esik amaz állatoknak holttestek, tisztátalan léssen, akár kementze, akár vasfazék legyen: eltörettesék ... Mindazonáltal a kút és minden víztartó helyek tiszták maradnak.”

Kiáltó következetlenség összetöretni a lemosható agyagcserepet és lecsiszolható vasat pusztán azért, mert állati hulla érintette meg, holott tiszta marad a forrás és a kút, melybe, – minden esetre gonoszabb következéssel, – dögtest hullott. De tiszteletreméltó

bölcsességre vall, hogy a nagy törvényhozó még ily nyilvánvaló megrontásakor is tisztának vallja ama vízben oly szegény vidéken mindennél drágább kutat. Nemcsak a nép, hanem az egész tisztátalanságról szóló törvény érdekében is, mely bizonyára semmi részében sem tartatott volna meg, ha a kevés forrásból néhányat betömnek miatta és ily módon a törvény nagyobb nyűgnek bizonyul, mint aminőt megadással viselhet a nép.

A mózesi törvénynek ez a vasfazeka és forrás-vize, más-más alakban végigkísért azután minden idők fonákuul bölcs ítéletén. Legszebb példa rá talán III. Pál pápa emberséges és bölcs következtetlensége, aki mintha ezt mondotta volna valamikor: – „és minden a ki gyilkol, akár nemes, akár nemtelen, (akár kementze, akár vasfazék,) – keréketöretessék, feje vétessék ... Mindazonáltal, ha Benvenuto Cellini gyilkol, (a bő vizű forrás vízben szegény vidéken), ne essék bántódása.”

Értékek hullámozása. – A szellemóriások örök életének az a titka, hogy értékük megállapítása szüntelenül folyik, anélkül, hogy valaha is végérvényes ítéletté formálódhatnék. Minden korszak más szempontból ítél, mindenik a maga ízlésének csíráit, a maga jelszavainak elősejtelmét keresi és találja meg a nagy időkre szóló művészi alkotásban s mindenik a saját értékeihez méri becsét. Innen magyarázható a nagy emberek e legnagyobbjainak szüntelen érték-hullámozása: felmagasztalása, háttérbe szorulása, majd ismételt dicső előretörése. Homeros nem egyszer merült már föl az idő hullámaiból, mint a költők fejedelme, hogy más korszakok később ne csak e koro-

nát vitassák el tőle, de kétségbevonják meg azt is, hogy műve egységes művészi alkotás. Shakespeare-nek is kijárt az „utolérhetetlen”, az „isteni” jelző, hogy királyi székéből egyszer-számra afféle durva angol-reneszánsz nyárspolgárrá detronizálják, akit például Voltaire-rel még csak szembeállítani sem érdekes. Dante sem kerülhette el ezt a sorsot. Az altissimo poéta neve még politikai pártok cégére is volt nem egyszer, s mint ilyen akárhányszor sárba is taposták, míg egy új, méltóbb értékelés ismét odáig nem emelte, hogy ma már – többek között – az Istituto Leoniano is külön tanszékről hirdeti a Divina Commedia egyedülvaló nagyszerűségét.

A valóban klasszikus nagyság sohasem sínyli meg nevének e nem az ő valóságos becsétől, hanem a különböző szellemi irányoktól függő folytonos érték-hullámzását. Nem árt neki a kicsinylés, sőt még a túlzott magasztalás sem. Mert semmiféle korszak ítélete sem merítheti ki teljesen azt a szellemi értéket, melynek nagysága éppen abban van, hogy *több*, mint amennyit bármily irányú kultúra fölmarkolni tud. Ha kicsinyli valamelyik nemzedék, a következő helyrehozza a mulasztást, s még ha az ellenkező végletbe csap is át és túlzott bálványozással hódol is meg előtte: a korszakok lelkének örök törvénye értelmében bizonyára vak marad néhány olyan vonásával szemben, amelyet csak ismét más kultúrnemzedék láthat meg és értékelhet, – természetesen szintén erős szubjektivitással s a maga szájaíze szerint.

Kiszámíthatatlanul sok tanulságot rejt egy-egy ilyen minden időkre szóló lángész *értékelésének története*; azé, akit bármiként is, de minden szellemi iránynak értékelnie kellett, akiről minden gondolkozó

ember gondolkozott, aki minden felsőbbrendű lélekben megrezzentett valamit.

Miért nem írnak ilyen értelemben vett monográfiákat?

*

Minden korszak lenézi a közvetlenül előtte valónak tipikus képviselőit, ha még oly kimagaslóak voltak is a maguk idejében. A dolog természetéből önként következik ez, hiszen minden korszakforduló a felfogás, az ízlés és az értékelés megváltozását jelenti. A szellemóriások azonban, a Homerosok, Shakespearek, Dantek, *sohasem pusztán tipikus képviselői* annak a kornak, amelyben éltek. Mindig többet fejeznek ki az örök emberiből, semmint túl ne nőnének a maguk korának látóhatárán. Azért nem is jelenthettek sohasem annyit életükben, mint akkor, amikor – nyugtalanul kutatva mindig más és más fajta szellemi rokonságot: – már több szellemi forduló szemelgette ki belőlük a maga értékeit, s növelte meg velük a már többszörösen megrostáltak

Hamlet ősei. – Hogy serdülő, vagy férfikorát éli-e ma az emberiség, bajos volna eldönteni. Arra azonban van bizonyosság, hogy a megvénhedés távol van még tőle. John Pudding, Jean le Potage, Jan Picklhering, Hans Wurst, Giovanni Maccaroni és Paprika Jancsi élnek még. Akkor kezd majd vénülni az emberiség, amikor Hamletnek e nagynevű őseit temeti.

De ha eltemeti valaha, úgy meg fogja siratni, hogy második gyermekkorában újra feltámasztja.

És így esik meg majd Hamlettel az a legnagyobb csoda, hogy túléljük az ősei.

Az utolsó játékbábu cserepeit a kamasszá serdült utolsó gyermek fogja kisépenni a világból, ha ugyan meg nem akadályozza benne az újra gyermekké lett utolsó öregember.

Szárnyukszegett gondolatok. – Az északvidéki madár szigetek roppant sziklafalaiban millió meg millió tengeri madár fészkel. A fiókák megtollasodásakor van a nagy röpüléspróba, az aggódó anyák és apák félve biztatgatására. A sziklafal alatt kiszögellő tömbjein ezer meg ezer apró fehér csontváz hirdeti, hogy ez a repüléspróba nem minden egyes esetben sikerült. Onnan a magasból egyszerre kell szárnyrakelni. Ha a fióka az első szárnypróbára nem tud repülni, több próbára nem nyílik alkalma sohasem.

Ha az első repüléspróbán szárnyukszegetten aláhullott gondolatoknak is volna csontvázuk: – mennyi porló fehérséget láthatna mindenikünk a lelke fenekén!

Országok szíve. – A franciák szíve Párizsban ver, a magyarságé azonban nem Budapesten, hanem valahol a Duna-Tisza közén dobog apró falvakban, mező városkákban, tanyákon, Isten tudja, merre .. Ez a mi legnagyobb bajunk!

*

A tipikus francia és a tipikus párizsi egy és ugyanaz az ember. A tipikus magyar és a tipikus budapesti még csak nem is rokonok.

Jogcím. – Aki nem lát tovább az orránál, mindig öntudatos göggel nézi le a sasszemű kutatót, mivelhogy az sohasem lát oly tisztán az orráig, mint ő.

A szép. – Vannak emberek, akik görögtüzet gyújtanak kinn a szabad természetben, hogy *szebbnek* lássák a fát, a ligetet, az erdőt.

A magyar könyvespolc hézagai. – Úgy vélem, minden magyar kultúremler készséggel lemondana a Széchenyi-sóvárogra „üdvleldé”-nek fehér márványköveiről, ha e legnemesebb sziklatömbök árán betölthetne a magyar könyvespolc hézagait. A pantheon a nagy egészszé kerekedett kultúrák betetőző koronája, melynek bármilyen arányokban, de valami teljest kell jelentenie, nehogy rikító cégérré, pusztá hivalkodássá váljék. A teljességet a legszűkebbre szabott könyvespolc jelzi, tömött, hézag nélkül való sorával. Lényeges csupán a sornak megszakítatlansága; az egyes dokumentumok között való aránybeli különbség egészen magától értetődő, hiszen minden nemzeti kultúrának megvannak a maga erős és gyöngé oldalai, s egyenesen ellenkeznék a nemzetek különálló egyéni mivoltával, ha külön-külön is olyan harmonikusan nivellált kultúrát tudnának teremteni, mint aminővé az egyetemes emberi kultúra a nagy rostáló folyamatok után vált és válik. A hézagok azonban, a dicső fílián-sok és libellusok közé ékelődött nullák már valami gyökeres hibát jelentenek. Ha a legrosszabbat nem is, de nemtörődömséget bizonyára.

A mi kultúra-jelző könyvespolcunk nem szakadatlan sor. Hogy egyszeriben nyilvánvalóvá tegyem, mennyire nem az, kezdem mindjárt azzal, hogy a nemzeti kultúrának ez érték jelző mérlegén üres rovat - magának a nemzetnek egész eddigi kulturális képe. Egy nemzet, mely még csak nem is törekedett számot vetni művelődésének útjaival, múltjának a legmélyebb

tanulságokat rejtő történetével; szellemi harcaival; elbénulásainak és föl-föllendüléseinek okaival; a Kelet és a Nyugat két roppant mágnese között sokszor oly szélsőségesen nekibuzdult kilengéseivel; egy maroknyi nép csekély eredményű, de nagyszerű erőfeszítésekkel megszentelt ezerszázados szabadságharcával az idegen nyugat és az idegen kelet, az idegen hurokvetők és idegen leigázottak között! Minderről egyetlen számottevő, mélyebben járó sort sem foglal magában a magyar könyvespolc s ezt a hézagot, mely szakadéknak, útvesztést jelentő örvénynek is beillene: nem töltheti be sem a Tentamen „Appendix”-e, sem Petőfi, sem Madách. Ott ásít és tátog ránk ezeréves nembánomság szimbólumaként, áthidalatlanul.

*

Ez a legtátongóbb hézag a magyar könyvespolcon a mi legnagyobb gyöngeségünk... a mi egész gyarló és hősi mi voltunknak, egyedülvaló sajátosságunknak: a nekünkvalót mohón beolvasztó, a ránk-tukmált csömörletest fintorogva visszautasító magyar természetnek nem ismerése, mely fejlődésében természetes úton közeledik Európa nagy kultúrnépeihez, de éppen olyan kevéssé lehet eggyé velük valaha, mint ahogy legszomorúbb századaiban sem ajánlkozott hozzájuk eredetiségét földadó hűbéresül.

Nemzeti kultúrák. – Minden nemzet egy-egy külön kis világ. Afféle rokontalan nemzet, mint a miénk, a legkerekebben az. Egyikük sem tükörképe az egész emberiségnek, mint ahogy még valamely emberfajta sem tükörképe az egész emberi nemnek; de mint ahogy a kaukázusitól a malájiig minden típus tekin-

tetbevitelével kialakulhat bennünk a homo sapiensnek idealizálatlan ideálja, úgy alakul ki az egyetemes emberi kultúra képe is a külön egység számba menő nemzeti kultúrák valamennyiéből. Nem képzelhető el olyan világvezető kultúrnép, mely talmi értéket egyszersmindenkorra a világra tukmálhatna. Bármit kínál: elfogadnia vagy visszautasítania szabadságában áll a földkerekség minden zugának. A valódi érték pedig, bármily kerülő úton, előbb-utóbb közkinccsé lesz mindenütt. Kitelhetik azonban efféle ajándék háttérbe szorult apró nemzetektől is, melyet azután álbüszkeségből, a maga rovására elodázhat, de egyszersmindenkorra vissza nem utasíthat semmiféle hegemon elem. A kultúrában szabad a vásár, jöhet a portékájával bárki, csak becsesnek bizonyuljon amit kínál, és vonuljon félre, ha nincs már méltó drágasága többé. Így toppant be a szellemi bazárvilágba és így húzódtott vissza az indus, a szumir, az egyiptomi, a héber, a görög, a római, az arab, az olasz, a spanyol, a francia, a skandináv és az orosz. Ha kilincse volna e forgalmas bazár kapujának, három világrész nemes ve-rejrtéke hagyott volna rajta patinát és e három világrész nem egy olyan nemzete, amelyet észrevétlen fejlődésének első szakában csordaszámba se vettek. E szüntelen váltakozásban annyi a – nem utólagos – történelmi meglepetés, hogy nem kell hozzá nagy optimizmus, ha elgondoljuk, hogy minden nemzetre rákerülhet a sor valamikor. Ha vezetőszerep nem is, de az egyetemes hálával fogadott ajándékozói bizonyára. Szinte elképzelhetetlen, hogy egy minden mástól különböző és más erőktől más irányt vett eredő erő föl-színre ne vessen valaha olyasvalamit, amit a többi soha föl nem vethetett volna. Ez a kis nemzetek, a for-

rongó, a növekvő, de még tétova fiók-kultúrák leg-szebb reménysége. És nem hazug reménység. Irigylem érte a skandinávságot, és irigyelni tudnám még a Balkán legapróbb törzsét is, ha benne szunnyadna netalán ez a reménység. Mert bennünk, magyarokban, nincsen meg, ha csak ürbe révedező álomlátás alakjában nem. öntudatosan semmiesetre sem. Könyvespolcunknak ama legrikítóbb hiányossága bizonyítja. Palotáról álmodozunk, de még nem jutott eszünkbe megvizsgálni: miféle kőanyagot és minő arányokat bírnak meg a többé már teljes felforgatás nélkül meg nem változtatható alapfalak. Csak építenénk, nem vetve számot a virtuos magyar léleknek sem kipróbált sikereivel, sem következetesen örök kudarcaival: semmivel, aminek világos tudata ugyanazt a biztosságot adja meg a nemzetek cselekvésében, mint az önismeret az emberekében.

A múlt. – Minden nemzetnek éppen jelenére és jövőjére való tekintettel volna elsőrendű kötelessége múltját megismernie. A múlt természetesen igen tág fogalom. Annyira tág, hogy szinte oktalanság megütközni azon, miért látják széltire legrikítóbb, tehát éppen ezért legjelentéktelenebb eseményeit, s miért fordul el tőle – ugyancsak ezért – annyi, egyébíránt gondolkozó elme. Csaták és uralkodók! – mintha az egész emberiség történelmének főmagva a fegyverek fejlődéstörténete volna: a sömörgős furkó-buzogánytól a golyószóró pokolgépig; meg a koronáké: a bivalytülkös süvegtől az elnöki cilinderig! Nem ez a múltak magva, igen tisztelt művelői a história nemes tudományának; nem ezekben tükröződnek vissza az emberi nem nagy élményei! Nincs abban számunkra

semmi okulás, ha kötetgyártóitok ezrével sorolják is föl mindazok nevét, akiket – Óperencián túl és innen, Krisztus előtt és után – lesújtott valaha a vilám. De ennek az egész nagyszerűen kicsiny állatistenfajnak lelke mélyére pillantunk, ha megértitek, elibénk vetítitek és töviről-hegyire elmagyarázzátok, hogyan vált e hajdani mennydörgős tüzes istennyilából könyvnyomtató masinát forgató rabszolga. Hogyan félték és rettegetek benne a csak röppenő nyilában megnyilatkozó istenség haragját; hogyan lapult meg egyszeriben, egyetlen égzengésre sok-sok féktelen állati ösztön; hogyan alakultak ki e riadt meghökkenésekből a bűn és bűnhődés, as erkölcsi rend és a zsolozsmás-kénköves túlvilág fogalmai; ki kutatta elsőben, hogy mi is hát valójában az a nyíllebenésű tűzcsik, mely ártatlant sújtó, vétkest elkerülő ostornak olykor annyira igazságtalan; hogyan tudták kivetni egy tízezeresztendő erkölcsi világrendből; hogyan értették meg, hogy mi hozza létre és miért; hogyan háritották el házaikról a veszedelmét és hogyan fogták igába végre. Ez a történelem! – a többi csak grafománia.

Az örökkévaló előretörés. – Annyi gondolat vált már tetté, annyi gondolat harcolt, győzött és bukott már az emberi nem történelmében, hogy kár a Tigrát Pileszárok viselt dolgaival meddő mnemotechnikai gyakorlatokra kényszeríteni nemes tornára termett agyvelőnket. A kultúrhistoria az igazi történelem. Az igazi csaták, az igazi világhódítók, a tettekké érett gondolatok szakadatlan sora, mely logikus és törvényszerű. Híd a nem tudott dolgok örvényén keresztül, mely épül, egyre épül. Mindenki hordhat hozzá követ.

de még a nagyszerűnek ígérkezőt is sötét mélységeibe görgeti az idő, ha ki nem állotta a teherpróbát, mint ahogy elmozdíthatatlanul helyén marad az igazi gyámkö, ha ekrazitbombával túrnák is ki a helyéből. Ezen a hídon gyorsan kopik-mállik a sallang, hamar ellobban a káprázat, nem él hosszú életet rajta semmi, csak az elváshatatlan energia, mely szilárd alapból kiszökellve tör a túlsó part felé és szilárd alapja tud lenni a belőle továbbtörőknek. Ezen a hídon gáncsolhatatlanul jó, ami jó és megföllebbezhetetlenül le kell róla mállania mindennek, ami nem tudott belekapcsolódni az örökkévaló előretörésbe. Ez az a bábeli torony, ahol még a nyelvzavar sem állíthatja meg a munkát. Sem az irigység, sem a nemzetek féltékenykedése, sem a kínai fal, sem az alexandriai könyvtárba vetett csóva, semmi. Mert ez az építés az egész emberi nem közös hivatása. A kultúra. Az örökkévaló előretörés.

*

Mi részünk volt benne eddig nekünk, magyaroknak? – talán fájdalmas volna kutatni. Meg-megkapott a vágy és közelébe igyekeztünk férközni. Olykor, múltó időre, közel jártunk a munkavezetőkhez, sőt egyszer-egyszer adtunk is valamit: egy bibliofil királyi mecénást, egy világsugarat Tibetbe, néhányat a matematikába, egy mítoszi líra-istent, a nemzeti érzésnek néhány csodálatosan szép megnyilatkozását és -fegyveres védelmet a hidatrontók ellen, sokszor. A nagy kultúrnépekhez képest kevés az, amit adtunk, de túlságosan is sok ahhoz, hogy jogunk lehessen keserű kicsinyhitűséggel megtagadni minden erőnket. Van erőnk, van! Csodálatosan sokféle ragyogó tulajdonság

és fogyatkozás eredője. Kétszeresen kötelességünk volna tehát megismerni és megérteni mindent, ami tettekké vált gondolatainkban ezer esztendő alatt kudarcral vagy dicsőséggel végződött. Kell, hogy ismerjük a múltat, mert önmagunkat ismerjük meg általa s számot vethetünk képességeinkkel. S jövőnket is csak a jelen és a múlt együttes ismerete készítheti elő.

Nemzeti jellem. – Minden nemzet jellemének képe egyoldalú és tökéletlen, ha csupán jelenkori tipikus vonásait vesszük figyelembe. Hány hegyomlasztó erő szunnyad esetleg benne ma, mely félelmessé dagadtan tört ki belőle a nagy megpróbáltatások idején! És hány végzetes fogyatkozást rejt békés arcú-lata most, mely egyetlen pókcsípésre halálos táncba tudta ragadni! A jellemet, – akár egyéni, akár nemzeti legyen, – mindenkor események készítik színvállásra, s a jelennek sohasem lehet annyi eseménye, hogy teljes képet adhasson róla a vizsgálódónak.

Tanulmányok. – Tanulmányok nélkül örök gyerek az ember. Boldog, de nem erős.

A mi nagy elszigeteltségünk. – Ránk, magyarokra nézve, éppen elszigeteltségünknel fogva, több tanulmányt rejt a múlt, mint bármely más nemzetre nézve. Fejlődésünk minden mozzanata kockázatos, mert eredetiségünk hamvát fenyegeti. Idegen kultúrák hatnak ránk, s ha nem tudjuk: milyen nyereséges volt e hatás ránk nézve a múltban, vagy mekkora veszteséget jelentett: – a megítélés lehetősége nélkül állunk szemben vele a jövőben. És megeshetik, amint hogy meg is esik, hogy olyan vállalkozásba fogunk,

mely alaptermészetünknel, jellemünknel, életlátásunknál, vérmérsékletünknel, erényeinknel és bűneinknel fogva kudarccal járt és fog járni mindenkor. Hiába világhíres a magyar humusz, harmatkása-pálmát nem telepíthetünk bele, s ha a századik kudarc után újra belefogunk, csak az elgyötört humusz vesztít ősi erejéből.

egy *beskatulyázott ember monológja* (1910). – Minden szavakkal gondolkozó beskatulyázott már engem valahová, ha netalán kénytelen volt rólam ítéletet mondani. Voltam romantikus, realista, klasszikus, naturalista, retrográd, epikureus, reneszánsz-lélek, szentimentális; túlságig józan, hyper-idealista, optimista, pesszimista, világpolgár, honhazaffy, hortobágyi pojáca és modern. Szóval minden, vagyis semmi. Mert jelszavak és szállóige vignetták alá csak mitsein érő lelkeket lehet sorozni. Prokrustes számtalan ivadéka mind belenyirbált, vagy belenyújtogatott a magatákoíta ágyba, mert azt, hogy megnyirbálhatatlan és nem nyújtható: csak akkor szokták elismerni valakiről az emberek, mikor már a halottas-saraglyán nyújtózik végig. Sőt még akkor sem egészen bizonyosan.

Eleinte bántott ez a sokféle ítélet. Volt idő, amikor valósággal véreztem belül, hogy retrográdnak, elmaradottnak tartanak, pusztán azért, mert nem minden divatos szólas kelt visszhangot bennem. Hamarosan átértettem az efféle ítékezés természetes okait, s hogy rájöttem a nagy titok nyitjára: besoroztam ezt az öröktől fogva való furcsaságot a groteszk mulatságaim közé. Ma már csak mulatni tudok rajta. Játsszom, kísérletezem és bukfenceket hányatok a magam kü-

lön gyönyörűségére minden olyan újdonsült ismerőssel, akit nem tartok érdemesnek arra, hogy mélyebb bepillantást engedjek neki a lelkembe. Azzá leszek az ajkán egy negyedóra múlva, amivé épp nekem tetszik. Divatos jelszavakon, szólásokon, még ennél is jelentéktelenebb semmiségeken fordul meg az egész. Ha „nagy megérzéseimről és nagy meglátásaimról” beszélek; ha tíz percig bámulok valami félszegül odavetett rikító foltot egy jeles modern mester húszadrendű majmolójának a képén; ha Baudelairet, vagy Dehmelt tartom a költők atyaúristenének; ha kereken kijelentem, hogy Menger „új erkölcstana” egyszer s mindenkorra szól; ha Magyarországot Balkánnak, Budapestet Magyar Sodornának, a magyar középosztályt barbár csordának nevezem; ha legjelesebb, de már nem tizenhét esztendő óta festőművészeink valamelyikét vagy mindenikét vén szárnak mondom; ha a szociológiát egyértelműnek, sőt egynek hirdetem magával a filozófiával; – ha fölháborodom azon, hogy akad valaki, aki a nemzetközi szellem, a magyart becsmérő idegenség legfőbb okául egy jól szervezett gaz érdek-szövetkezet alattomos működését látja; ha Debussyt Beethoven fölé helyezem; ha Vörösmarty „Vén cigány”-át kinevetem; ha az oltárt meg az ország címerét leköpöm; ha aggodat rugdalok meg, stb. stb. – mind ez éppen elegendő arra, hogy modernnek, minden előítéletől mentesnek tartsanak. De ha ezek közül csak egyet is elvétek, a modern ember (nem a modern, hanem a „modern”) rögtön kisüti, hogy nem az ő csordájából való vagyok, s rám veri a bélyeget tüstént: „elmaradt ember!”

Minden újító korszak erőszakos. A miénk is újító, tehát szintén irgalmatlan. Valamennyinek leg-

főbb közös jellemvonása, hogy mindent becsmérel, ami ő előtte volt, s mindent végérvényesen, megfellebbezhetetlenül, egyszer s mindenkorra akar megreformálni. „Most kezdődik a világ! Most nyílt meg az emberi értelem!” – vallja büszkén és jaj annak, aki a világ kezdetét nem máról keltezi, jaj annak, aki a múlt idők nagy szellemeiről is el mer ismerni valamit! (Hányadszor van ez így már az emberi szellem fejlődésének epiciklikusan vissza-visszatérő és mégis soha többé meg nem ismétlődő útján!) Azt ismeri el csupán, akire – véletlenül, vagy a sors különös kegyelméből – visszafelé is ráillenek az ő jelszavai. Hogy csak egyetlen példát említsek: azért nagyobb festő ma Greco a mi művészeink szemében Rembrandtnál, Velazqueznél, mert körülbelül ugyanott járt száz esztendővel ezelőtt egyedül, ahol ők most seregesen járnak: – oldalra vágó úton. Ez a „végérvényes” ítélet természetesen nem jelent mást, mint hogy előre meghatározhatatlan idő múlva, de egészen bizonyosan – ugyanily tömeg-ítélettel ismét Rembrandt s Velazquez fog Greco fölé kerülni valamikor. Aki szembeszáll a mai közítélettel, „elmaradt ember” a neve. És aki talán két-három emberöltő múlva fog szembeszállani a maival homlokegyenest ellenkező akkori közítélettel, annak is elmaradott ember leszen a neve. Ez a megszegyenítő értelemben használt, de tulajdonképpen semmit sem jelentő jelző mindenkinek kijárt és ki fog járni, aki a szellemi járványok vitustáncai elől kitér. A tömegben oly erős kicsinyek nem túrték meg és nem is fogják megtűrni soha, hogy ízlésük, ítéletük fölött bírálatot mondjon a magányos vándor. Mögöttük ballag, vagy előttük, nekik egyre megy. Kivált közülük, büntetendő. Büntetendő a tö-

meg erős, kipróbált, régi fegyverével: a megcsúfolással. A megcsúfolásnak két módja van. Gyermekes csíny az egyik, de vásott gyermekre valló. Ugyanaz, mint mikor a pajkos kisdíák gombostűvel fehér papírlapot tűz a komoly professzor kaputjára, melyre ujnyi betűkkel írt valami csúfnévet. A csúfnév hosszú életű. Gombostű, papírlap, kaput, isten tudja, hol vannak már, mikor az emberek még mindig akaratlanul is elmosolyodnak a komolyképű professzor megpillantásakor. A tömegizlés így bélyegezte valamikor bődületes lármának, fülsiketítő hangzavarnak a Wagner-zenét. Alaptalanul, megértés nélkül, pusztán rosszindulatú csínytevésből. És még ma is ezrivel akad olyan zenekedvelő, akit semmi áron sem lehet rávenni, hogy győződjék meg egyszer, igaza van-e ennek a kiirtani három évtized óta nem tudott alaptalan ráfogásnak. S egy-egy ilyen megfellebbezhetetlenül kimondott tömeg-ítéletnek – például ennek is – oly hatalmas szuggesztív ereje van, hogy – többszörös tapasztalatból tudom, – még azt is megcsalja, aki nagynehezen rászánta magát, hogy maga formáljon Wagner zenéjéről ítéletet. Tristan és Isolde „végigszenvéde” után a fülére panaszkodik ugyanaz az ember, aki a „lány, melodikus” jelzővel megtisztelt Verdi Aidá-jában egyáltalán nem talált hangosnak tizenhat fortissimo harsogó trombitát!

A megcsúfolás másik módja már nem gyermekes csíny, hanem tudatos rosszakarát, vagy legszelidebb eseteiben egész egyszerűen korlátoltság. Ez a beskatulyázás. A komikum netovábbja, hogy *miért* skatulyáznak be valakit valahová. Elég egy szó, elég egy név, amely valamely letűnt kor jelszavaként hangzik, hogy minden további gondolkozás nélkül a megfelelő víg-

nettás doboz után nyúljanak. Elragadtatással szólok a kassai dóm ereklyetartójáról: retrográd vagyok, középkori ízlésem van. Bámulom. Michelangelo titáni erejét, Lionardo da Vinci univerzális lángelméjét, Cellini mindenen keresztülgázoló féktelen önbizalmát: – „visszasírom” a reneszánsz-kort. Megemlítem, hogy a XVIII. század különösebben érdekel, s minden számottevő francia íróját áttanulmányoztam: kisütik, hogy szellemi fejlettségemben még a tizennyolcadik századnál tartok. Megvető ajkbiggyesztés nélkül találok kiejteni ezt a már hangos szóval nem is hallható ominózus szót: „magyar”, – menten honhazaffyvá tesznek, két ff-el, kétpontos ipszilonnal, fokossal, pántlikás pörgekalappal, a fülembe muzsikáló cigánnyal, a „nemzeti csöndes” girigáréját gusztálva. Olvastam a Kama Sutrát: erotomániákus vagyok. Nagyszerűnek tartom Strindberg „Júlia kisasszony”-át: naturalista elveket vallok. Schopenhauert állítom a legragyogóbb szellemű gondolkozónak: pesszimista vagyok. Beszélek a szanszkrit filozófia nagyszerűségeiről – nem Buddhára, hanem a Vedantára gondolva, – a buddhizmus hívének tartanak. Megvédem Darwint a sarlatánság vádjával szemben: rám olvassák a monizmust s Haeckel könyvét gyanítják a bibliámnak. És így tovább a végtelenségig, minden skatulyákon keresztül...

*

Minden gondolkozó embernek csupán stúdium a ma. Erényeivel és félszegségeivel egyetemben pusztán anyag a gondolkozásra. Éppen olyan anyag, csak megszüretlenebb, mint más korszakoké. Tömeg-pszichológiai tanulmány. Az örök ember új ruhája. Sem-

mivel sem szeretem jobban vagy kevésbé, mint más korszakot. De természetesen több részlete érdekel, mivel benne élek. De ha ág ez a korszak az egyetemes emberi művelődés fáján, akkor én magam inkább a továbbfej lő törzs felé érdeklődöm, mint a zsenge, esetleg vad hajtások felé. *Azért, hogy nem tagadom a fát lefelé, nem következik, hogy nem vagyok a nagyon is zsenge, vagy vadhajtáson csüngők fölött!*

Hazardjáték, – Azok a legvakmerőbb kockavetések, amelyek nyéréssel rémítgetnek, de amelyeket mégis meg kell tennünk hiúságból, dacból, büszkeségből.

A rettentő ág. – Minden újító Prokrustes. Természetes, hogy ő maga gyötrődik leggyakrabban abban az ágban, amelybe bele *kell* féni. És mindennap talál magán újabb meg újabb nyirbálni vagy nyújtogatni valót, mert rettentő ágya is életet él, s egyre változva hol szűkül, hol bővül, hol nyúlik, hol összebb zsugorodik.

*

A derékaljat természetesen már nem ő tömi tele tövisekkel.

Az ízlés. – Két ember lelki kapcsolatában nem a gondolatok közössége a legfontosabb, hanem az, hogy ízlésben ne legyenek közöttük túlságosan nagy eltérések, mert ezek válnak lassanként áthidalhatatlan szakadékokká. A gondolat könnyebben változik, alakul, termékeny ül meg vagy fordul visszájára mások hatására, mint az ízlés. Hogy úgy mondjam, míg a gondolat csak a lélek hámján futkározik, hogy itt-ott mara-

dandóbb gyökeret verjen, – az ízlés lelkünk mélyéből nézeget kifelé, s gyökerei sokkal mélyebben vannak bennünk, semmint mindenestül kiszakadhatnának.

Ellentétes ízlésű emberek között kínai falak épülnek még akkor is, ha szíveik – a falon keresztül – össze vannak láncolva.

A TÖRTÉNELMI MEGJELENI TÉS MŰVÉSZETE (1906)

I. A történelmi érzék: művészi érzék. – A történelmi ismeretek bármekkora halmaza sem jelent még föltétlenül történelmi érzéket. Ugyanúgy, mint ahogy a zenetudomány minden részletének megértése, még az akusztika törvényeinek tökéletes ismeretével sem jelent föltétlenül muzikalitást. A történelmi érzék, akárcsak a vele olyannyira ellentétesnek látszó muzikalitás, nem olyasvalami, amit pusztán az értelem ~~er~~ajével meg lehetne szerezni. Mindkettőjükhöz egyaránt művészi hajlandóság kell. A történelmi érzéket kintve, ez a művészi hajlandóság nem egyéb, mint valamely töredékvalóságnak teljes kiegészítésére képes, vagy a valóság valamely részletekkel túltömött képéből a lényeges, a jellemző vonások fölismerésére rekvő fegyelmezett képzelet. Passzíve csupán arra hogy a kutató értelem munkáját megkönnyítse, útjára világosságot vessen, aktíve pedig arra, hogy a történelmet, vagy a történelemnek egy-egy részletét ecsettel, vésővel, tollal, vagy a színpadon megjelenítse.

*

A történelmi megjelenítés dolgában – mely már fogalmát tekintve is nyilvánvaló művészi képesség, – a művészet fölibe kerül a tudománynak. Szoros kapcsolatban van ugyan vele, de dominálja. A nagy történetírónak is művésznek kell lennie. Thukydidesben a tudós eltörpül a művész mellett, Macaulayben, Taineben csak a laikust ragadja meg.

Az értelem egymagában, művészi érzék nélkül, pusztán a tudomány eszközeivel sohasem volna képes a romokban heverő Forum Romanumot szétszórt köveinek és a bármily sokaságban összeböngészett adatoknak segédelmével rekonstruálni, míg a művészet játszva megbirkózik e föladattal és megalkotja a rajta nyüzsgő élettel egyetemben. Tollal, ecsettel, vagy bármivel, nem változtat a dolgon. Megalkotja. A tiszta tudomány csak *megszerkeszthetné*. Azt is csupán abban az esetben, ha minden köve és minden adata meg volna hozzá. Mert a tudomány szkeptikus; csupán a kézzelfoghatóan bizonyost meri pótolni a magából és megszűnik tudomány lenni, mihelyt csak valószínűt pótol. Ez már a művészet dolga. A *lehetséges* annál inkább. A Forum Romanumon nyüzsgő élet megelevenítése ebben vagy abban a korban: csupán a művészet feladata lehet. A művészeté, amelyet nem tesz lehetetlenné a szórszálhasogató okoskodás és amely néhány adatból is meg meri alkotni az ismeretlen egészet. Zsenialitás dolga, hogy jól-e vagy nem. A nagy elmék, ha megjelenítő erejüket hatalmas, fegyelmezett képzelet vezeti: munkájuk közben villámszerűen gyors, s csupán rátermettségükkel megoldható számításokat végeznek. A sinus meg a cosinus elég nekik arra, hogy szögestül-oldalastul tüstént fölismerjék valamely háromszög minden tulajdonságát, amelyet másvalakinek előbb le kellett volna rajzolnia. És ropant területeket mérnek föl így ezek a hatalmas háromszögelők, a lángész ösztönének rögtönös számításaival. Fölismerik azt, amit a történelem ledöntött: újra megépítik, amit elsöpört és megírják, amit föl sem jegyzett. A matematikusnak elég három adat, hogy ötvenet határozzon meg belőle. Nekik is elég,

azzal a különbséggel, hogy az ő logaritmus-könyvük nem közkezen forgó tudományos segédeszköz, hanem a ritka lángelme föl-fölvillanó világa, mely a romokból és foszlányokból, csorba pengékből és megtöppedt múmiákból az életet, a mozgó valót számítja ki. Ha ez a három adat Castor és Pollux templomának még megmaradt három oszlopa: fölépítik belőle az egészet, s oltára elé állítják a papját, köré az ájtatosokat, a báméskodókat és a hitetlen csúfolódókat. Ha két adat Green korából és a strathfordi háznak egy fametszetű képe: megszólaltatják a gyermek Shakespearet. Ha előttük van egy közepes, meg egy remekművű Corvina-beli kötet, meg a firenzei Naldus Naldius verses könyvkatalógusa: megértik, maguk előtt látják és képesek megeleveníteni a Mátyás királyt majmoló, vagy vele versengeni vágyó s komolyan a dologhoz értő budavári könyvgyűjtők vitatkozó csoportját, amint fitymáló csúfondároskodással nevetgélnek egy-egy esetlen és az ő szemükben sivár, művészietlen nyomtatványon, vagy amint a törekvő magyar másoló mesterek ékesen vetett betűit és cikornyáit bírálgatják és rajonganak a legfelkapottabb idegenért, akinél nagyobb művészt még csak elgondolni sem tudnak.

A történelem megjelenítése művészet és éppen abban kerekedik magasan a tudomány fölibe, hogy a történelmi levegőnek az örök emberivel való kellő elegyítése megadja neki a módot arra, hogy egy-egy darab elmúlt életet újra megelevenítsen. A tudomány nagyjából kifürkészett, vagy elszórt adatokból úgy a hogy összetákolható hírességekre van utalva és a nép-

ről, a tömegről, a szürke senkik millióiról csak széles vonásokban vázolhat valamelyes képet.

*

A történelmi hírességek legjobban megírt arcképéből sem bontakozik ki az igazi ember. Mihelyt fölismerték, hogy drágakő – s csupán így válhatott történelmi hírességgé, – menten csiszolni kezdték, s addig csiszolgatták, míg ki nem forgatták a maga alakjából, s hasonlatossá nem tették a már múzeumban őrzött régebbi drágakövekhez. Az útszéli kőből pedig nem került múzeumba semmi. A szürke senkikről semmit sem jegyzett föl a história. Semmit, vagy csak alig-alig valamit, nagy általánosságban, az anonimuszok nagy tömegéről odavetett megjegyzéseiben. Pedig milyen érdekes lehetett az élete egynek-egynek ama elkallódott milliók közül, akik komolyan lépkedve, vagy vidáman ugrálva, vánszorogva, vagy ficánkolva, hason csúszva, vagy másokon tapodva, vagy talán hóbortos egyvelegben mindezt végigcsinálva jutottak el az élet utolsó lépcsőfokáig, ahonnan azután észrevétlenül léptek be a nagy sötét semmiségbe. Olyan észrevétlenül, mint aminő észrevétlenül odáig jutottak, vagyis sok száz ember szemeláltára, de senkinek sem keltve föl a figyelmét annyira, hogy észrevétesse az utókorral is.

Millió meg millió érdekes életnek kallódott el így minden nyoma a közönyös, bölcsen hallgató, vagy szóra renyhe kortársak hasonlóképp észrevétlen elvesztével.

Az apró ember csak akkor buzdult krónikássá, mikor a hozzá hasonlóknak már egész tömege kísérté figyelemmel a parádés kiválasztottat. *A sokszor igen*

olcsó, de mindenkor káprázatos hatások érlelték meg benne a hitet, hogy ez a mindenektől észrevett nagy ember, mint kiváló érdekesség, a megörökítésre legméltóbb kortárs. És a kis krónikás fakó sorai közül kisugárzik az ő nagy gyönyörűsége, hogy éppen neki jutott a *mindeneket bámulatba ejtő* – tehát rikító és otromba – tettek följegyzése. Azért mennek csoportosan egy kaptára annyian a megörökítettek közül. Azért hasonlít úgy egymásra annyi nagy férfiú (nem az életben, csupán a tömeg, a mindenki hitében). Azért alkalmazható szinte mindmégannyiukra egy egész sereg vándor-anekdota, amelyek egyikét-másikat, talán nem is legelőször: Nagy Sándorra szabták, hogy később, – sok-sok közbülső állomás után – rászabják Mátyásra, XII. Károlyra, meg mit tudom én még kire. Azért egy *és ugyanaz a megírt ember* minden idők lovagias banditája, világcsaló gazembere, vagy hazárdulója és azért volt rossz életíró, azért volt csupán típuscsináló valamennyi tömeg-sugallotta kis krónikás.

*

Annak az írónak, aki valamely elmúlt korszakban egy egész embert tetőtől-talpig meg akar rajzolni és arra vállalkozik, hogy végigkísérje útján a bölcsőtől a sírig, amennyiben sikerre számít: parádés hősré, történelmi hírességre csak úgy eshetik a választása, ha megalkuszik azzal a tömördek ornamentális cikornyával, amelyet a krónikás-nyújtotta típussal már ismerős tömeg a megrajzolendő alak körül, a köntösén, a homlokán, de még a lelke mélyén is kutatni fog és látni akar.

A történelmi művészet el lehet hírességek nélkül is. Nincs szüksége rájuk. S ha netalán mégis értük nyúl: szembe kell szállania a tudománnyal; a történelemnek, e művészet nélkül silány, mindenkor ingadozó, sohasem *embert*, sohasem *életet* ábrázoló tudománynak hazugságaival. Mert míg a tudomány - nem is szólva a mindenkor készséggel hamisító teóriákról, pártos állásfoglalásról, politikai szempontokról, - *csupán a már megrostált anyagot látja* a történelmi levegőnek fokozatosan homályba vesző perspektívájában: a művész bármely rétegét kiragadja annak a perspektívának és belelát a tüdőkbe, amelyek azt a levegőt szívták és belelát a szívekbe és agyakba, amelyeket az a levegő másként működtetett, mint működtetné a miénk.

II. - A történelmi levegő. - A történelmi levegő közvetlenebb és mégis egyetemesebb fogalom a korszellemnél. Minden korban egyaránt lerakja a maga más és más patináját az elmékre, szavakra, tettekbe, alkotásokra; mindenre, ami emberi tulajdon, vagy azok folyománya. Ez a patina: oxidáció. Az örök emberinek oxidációja a mindig más és más történelmi levegővel. Minden örök emberi vonásnak más és más patinája lesz, amint más és más korszak levegője csapja meg. Rendkívül bonyolult dolog ez a folyamat, éppen azért kísérlem meg előbb *szándékosan a lehető legegyszerűbbé stilizált* jellemzéssel megvilágítani az útját. Lássunk valamely örök, igen általános, banális emberi vonást. Mondjuk a hiúságot, mely kétségtelenül öröktől fogva való. Ez is, mint minden örök emberi, a különböző korszakok más és más levegőjében

más és más patinává oxidálódik, mivel minden kor ízlésbeli felfogása más. Mivé tették a különböző korszakok a hiú átlag-embert? A romantika különködővé; a renesszánsz műbaráttá; a skolasztika tudakossá; a forradalom politikussá; a vakbuzgóság kora fiagellánssá; a rokokó kecses, finom, de csupán erotikus rugókra járó babává; a szalonok kora szellemeskedővé; a lovagkor rettenthetetlenné stb. stb. Mindez természetesen igen általános kijelentés. Hogy a történelmi megjelenítés szempontjából mennyit ér, alább kísértjük meg eldönteni. Szükségesnek látszik azonban, hogy megmaradva *egyelőre* az általánosságok mellett, ha nem is vehetünk rendre-sorra minden örök emberi vonást, még vagy kettőt képzeljünk el a főt említett korszakokban. Mondjuk: a mulatni vágyást, meg a szerelmet. A romantika a lány álomlátásokban és a szertelennek hajszolásában lelte főfő mulatságát; a renesszánsz a pompában, fényűzésben; a skolasztika a vitatkozásban, hajszalhasogatásban; a forradalom a rombolásban, építésben és újarombolásban; a vakbuzgóság kora az eretnekhajszában és az aszkézisben; a rokokó a ceremóniás illemben és a művészi malackodásban; a szalonok kora a társalgásban, emberszólásban; a lovagkor a kalandozásban stb. stb. A szerelem? A romantika elérhetetlenné tette; a renesszánsz szenvedéllyé; a skolasztika megbélyegezte; a forradalom szabaddá tette; a vakbuzgóság lemondott róla; a rokokó játszott vele; a szalonok kora pletyka-anyagnak tekintette; a lovagkor fölmagasztosította.

Ha rendre felsorolnám az összes, történelmileg elkülöníthető korszakokat és sorra vizsgálnám, hogyan hatnak az örök emberi tulajdonságok mindeni-

kére: – e roppant táblázatból szinte matematice állapíthatnák meg az összes történelmi típusokat. E típusoknak természetesen, igazi művész szemében *csupán útmutató értékük van*, amennyiben a történelmi megjelenítés módját – nagy vonásokban – megsejtetik vele.

Már e három felsorolt példa eseteinek kombinálása is földeríti egyes típusok körvonalait. Hogy a szalonok kora a társalgásban, emberszólásban lelte kedvét, hogy a szerelmet pletyka-anyagnak tekintette és hogy a hiú embert szellemeskedővé tette: – megadja annak az embernek a típusát, aki hiúságból, csakhogy mennél szellemesebbnek lássék, egyéb tárgy híján még a maga szerelmének tárgyát is odaveti koncul a falánk pletykának. És nem következethető-e abból, ha a renesszánsz szenvedélyé tette a szerelmet és műbaráttá a hiú embert, akinek pompa és fényűzés volt a legfőbb mulatsága: hogy azt a renesszánsz-típust csak szép arc, gyönyörű termet, szóval csupán a műértő szemet gyönyörködtető női szépség ejthette meg, akit azután kincset érő öltözetekben, pazarul fölékesítve, minden lehető alkalommal készségesen mutogatott a többi műértőnek?

*

A helyesen elgondolt vagy megteremtett történelmi levegőben bármily esemény vagy kigondolt történet feloldható, mihelyt emberileg igaz. Azért bármilyen meséje legyen is a művészi, tehát eo ipso költői becsű alkotásnak, ha emberileg igaz és alkotója föloldotta a kiválasztott és jól megértett történelmi levegőben: egy darab elmúlt életet jelenített meg.

III. A típusok a történelem perspektívájában és az egyéniség. – A típusok úgy helyezkednek el a történelem perspektívájában, mint a ködbevesző országút jegenyéi. Az országúton haladó közepszerűség is megközelítheti azt a kiszemelt fát, mely kiindul pontjáról szemlélve csak ködfátyolon keresztül tettszett a szemébe, de nem lát mögé és nem látja azt, amit az országútról régen letért, s erdön-mezőn csatangoló művész lát csapongásaiban. Az a jegenyefasor mesterséges valami. Hogyan érdekelhetné a művészt! A közepszerűség annál jobban gyönyörködik benne. Eszébe sem jut, hogy nem jó növény-fiziológus, aki ápolt földbe dugott, emberkéz-ültette, gondozta, nyesegette nyílegyenes fasorban keresi-kutatja a fák éi et jelenségeit. A művész nekivág a rengetegnek, mert tudja, hogy az ő feladata csak az országúton túl kezdődhetik. Túlnan túl onnan, ahol a közepszerűség élvezve, gyönyörködve, okoskodva és kicsinyes ismereit jóakarátú buzgalommal, de fonák módon gyarapítva egész életén keresztül föl és alá sétál. A művésznek, a történelmi megjelenítés föladatát a maga egész gyönyörűen komoly nagyságában fölfogó művésznek ösztönszerűen éreznie kell, hogy a típus fogalma, bármiként is értelmezve, mindenkor közepszerűséget jelent. Az a művész, aki típust teremtett, közepszerű művész volt, s még az elképzelhető legjobb esetben is, amennyiben újat alkotott volna, csak kaptafát csinált. A nagy, az igazi művész előtt csupán egyetlen cél lebeghet az ember-ábrázolásban: egyéniséget teremteni. Mokány Berci típus, művészértéke csekély. Falstaff egyéniség, művészi becse megmérhetetlen. Don Quijote még itt is tragikomikus hős; közepes olvasói s közepes magyarázói típusá fokoz-

zák le a köztudatban, pedig tökéletes művészi példája a patinás, történelmileg igaz, bár sohasem élt egyéniségnek.

Az egyéniség a típus mögött van. És minden típus mögött millió meg millió változatban. A történelmi típusok mögött nyüzsgő egyéniségek változatai is megszámlálhatatlanok. És valamennyinek más-más patinát rak lelkére *egyéni küzdelme a történelmi levegő oxidáló hatalmával szemben*.

*

Az életnek örök, megdönthetetlen igazsága, hogy az egyéniség szót betűszerinti értelmében veszi és két egyforma embert sohasem teremt. Mert még ha lerombolná is a szabálytalanságnak e szabályát, csak egy pillanatra rombolhatná le, állandóvá két egyéniség tökéletes egyformaságát sohasem tehetné. Mert az egyéniség, – bármily erős és hatalmas legyen is egyébiránt, – sohasem merev geometriai forma, hanem csupán időleges formát öltött valami, amit a körülmények folytonos változása szüntelenül formál és alakít. Akin a körülmények mitsem alakíthatnak többé, halott. Szabályosság csak a típusban van. Mert a típus nem ember, hanem jegec, mely tetszésünk, vagy inkább természete szerint oktaéderben, vagy dodekaéderben kristályosodik ki.

Elgondolva, vagy megteremtve a történelmi típust, – az útmutatót! – még nem az életet, nem az embert teremtettük meg, csupán perspektíváját nyitottuk meg valamely elmúlt időszaknak. A történelmi típus korántsem eleven ember, csupán az átlagos örök embernek olyatén elképzelése, mint akit egy bizonyos korszak levegője *teljesen* átjárt. Ez az átlagos

Örök-ember azonban még nem született meg és báb lenne, ha netalán megszületik. Mert csak ellenszegülésre képtelen báb eshetne túl ilyen abszolút teljes oxidáción.

*

Az erős egyéniség, mint a kohóból zúduló izzó fémáradat, szétrombolja az útjába vajt formákat. Hanem azért e formák hatását mégsem kerülheti el, mert kénytelen a szétrombolt formákból keletkezett új formákba ömleni, s ha félig-meddig diadalmasan is, mégis csak alakulnia kell.

*

Légy vasból és meg se moccanj bár: alakulnod kell. Rozsdafoltok pettyegetnek be és kikezsd a párás levegő.

*

Az egyéniség a lélek bátyája és védő fegyverzete. S mint minden külső benyomásnak, úgy a mindent átjáró történelmi levegőnek is ellene szegül. Főllázad ellene, küzd, birkózik, tülekedik vele, azután alkudozik, egyezséget keres és békét köt végül. Átvész valamit abból, amit rátukmált az a nagyhatalom és átenged neki valamit a magáéból. Erejének foka szerint többet vagy kevesebbet az egyéniségéből. Annyit, amennyit patinává oxidál lelkén a rátukmált egészről átvett levegő. Teljesen elhárítani magától még a leg-erősebb egyéniség sem tudja a, s a patinától senki sem menekszik meg. Ez már az egyéniség teljes és tökéletes győzelme volna, ami éppen oly elgondolhatatlan véglét, mint az egyéniség teljes megsemmisülése. Emez a báb, a holt oxid, amaz pedig az Isten, az em-

berin túl való, megközelíthetetlen és egyszer s mindenkorra lezárt, többé nem alakulható egyéniség. Az embert a báb és az Isten között kell keresni.

IV. – Jelmez és kulissza. – Való-igaz művészi érzék nélkül képtelen bárki is egy darab történelmet megjeleníteni s ha netalán mégis ily irányban készítenék alkotásra rossz mérlegre vetett ambíciói: csupán a típusokig jutna el, vagy ami még könnyebb, még olcsóbb és még rosszabb: csupán kétségbeesítően merevül viselt jelmezekbe bujtaná a gót várkastély, vagy a faviskós Suburra kulisszái közé képzelt ősfigurákat: az öröktől fogva való Polichinellokat, Fracassokat és az egész vásári bábszínházat. A jelmez és a kulissza olcsó és könnyen hozzáférhető; egy regényes képzeletű szabólegény meg egy félbemaradt festőnövendék már elég a megteremtéséhez a valóságban és egy közepes írócska elég a megteremtéséhez papiroson. De lehet ez a jelmez és kulissza a legnagyobb arányú varrótú- és ecsetkezelő-műhelyből kikerülve bármily megkapóan nagyszerű: mindenkor csak jelmez és kulissza marad. Talán éppen megkapó nagyszerűsége, színpompája és ragyogása miatt, mely csupa-csupa feszes ünnepiesség, az élet közvetlensége, melegsége nélkül. Az élet mindenkor közvetlen, mindenkor meleg. Csak néha tetszik olyannak, mintha feszes és ünnepies volna.

A romantikának is megvoltak a maga lángelméi, akik belemarkoltak a történelembe, de megjelenítése dolgában mégis hazug, agyondekorált, hogy ne mondjam tönkreművészkedett minden történelmi tárgyú drámája, regénye, festménye. Ki ismerné el Lucrece Borgia alakjait a renesszánsz megpatinált lelkeinek?

Vagy éppen annak, ami egyenesen a história levegőjének eleven visszavarázsolása, vagyis történelmi értelemben az elképzelhető legművészebb megjelenítés: az egyéniségek küzdelmének, megalkuvásának vagy rokonszenvének ábrázolása a lelükre ható korszellemmel? Kit csapna meg az élet levegője Alfred de Vigny nagyhangú előszóval a történelmi regény legtökéletesebb példájául hirdetett Cinq-Marsának pedánsul pontos óriási adathalmazában, ahol még elvétve is alig akad az ember természetes közvetlenséggel folyó párbeszédre? És a festők? A Pilotyk és nagynevű magyar követőik, akiknek képzeletében a történelem minden egyes jelenete parádés fölvonulása-csupán a korhű, de nem korhűen viselt jelmezeknek? A romantika művészetében a szavak és színek pompája, a fény és árnyék örökös szembeállításának kiszámítottága és a mindenkor dekoratív elhelyezés Őlte meg a történelmi valóságot. Nem a tudományost, hanem a művészt. És ez kétségtelenül megbocsáthatatlan bűne. Nem azért, mivel meg sem tudta közelíteni a valóságot, hanem azért, mert akaratlanul is álutakon törekedett rá. A romantika nem ismerte föl tisztán, hogy miből szabad nagyot markolnia, vagy ami még valószínűbb: keveselte, amiből szabad lett volna. Nem a história lelkesítette alkotásra, mikor a múltból választotta tárgyát, hanem az a hamis retorikai fogás, hogy a jelen szürke, a múlt pedig csupa ragyogó parádé. Mennyivel öntudatosabb volt a Cinquecento művészi fölfogása, mely teljességgel tisztában lévén azzal, hogy a történelmi valósághoz semmi érzéke sincsen: egyszerűen nem is törekedett rá és nem igyekezett biblikus tárgyú képeire, az igaz megjelenítésre való képzetlenségének tudatában jeruzsálemi kulisszákat és pa-

lesztinai jelmezeket festeni, hanem csodálnivalóan naiv egyszerűséggel a saját korának architektonikus hátterével, a maga korának infulás püspökeivel és csuhás barátaival festette meg a Madonnáit! Nem volt történelmi érzéke. De nem is hirdette, hogy van. És így nem is bonyolódott bele azokba a színes hazugságokba, amelyek a romantikus művészetben gyönyörködő közönség előtt mesék és álmokképek sorozatává foszlatták az emberiség csodálatosan sok tanulságot rejtő küzdelmes múltját.

Ilyen értelemben még talán az lett volna a leghelyesebb út a romantika korában, amit Vigny gondolt, de sem ő, sem más nem tudta megvalósítani a gondolatát. Nem az elmélete volt fonák, hanem az alkalmazás. Művészietlen túltengése az adatoknak. Összehordása minden összeböngészhető törmeléknek, de alig is több annál. Múzeum, nem pedig élet. Adatok csoportja, nem egy darab újra megelevenített történelem. Olyanforma alkotás, mint hogy ha valaki a boncoló kamra szétdarabolt holttesteiből tákolna össze úgy ahogy valamelyes emberformát. Tüstént ráismerek fajomnak egy példányára, de nem láthatok benne holtnál egyebet. – Mintha múmia előtt állnék. Látom az arcát, az izmait, de nem hallom az eleven szavát. Mert amit Vigny mondhat vele, az nem az ő szava, csak annak az ismétlése, ami a múmia-pólya göngyöletére van hieroglifálva. A történetírás szava ez, a puszta adat, nem az élet, nem a visszaelevenített lélek és test szava. Jósika sem művész ilyen értelemben. Az ő regényei is csak a lapokra szeldelt történelmi kézikönyvek, vagy legjobb esetben a szétdarabolt krónikák erőszakos belegyömöszölése az emberiség nagy Pancsatantrájának milliomodik változatába.

V. – *A művész-történetíró.* – A művész a história tanulmányozásában a történelemnek éppen arra a szakára vet a legkevésbé ügyet, amelyet a közfelfogás, az iskolák és egyetemek, a jó ég tudja miféle hagyományok alapján a legfontosabbnak tartanak: a politikai történelemre. Neki, ismétlem, teljes tudattal vagy öntudatlanul egyaránt a történelmi levegő után kell kutatnia s ennek a levegőnek a politikai történelem nemcsak gyér, de határozottan hamis forrása is. A háborúk, hódítások, békekötések, győzelmek és vereségek följegyzése a történelmi levegőnek még csak igen csekélyke alkotóelemét foglalja magában. A nagy tettek és nagy bűnök följegyzése az apró jellemfoltocskák és apró erények följegyzése nélkül pedig hamis képet nyújt azokról a hírességekről, akiket a politikai történelem méltóknak ítélt a megörökítésre. A politikai történelemnek nincsen is egész emberre szüksége, csupán az egyes emberek nagy kvalitásainak fölemléltetésére. És ezek a nagy kvalitások vezetnek azután a nagy optikai csalódásokra. Ha csupán nagy kvalitásait szemlélhetem: nagyobbnak látom az embert, mint aminő valóban volt. Távolabb esik tőlem és nem értem meg. Azért hamis a politikai történelem és azért hamis minden művészi alkotás is, mely kézikönyvei után indul, mert nem fokozza le emberekké az optikai csalódás óriásait. Rengeteg bizonyosságot kellett összehordani, míg megingott az emberek hitében az a meggyőződés, hogy a régibb „daliás” idők emberei még testi értelemben is nagyobbak voltak a mai embereknél. Vérték, páncélingek és sisakok kellett hozzá bizonyítékokul, hogy a közfelfogás ne lásson a keresztes hadak lovagjaiban még Nagy Frigyes válogatott gránátosainál is nagyobb természetű daliákat. A nagy tet-

tek föl jegyzésével járó optikai csalódás olyannyira félrevezette az embereket, hogy még az egész klaszikus ókor legjózanabb elméje, Pythagoras is tudományos számítással állapította meg Herakles emberfölötti nagyságát az elisi Pisa versenyterének a többi versenyter nagyságával való egybevetéséből. Az előbbit ugyanis Herakles mérte volna ki lábbal s az jóval nagyobb, bárha hatszáz lábnyi a hossza valamennyinek. Az arány, az ő állítólagos lábahossza (a versenypálya hatszázadrésze) és a másé között, valamint a lábhosszúság aránya az egész testéhez arra vezette Pythagorast, hogy Herakles termetének magasságát a mi mértékegységünk szerint negyedfél méterben állapítsa meg. A lelki nagyság efféle adatai még könnyebben megtéveszthetik még a modernebb gondolkozókat is, mivel a politikai történelemben könnyebb rá bizonytságot, mint cáfolatot találni. Aki a sorok közé nem lát, bizony csak a félistenek és félördögök hosszú sorát olvassa ki belőle. A művész nagy emberlátó. Nem volna művész, ha nem volna emberlátáshoz való szeme. Azért e félisteneknek és félördögöknek emberekké való lefokozása vagy fölemelése könnyű munka neki. Nem is azért nem tulajdonít nagyobb értéket a politikai történelemnek, mintha őt is megtéveszthetné, hanem azért szorítja lejjebb a történelmi szakok értékelésekor, mivel kevés hasznát veheti. Az összes segédtudományok mindenike külön-külön többet ér a szemében. Mert mindenikben külön-külön több a történelmi levegő, mint a százféleképpen is meghamisítva ránk örökölt politikai históriában. És ha régészeti tanulmányokat folytat, ha jól átérti a viseletek történetét, ha belekóstol a heraldikába, éremtanba és mélyére lát a földrajz, etnográfia,

folklore és művészet-történelem tanulságainak: már előtte van a történelmi levegő a maga egészében. A maga egészében, de mozdulatlanul. Még csak az hiányzik belőle, ami megörvényli és meghullámoztatja: a lelke, ha szabad így neveznem a hit és kételkedés, az eszmék, tévedések, túlzások, elernyedések, babonák, anekdoták, divatos szólások, jelszavak, ápolt és megcsúfolt hagyományok, tervezetések, álmok, reformok, kipattanó szikrák és futó tüzek kincses okmánytárát, az irodalmat. Az egykorú irodalmat. A múltnak eleven szavát, csevegését, haragos indulatát, bőszi kifakadásait, vészkiáltásait, keservét, búját, örömét, dicsőségét, erkölcsét, álszemérmét és tombolásait.

A mozgó, az eleven, az aktíve ható és mindenüvé beszivárgó történelmi levegő az elmúlt életnek egykorú alkotásaiban, az egykorúaknak eleven szavában van. És sokkal inkább a múltó divatosban, mint örök-ké fenmaradó alkotásaiban. Az Izdubár-ének töredékeit olvasva jobban belelátunk az assziri lelkekbe, mint ha III. Assurnasirpal és II. Salmanassar hadviseléseinek a legpontosabban összeállított időrendjét tanulmányozzuk. Néhány egyiptomi orvosnak a gyógyítás mikéntjéről folytatott vitáját őrző papyruslap többet értet meg velünk Mizraim életéből, mint mind a harminc dinasztia külső-belső háborúi összevéve. Pico della Mirandola-nak a boszorkányokról írott könyve, minden hajmeresztő ostobasága mellett is bölcebb vezetőnk az alkonyuló középkor és derengő reneszánsz lelki életében, mint a birodalmak terjeszkedésének és összeomlásának legtudományosabban oknyomozó történelme. És míg Cellini – öntudatlanul bár, de éppen azért oly igaz valósággal – minden sorát megfürösztli a reneszánsz mozgó, hullámozó, örvénylő

levegőjében: a saját maga tiszta lehelletében, amint a könyve fölé hajolva ír, – a Sforzák, Malatesták, Viscontik, La Scalak, Farnesek, Borgiák és Mediciek családi történetének csak olyanféle könnyen helytelen ítéletre csábító levegője van, mint a szűk zsákuccába szorultnak, amikor magas falak közé ékelve megfűlled és megrekken. De egész üdeségével csap meg és jár át minden arra termett elmét a történelem levegője, mikor az egykorúaknak hol bölcs, hol bolond tanításait és locsogásait, elmélkedéseit és bombasztjait olvassa. Ugyan ki lát a francia forradalom történelmi levegőjében mindent jobban a maga perspektívájában: – az-e, aki Thiers, Louis Blanc, Quinet, Michelet, Mignet vagy Taine tudományos igényű kézikönyveit tanulmányozza, vagy az, aki az Assemblée Nationale, a Constituante, a Législative és a Convent szónokait hallgatja ki egyenként és a jó vagy rossz hírt közlő, ujjongó, vagy fenyegető falragaszokat, csipkedő gúnyiratokat és nagyhangú hírlapokat olvassa? Magától értetődik, hogy a művésznek – bármily fáradtságos legyen is ez a munka – egyenesen a forrásból kell merítenie. Az igazi művész meg is teszi, mert igaz hangokat keres s még a legnagyobb képű föliánsban is arra vadászik csupán, amit az egykorúak írásaiból, szavaiból macskaköröm közé foglalt a tudós szerkesztő. Mert csak e töredékes eleven szavakból következtethet azoknak a föl sem jegyzett névteleneknek a fogalomkörére és beszédmódjára, akikre a történelem igaz megjelenítésekor nagyobb szüksége van a válogatott hírességeknél.

VI. – *A múlt visszavarázsolása.* – Két nagy föladata van a művésznak a történelem megjelenítésében. Való-igaz, eleven, húsból-vérből való emberek ké degradálni a nagy kvalitások hazug vázáig fölfujt hősi lelkeket, – és kiszemelni a típus mögött nyüzsgő senkik tömegéből, a mindent átjáró történelmi levegővel még tülekedő, vagy már egységére lépett egyéniségekből a céljának megfelelőket. Egyaránt komoly művészi föladat mind a kettő. Az utóbbi talán csak azért fontosabb az előbbinél, mert míg amaz nem lehet el nélküle, a művész bármily kort visszavarázsolhat, anélkül, hogy a históriába iktatott valamely hírességre föltétlenül szüksége volna. Dózsa csapatából fölséges művészettel jeleníthet meg egy sátoralja paraszt fegyverest Dózsa és Lőrinc barát nélkül s csupán rajta múlik, hogy teljes legyen a kép, akár tolla), akár ecsettel alkotja meg. Dózsa és Lőrinc barát azonban egymagukban sohasem válhatnának vásznán vagy ívein teljes történelmi képpé. A névtelen senkik minden illetén műalkotáson fontos szerepet töltenek be s ha nem is ők foglalják le egészen: ők teszik teljessé a képet. De csupán akkor művészi alkotások, ha jelentősebbek, mint az architektonikus háttér vagy holt környezet és eleven étellel fejezik ki *változatban* ugyanazt a történelmi levegőt, mint a főszemélyek.

A történelem művészi megjelenítése arra való, hogy a múlt eleven életét, az örök ember egy-egy változatának szívét-lelkét értsük meg belőle. Ennek egyetlen módja van: a történelmi levegőnek mennél teljesebb, mennél tisztább, mennél üdébb s mennél kevésbé mozdulatlan visszavarázsolása.

A művészetten kívüli történelem csak ossarium. És ha nem tökéletes a művészi megelevenítés: hullaszagot érzünk még a műalkotásban is. A tudós nem is igen tudja elkerülni, hogy meg ne fertőztesse azt a levegőt a felbontott sírok és dohos holmik szagával s bár meg tudja mutatni nekünk a múzeummá zsugorodott történelmet, az életet nem varázsolhatja elibénk a maga üde valóságában. A kontárnál ez enyvszaggá s a kulisszák temperafestékes illatává áporodik és a finnyás orr még jobban fintorog tőle. Amit ő mutat, az nemcsak hogy nem eleven, de még csak nem is holt történelem, csupán valami megálmodott és leendő olaj nyomatok anyjává predesztinált káprázat. Színes hazugság, retorikai émelygés, semmi egyéb.

*

A valóságot, a múltnak eleven életét csak istenadta művészlélek varázsolhatja vissza, még pedig úgy, hogy alkotásában főszemély, mellékalak, környezet és háttér, más és más változatban egyaránt egyet igyekeznek kifejezni, az illetén alkotás szempontjából mindennél fontosabbat: a történelmi levegőt.

A művészi alkotásnak ez a fajtája, életet teremtven, mozgást, sürgést-forgást, tehát csoportot, eleven csoportot kíván ábrázolni. Hunyadi János legtökéletesebb arcképe sem lehetne még egy darab megelevenedett történelem. És nincs a világnak az a magában hallott caesari monológja, amely Caracalla idejébe tudna bennünket visszavarázsolni. Oka nem abban van, mintha a művészet nem tudna megbirkózni azzal a föladdattal, hogy egyetlen ember kivésett, megfestett alakjában, vagy eleven szavában világosan elibénk tüntesse azt a patinát, mely embert és kort egyaránt

jellemez, – hanem abban, hogy ebből a holt oxidból mi, szemlélők, nem tudunk magára az oxidáció folyamatára, az életre következtetni. Mert nincs módunk összehasonlításra. Két alak egy képen, vagy párbeszéd már világosabbá tesz mindent. A levegő egy, a patina kétféle. És e kétféleség már világos bizonyossága annak, hogy a történelmi levegő nem élettelen egyöntetűséggel mindenre rásúlyosodó hatalom, hanem eleven áradat, amely ellen, – több-kevesebb ideig és több-kevesebb erővel – küzdeni is lehet. Világosság okából képzeljük el valamely konkrét esetet. Gondoljunk el két ugyanabban az időben élő embert, egy ifjat, meg egy öreget. Hogy tisztán a különböző életkorral járó fogékonyságukat vizsgálhassuk a korszellem ható erejével szemben, tegyük fel, hogy vérmeiségük szinte azonegy és mindketten ugyanazt a mesterséget űzik. Különbség kettőjük között csupán életkoruk. Kérdés: – egy és ugyanazt a réteget rakja-e a történelmi levegő e pusztán különböző ivású, de egyszabású két lélekre, vagyis hasonlóan ítélik-e meg mind a ketten éppen a maguk korának jelenségeit? A felelet csupán tagadó lehet. Az öreg ember lelkén több réteg patina van már. És a legalsó réteg van a szívéhez legközelebb. Az, amelyben ifjonta alkudott meg a rátörő hatalommal. A legfrissebbet csak vékonyán, kelletlenül fogadja és nagyon idegenül hat rá minden, amiért az ifjú lelkesül. Amaz viszont talán még kevésbbé érti az öreg húzódozásait. Az öreg ember aggodalmasan bólogat az ifjú törekvéseire, az ifjú pedig neveti vagy szánja a szerinte vakká lett, rettenetesen maradi öreget. A két különböző patina-réteg arányában különböző a felfogásuk is mindenről. Magától értetődik, hogy e két különböző életlátás szem-

beállítása *vita vagy cselekmény alakjában*, már annak az elmúlt kornak egy darab eleven életét tükrözteti elibénk. Ha pedig háttér is van, környezet is van és emberek raja mozog, beszél, vitatkozik, kiabál, sűrög-forog, cselekszik és kavarodik egybe előttünk: *a patina sokféle lesz, az oxidáló hatalom pedig megmarad egy és ugyanannak*; következésképpen teljes tudattal vagy ösztönszerűen, de bizonyos, hogy belelátunk az oxidáció folyamatába a patina sokfélesége folytán és megértjük azt a darab megjelenített múltat a maga egészében. A háttér Róma; a környezet a Curia; főszemély egy szónokló senator; mellékalakok a szónokkal őszintén egyetértők, a szavait pusztán barátságból helyeslők, a közbeszólók, a hurrogók, a kíváncsiak, a hiúságból hozzáértést fitogtatok és a közömbösek. A levegőjük közös; a lelkükre rakódó patina-réteg az áradattal küzdő egyéniségek ereje, makacssága vagy magamegadó gerinctelenségéhez képest más és más. Az életben is más volt, a műalkotásban is másnak kell lennie. És ha a művész eltalálta, amit el kellett találnia: a látható, hallható, kiérezhető, vagy megállapítható réteg megfelelő változatait, – előttünk van a római tanácsgyűlésnek egy jelenete a maga egész frissességében. Egy darab igaz művészettel megjelenített történelemmel szembeke-
rülve még csak eszünkbe sem juthat, hogy az alkotó az adatok holt tárházában vagy a múzeumban kutattott értük valaha.

*

Nem választhatnánk meggyőzőbb utat-módot, mint ha egyenesen a művész lelkébe pillantva megfigyeljük, hogy anyagát és gondolatait latolgatva, bírálgatva, tisztogatva és megrostálva: hogyan készül

az alkotásra. Állítsuk szembe valamely megoldandó föladattal és fészkeljük magunkat az agyába mindaddig, míg toll vagy ecset után nem nyúl, hogy meg is alkossa, amit velünk elgondolt. Szabjunk elibe valami igen egyszerű feladatot; mondjuk Budavárának egy kis fölkapott kurtakocsmáját Mátyás király idejében. Vallja ki nekünk rendre, hogyan fog megelevenítéséhez.

Mindenekelőtt a háttér fogja érdekelni. Nem azért, mivel ennek megalkotása talán a legkönnyebb feladat, hanem mivel ez a kiinduló pontja, s ez szab határt – legalább az egyik oldalról – a történelmi levegőnek. A mozdulatlanak, amelyet előbb meg kell teremtenie, hogy később meghullámoztassa. A háttér ezúttal Budavára, Mátyás király korában. Patinás házak, uccák, templomok. Békés, könnyű szerrel megjeleníthető, mozdulatlan tömegek. Hanem – és most következik az, ami fölött a kontár és a művészkedő kullisszafestő oly könnyedén elsiklik, – a történelmi levegőnek csupán egy oldalról szabnak határt: az akkori jelentől: – mifelénk. Visszafelé nem. Hazugság volna tehát a kiszemelt kocsmáig vezető uccán, vagy körülötte álló házak mindenikét Mátyáskorabeli stílusban ábrázolni, mivel nem épülhettek valamenynyien az ő korában. Bizonyos, hogy az illetén háttérnek nem lehet a valóságban, tehát a művészi alkotásban sem egyöntetű patinája. Barokk, vagy empire palotáért természetesen hiába kalandoznánk be az akkori Budavárat, ezt még a kontár is tudja és szemmel tartja; de bizonyos viszont, hogy föl-fölmered házai közül egy-egy vaskos román torony a múltból. A mi igazságért lelkesülő művészünk fogja tudni éreztetni, hogy az a vaskos torony kivénhedt

abból az időből és a már nem az akkori jelennek bélyegét viselő kövek megkoptak, megdohosodtak és lepergőben van róluk a vakolat.

A kis kurtakocsmának hová való helyezése sem fog túlságosan nagy fejtörést okozni művésznünknek. Semmi esetre sem lesz olyan ízléstelen, hogy a csábító, kontárok sóvárogta királyi palota tőszomszédságába helyezze, hol főúri kastélyoknak, udvari épületeknek van a helyük. Már csak azért sem, mert ennek a negyednek a kegyek hajszájában és az udvari élet apró ármánykodásaiban idegessé lett s különben is finnyásabb lakói aligha túrnék meg közelükben a forgalmas csapszék zszibongását. De meg a kiskocsmá törzsvendégei is feszengenének a nagyurak közelségének tudatában. Röviden, művésznünk azt a fölkapott kis kurtakocsmát Budavárának a középefelé fogja elhelyezni valamelyik szűkecske mellékutcában, hogy a város egyik részétől se essék messze, hogy családapák és kisdíákok is be-besurranhassanak észrevétlenül egy-egy pohárka borra. Budavárának egykori tervrajzát megismervén, választása minden valószínűség szerint az akkori kis Német uccára, vagy az Olasz- és Szent Pál uccákat összekötő valamelyik névtelen sikátorra fog esni.

Maga az épület annak a kornak tucatháza, mely a fönmaradt egy-két példányból és az egykorú rajzokból könnyen elgondolható. Az ivó a roppant kapualjából nyílik és a várbeli szobák szokott formájára szabva, keskeny, hosszú és boltozatos. A boltozat ez adott esetben csúcsíves lehet. Természetesen nem holmi csillagboltozat, mely festőibb volna ugyan a közönséges keresztboltozatnál, s talán jellemzőbb is a kor építészetére, de nem az ivószobára. Az ivót két

ablak világítja meg az uccáról; mélye sötétes. Minden bútor tucatholmi benne. Stilszerű gót, vagy éppen reneszánsz-bútornak híre-hamva sincsen. Csak a falon függhet stilszerű, faragott diófakeretben valami bőven aranyozott glóriaajú Madonna, csillagos kék rokokolyában. Kontár munka, de nem olcsó. A képet rengeteg adósság fejében mázolták hevenyén a kocsmárosnak, a keretet pedig drága pénzen csináltatta hozzá ő maga. Ez a szoba egész fényűzése. És a szentkép pompásan fest az ikszlábú asztalok és lócák, meg urak számára tartogatott szalmafonatos székek fölött, szemben az ajtóval, talán éppen az ónkupákkal, boros kancsókkal, itcékkel és csobolyókkal megrakott két fali polc között. Abban a korban nem botránkoztatott meg senkit a Madonna ilyen környezetben. Megkövetelték mindenütt. Még a kocsmahősök fejebűjában is megbillent egy pillanatra a süveg, mikor belépve az ivóba, szembe kerültek vele. Nem csúfolta meg senki. S ha mégis megtette valamelyik holtrészeg, kidobták a még csak kótyagosok. Ez is egy paránya annak a levegőnek.

Művészünk e környezet holt dolgain vajmi kevés patinát láthat s vajmi keveset is fog ábrázolni, tudván, hogy hazugságba téved, ha többet nyújt annál a kevésnél. Nem képzel lovagos-apródos, sólyomvadászatos freskókat a falra, mert fegyelmezett a képzelete, s az nem tükröztet elébe mást, mint a mécszek kormától és legyek piszkától feketén foltos, bepettyezett falat. Az asztalokon sem lát vésett hollós címereket, csak a zsírpecsétek sokaságát és a törzsvendégek otrombán farigcsált ákombákomjait.

Kik ezek a törzsvendégek, a kurtakocsmá törzsvendégei? A főnemesség bizonyára nem, de még csak

az apródok sem, akik nemcsak uruk, de önmaguk ellen is illetlen vétséget követnének el, ha bevetődnének. Azért a mi művésznünknek ezúttal nem is nyílhatik alkalmá arra, hogy a rengeteg pulykaorrú piros cipőket és aranyos általkötővel testhez szorított bársonydolmánykákat, kócsagtollas csalmákat, nyusztprémes mentéket, drágaköves díszkardokat és beágyazott zománcú aranytőröcskéket, nagytarajú ezüstsarkantyúkat elibénk varázsolja. De még csak annak a kornak oly nagyszerű kifejezőjét, a Corvina-kötetek valamelyikét sem mutathatja be nekünk, mert nincs helye ott, ahová bennünket vezetni szándékozik. És mégis megoldja föladatát, a színpad tarkabarka valószínűtlenségei, olcsó, rikító kellékei nélkül is. Kik hát ezek a törzsvendégek? Budai polgárok, mesterek, diákok, katonák, mesterlegények és a művésznépség alja.

Egyikük sem visel olyan köntöst, hogy hevenyén lemásolva adalékul szolgálhatna a magyar viseletek történetéhez, de abban a sok kopott, szutykos, vásott, foltos, zsinóros, pitykés, ócska és új felemás öszszevisszaságban mégis benne van a Mátyás-korabeli viselet. Művésznünk óvakodni fog a tökéletes típust egy alakban elibénk állítani, de fegyelmezett képzeletével minden megláthatót szemügyre véve: jobbat, igazabbat nyújt a viseletek legjobb történeténél; annak a képét, hogy *miként* viselték az életben a mindennapi rend ruhát, ami gúnya volt csupán, nem jelmez. Ha megszólaltatja alakjait: csúfondáros, csipkedő, dévajkodó megjegyzések röpködnek az asztalok fölött s megértetik velünk a megérteni valót. Az ingerkedőbb kedvű diáknépség incselkedik az egykori katonával, aki valaha még a nagy Hunyadi alatt szol-

gált, hogy egész sasszárnyat tűz a süvege mellé, mintha nem is volna barett, meg tollatlan süveg a világon; az öregebbeket bosszantja, hogy az ifjak dolmányán szűk az ujj, s csak azért is a paszománygombra járó hasítékos ujj előnyeit és csinoságát vitatják, amilyent eddig viseltek, s fognak viselni holtig; a katonák megbotránkoznak azon, hogy a kékíró, betűvető legénykéek palástban járnak, holott az csak nagyúrnak való és ki is sütik menten, ha nem éppen valami dib-dáb silányság az a palást, hogy ócskán vették a zsidótól, de még így sem illenék viselniök, ha csak szerényen kurtábbra szabottan nem. És nagy az általános álmétkedés a sarus, cipős, kurtacsizmás sokadalomban, mikor a helyrébb fajtából betoppan egy legényke túrött szárú magas szekernyében, mert az a legújabb s egyre terjedő divat stb., stb.

Így bontakozik ki szemünk láttára a holt környezet és a testek patinája. Ezt természetesen nem kell mind megfestenie, leírnia, de elgondolnia annál szükségesebb.

Most már csak a lelkeké van hátra, a még finomabb elemzést, még mélyebb elgondolást követelő. Hogyan társalognak ezek az emberek és miről? Mindenről, amiről csak az örök átlagember társaloghat: az időről, önmagukról, feleségükről, gyermekeikről, mesterségükről, virtuskodásaikról. A valót mondják, vagy hazudoznak, teljességgel egyre megy. A maguk apró-cseprő dolgait beszélik. Azonkívül pedig olyan dolgokat, amelyek egyenesen az ő koruk sajátja. Ez az *azonkívül* a patina! A művész ezt is módjával adja, nehogy típus teremtse egyéniségek helyett és alakjai a jónapkívánástól még nem csöppennek bele egyenesen a „korfestő” nyilatkozatok áradatába. A cso-

portokban koccintgatok, kettesévei-hármasával iddógálók, vagy magukban gunnyasztók, a duhaj és nagyképű, szájaskodó és zsémbes kocsmai alakok itt-ott felhangzó, majd általános vitáiban magától, természetes közvetlenséggel térül-fordul a társalgás erről arra, s ha netalán rátérnének a királyra: éppen oly kevésbé fognak az ellentétes, túlzott és együgyű nyilatkozatok azzal a jellemrajzzal összevágni, amelyet kézikönyveinkben találhatunk Mátyás királyról, mint ahogy öltözetük sem vág egybe a Mátyás-korabeli viselet ismert típusaival. De ugyanúgy kiérezzük óvatosan vagy hetvenkedve tett nyilatkozataikból, túlzott dicsőítéseikből, alacsonyságra" valló vádjaikból, szóval véleményüknek eszük járása szerint való különféleségéből Mátyást, mint a köntösük tarka-barka összevisszaságából a viseletet. Beszélhetnek ilyenformán bármiről és bármily ostobán, ha igaz művészetel, vagyis patinás egyéniségekként elevenednek meg előttünk: kiérezzük együgyű szavaikból, ami a szavak mögött van: a kort. így megjelenítve: ők a felhő és a napsugár; ha megannyi beszélőgéppé tennők, melyek megállapított történelmi anyagot recitálnak: csak azt jeleznék, hogy ekkor meg ekkor ennyi meg ennyi volt a csapadék. Hivatalos jelentésnek ennyi is elég, de felhő és napsugár több annak, aki látni akar. A tudós megállapítja, hogy ekkor meg ekkor X milliméteres volt a csapadék, a művész pedig azt mondja: ekkor meg ekkor ilyen meg ilyen párákkal volt tele a levegő és azt szívta be mindenki, az harmatozott be mindent.

""""""ROSTÁN ÉS MÉRLEGEP

(1914)

I. PARAINESIS

Édes fiam!

Alig estél még túl a tipegés első bizonytalanságain s engem máris öl a türelmetlenség, mivelhogy írásaimmal lomha csigapostán indul hozzád az idő.

Mivé satnyul, mívé töpörödik vájjon útközben az a sok kincses-fabatkás ákom-bákom, amelyet én a szívem vérével ötvöztem összefüggő lánc-sorokká, talán az erkölcs, talán a művészet, de lehet, hogy csak boldog együgyűség szent nevében? Mi lesz belőlük? Hogyan érnek hozzád? Nemes patina-fátyolt haramtoz-e rájuk az idő, vagy zöld penész-sebek tátonganak majd feléd az ő mélyremaró fogai nyomán? Hogyan érkezik hozzád két évtized múltán az én lim-lomom és drágaságom, a te apád lelkének százféle maga-megörökítése, amelyeket én – akár jóknak, akár kontároknek tudva, – most még olyan frisseknek, olyan élettől duzzadóknak látok? Mivé mállanak, mire mélyükig hat a te pillantásod, a tiéd, akinek látása a természet örök törvényeinek értelmében nem lehet már azonos az enyémmel?

Édes kicsi fiam, folytatásom és ítélszékem, akiben én a jövő nemzedék minden erejének és gyarlóságának hozzám legközvetlenebb képviselőjét látom fejledezőben: van valami mélységesen lehangoló, de van valami főlemelően nagyszerű is abban a bizonyosságban, hogy a te látásod más leszen, mint az én látásom, hogy másnak kell lennie, hogy elkerülhetetlen-

nül másnak kell lennie. És az igazságod is más leszen, édes fiam. Mert: más látás, más igazság. A miénk is más, mint az apáinké volt.

Az emberi igazságok embercsiszolta tükrök, s hadakozásaik – akár magányos lélek, akár nemzedékek lelke csillan bennük vissza, – mindenkor csak tükörképek hadviselése tükörképek ellen. Ne hidd, hogy valaha is hazudnának; tévedésük mindenkor őszinte tévedés; nem hazugok ezek a képek, csak tökéletlenek és akaratlanul torzítok, mert tökéletlen maga a tükör. Tökéletlen, mert változó. Nem ugyanaz többé, ha a magamét más ember kezébe adom s nem ugyanaz többé, mikor nemzedékek ragadják el egymástól. Hol homorú, hol domború, sohasem abszolút sík; mert olyan örök-eleven, mint az a kis játék hártyalacska, amely a te parányi tenyérkéden kunkorodik erre-arra, mikor rálehelsz, kicsi fiam.

De van örökkévaló igazság is, amelyet emberi lehellet nem érinthet, amely emberi tudásunknak örökké kifürkészhetetlen, talán éppen azért, mert olyan igen nyilvánvaló. *Ez az igazi tükör*, ez a tökéletes tükör, amelynek a többi mind csak *gügyögő*-dadogó, kontár, tétova körülírása. Ezt a tükröt én nem látom, csak érzem, édes fiam s annyit tudok felele, hogy tengelye egy a milliárd eleven tükör eredő-tengelyével és hogy ez a tengely: tengelye mindennek, ami az emberben isteni. Ez a tengely közös mi-bennünk, édes fiam, ezt öröklöd tőlem, mint ahogyan én is örökölttem és örökölni hagyod, mint ahogyan én is örökölni hagyom.

Hanem azokat a pártos igazságokat, amelyek most e tengely körül kavarnak, nem hagyhatom rád így, ilyen nyers zúr-zavarban.

Apádnak nagyzási hóbortja van; mindig azt hiszi, hogy a maga nevében szólva: mások nevében is szól. Olykor százak nevében százezrekkel szemben, olykor százezrekében százakkal szemben. Mert mindig érzi, hogy – hol többen, hol kevesebben – bólogatnak vagy fejüket rázzák a háta mögött, mikor megszólal.

Vannak írásaim, amelyekből szorongva fogok farkasszemet nézni ítélkező szemeddel; vannak olyanok is, amelyekből derült nyugalommal fogok rád mosolyogni: nem ítélsz te sem másként, mint ahogyan én ítéltem. De ez az írás, amely most készül, ezek a levelek, amelyeket két évtized múlva kézbesít majd címzettjének a büntetlenül meg nem sürgethető csigaposta: egyenesen felülbíráló fórumot látnak benned és ítéletedet kéri. Mert maguk is ítéletek, az én nemzedékemhez legközelebb eső, tehát legnehezebben kibogozható problémák megítélései. Te vagy a jövő nemzedék, a miénknek hivatott bírója, a te jogod és a te kötelességed leszen a perspektíva törvényeinek segédelmével hűvös távolból újra megítélni, amit apád az ő nemzedékének nevében, a körülötte folyó gondolatvásár kalmár-bódéiból a huszadik század második tizedének pergő rostájába vetett s magatákolta mérlegén mért meg.

Ez a mérleg szekér-mázsáló is, meg érzékeny precíziós műszer is; sziklát is mér, pelyhet is. Döntsd el majd te, mennyivel kell megkorrigálni az apád méréseit, mert korrigálni mindenesetre kell, hiszen az idő igen-igen beleavatkozik a gondolatok súlyába. Ha volna e beavatkozás mértékére formula, úgy körülbelül ilyenformán hangzanék: minden sziklagondolat annyit veszít a súlyából, mint amennyit a jövőnek le

kell faragnia belőle, hogy talapzatkozó gyanánt használhassa és minden pehelyötlet annyival válik súlyosabbá, mint ahány réteg arannyal az évek újra meg újra bevonják. Voltak hajdani sziklagondolatok, amelyekből ma már csak egy-egy porszem kavarog valahol a múzeumaink fojtott levegőjében és voltak tiszavirág-ötletek, amelyeket évezredekre balzsamozott borostyánkőporsóba az idő.

Valahány gondolkozó mélyebben kutatta a magát, mind bizvást elmondhatta, hogy nagyszerű gondolatok viaskodtak körülötte, mert a még eleven gondolat mindig nagyszerű; a múmia örökifjú vénségének tragikomikuma csak akkor érzik meg rajta, mikor már lefoszlott róla a kegyelet hieroglifés pólyája. Az örök jelen minden korszaka nagyszerű gondolatok nagyszerű csatározása volt, bármily kicsinyesnek lássék is ma szemünkben maga az ok s bármily kicsinyeknek a katonák. Nem voltak kicsinyesebbek az okok, mint ma és nem voltak kisebbek a katonák, mint ma. Lobogó, égő, üstököscsóvájú sakkfigurák tülekedtek a táblán s igazi sebek igazi vérét hullatta mind, aki most, nagy távolságból visszatekintve, csak hetyke fahuszárnak, kidüllesztett mellű ólomgenerálisnak látszik.

Ma is ilyen fénycsóvás sakkfigurákkal játszunk, édes fiam. És te is ilyenekkel fogsz szembekerülni valamikor. A figurák folyton csereberélődnek a játszma mindig más, de maga a játék – minden ő végzetlen variációival – egy és ugyanaz a legszebb játék marad mindenkor.

Szeretném, ha nem kerülnél előkészületlenül abba a nagy forgatagba, amelyben csak mély megértéssel szép hadakozni. Hadakozni a jövőért. Mindig a jö-

vőért, édes fiam! Ha végignézed azt a játékot, amelyet mi folytatunk ma; ha megérted, hogy fehér és fekete figuráink valójában mit jelentenek és miért jutnak nyomról-nyomra előbbre vagy miért hullanak el; ha látod, hogyan kerítenek körül oszlopos bástyákat irtó kedvű lovasok és hogyan védi meg egyetlen jól kiszámított, de váratlanul ható lépésével valami tekintetbe sem vett figura; ha megérszed a feszültségnek azt a pillanatát, amelytől fogva minden lépés vérvetés és véráldozat; ha szorongó figyelemmel kíséred, miért változtat újra meg újra hadállást a testőrökkel mindig körülvelt vezér és hogyan szorul sarokba a király: egy egész emberöltő legféltebb gondolata; ha mindezt megérted és végigérszed s azt is belátod, hogy *előrelátás* nélkül ez a játék nem nemes vitézi torna, csak kontárkodás: akkor egész lelkeddel gyönyörködni fogsz benne, mikor reád kerül a sor, rész kérsz belőle, színt vallasz, szeretni fogod a veled harcolókat s megbecsülsz méltó ellenfeleid erejét.

A múlt azért legbecesebb tanítónk, mert – tudatosan vagy akaratlanul – mi érettünk is gondolkozott. Én vagyok a te legtermészetesebb tanítód, édes fiam, mert az én jelenem: a te múltad leszen. Akaratlanul is éretted gondolkozom, mint ahogy minden korszak is akaratlanul a következőért gondolkodik; de én szeretném tudatosan tenni. Tudatosan, mert az fölemelőbb s igazabb ítéletre ösztökél. Ez a tudatosság, olcsón pártoskodó vezércikk helyett, parainesist írat velem e levelekben. Parainesist hozzád, a jövőmhöz, a folytatásomhoz. Nem objektív bölcseséggel, mert objektív bölcsesség csak egy van és az nem emberi, hanem azzal az érzéssel, hogy az én pártos igazságaim közelebb kerültek a megfoghatatlan

örök igazsághoz, mint a többiek. Ezt az érzést az ősemberi tisztánlátásnak és a ma körmönfont kultúrájának minden tölem telhető fegyverével szándékozom támogatni s felelek eredményeiért – a *te* ítélőszéked előtt.

Ezer probléma kínálkozik a viviszekcióra; gőgös akrobaták, akik Rómában gladiátorköntöst viseltek valamikor s minden jelmezt végigcsereberélve minden korszakban fölmerültek s ma tarka dresszben vonulnak csoportonként az Olympiádra; vadonatúj és cafattá kaszabolt zászlók, amelyek körül ordítózó tömeg verődik össze; *szellemi járványok, amelyeknek* sietünk nevet adni s ujjongó ditirambusokban örökítünk meg évkönyveinkben, de amelyeket láthatatlan kezek már születésükkor előjegyeznek a feledés könyvében; születő stílusok, amelyek körül ezren szorgoskodnak; kultúra-éhség és kultúra-csömör; ópiumos álmok, rideg bizonyosságok; vágyak, tettek, nagy-szerű vívmányok, kínlódó agyvelők gyöngyzuhatagai, sziklaszilárd meggyőződések, méla rezignációk, apostolok és apostol-paródiák, vágató vértestecskek a nagybetűs Ember ereiben, kórtünetek és új erőforrások, az emberideái új pózai, jelmondatok, frázisok, maximák, intelmek, nagyot merő szavak és szavak, szavak, szavak... Ezret mondtam, fiam? Kevés; hiszen minden probléma ezer újra bontható. Szabad a vásár, dúskálhatok bennük s éppen azért, mert dúskálhatok: válogatni fogok a kínálózóknak. Azt akarom, hogy megértsd, amit én ebből a korból megérteni véltem. És *meg* is fogod érteni, hiszen három pontos adatod lesz hozzá, amennyi jó matematikusnak mindig elég egy háromszög kiszámításához s a földet, a világot, az egész Kozmoszt háromszögekkel mérik.

Adva van az én látásom szöge, adva lesz a tiéd és adva van az a tengely, amely kettőnkben közös és mégis független mindkettőnkől.

Húsz év múlva érkezik hozzád ez az írás, megsárguitan, pergő rostádban kiszakadozó sorokkal, elavultán, a múltból. De bárhogyan érkezik is hozzád: téged akarlak szolgálni veled, téged, az új nemzedéket.

II. SZABADGONDOLKOZÓK

Azoknak a problémáknak, amelyeket tőlem telhető leszűrtségükben szeretnék elibéd hordani, már a rostáig is igen különböző útjok vagyon, mivelhogy meg nem tagadható, de megtagadni nem is akart egyéni érzéseim mindent másként juttatnak e nyilvános fórumra telepített elemző készségig. Lesznek olyanok, amelyeket hosszú évek áhítatával hordtam a szívemben, lesznek olyanok, amelyek sohasem is jutottak el a szívemig. Akadhat nem egy, amelyet hosszú sor érzés utolsó láncszemként oldok le többé föl nem vonható horgonyokról s bizonyára akad majd olyan is, amely sohasem volt hozzám közelebb, mint a mások eregette színes szappanbuborék.

Az a probléma, amellyel ma indultam el: egészen elüt minden eddig elgondolttól. Nincsen meg benne sem a láncszem komolysága, sem a szálló szappanbuborék színes pompája. Óriássá fújt hólyag az egész, amelyet komikus erőlködéssel lehet csak fölnyalábolni, de szétpukkantásához elég egy túsúrás. Pehelykönnyű probléma-szörnyeteg, amelyből csak az a néhány borsszem kerül rostára, amely olyan eszeveszett zenebonát visz véghez benne, valahányszor

avatott kezek, kellő szakértelemmel, fenyegetően megrázzák.

Leírásom után azt hihetnéd, hogy arra a furfangos szerszámra gondolok, amellyel a színpadi rendezés nagyképű kismesterei a zivataros jégeső illúzióját szokták fölkelteni. De nehogy félrevezessen a hasonlatom, édes fiam! Ezzel a hólyaggal nem a színpalak mögött, hanem a színpad közepén, a sűgőlyuk előtt, sőt a sűgőlyuk tetején szokás handabandázni s elegáns munkászubonyba bujt világpolgárok szavalják körülötte „telt ház” előtt, hogy e játéknak sem elég komoly pöfeteg a mindeneket megváltó bölcsök köve: a szabadgondolkozás.

Ne siessük el a dolgot azzal a tüvel, édes fiam, járjuk előbb körül ezt a talán nem is olyan nagyon ártatlan furcsaságot, azután úgyis bármikor szétpukkanthatod, ha ráunsz. Ez a roppant hólyag, mely most egész rostánkat betölti: a szabadgondolkozók cégére. Tele van jelszavakkal és rikító, mint minden cégér. Sárkányvérrel írták tele, képpel és szóval az Isten és a nemzet fogalmának vitézlő ellenségei. A „sárkányvér” ne borzasszon meg, hiszen csak egy ártatlan vízfesték neve; az Isten és a nemzet ádázul vitézlő ellenségeit se vedd komolyan, hiszen csak kispolgár titánparódiák. Azt a rengeteg odapingált guillotinet és akasztófát is bőven elég lesz szelíden megmosolyognod, amelyek *a szabadgondolkozók felett szabadon gondolkozókat* in effigie kivégzéssel rémítgetik. Csak egyet végy komolyan: magát a legfőbb jelmondatot, ezt a maga nagy egyszerűségében is igen mutatós, ágasbogas hazugságot, azt, hogy „legyen a gondolat szabad!”

Legyen a gondolat szabad! – Ha ezt a mondást

gondolkozás nélkül gondolnám el: valami tragikusan nagyszerű emberi vágy sejtelve fogna el s talán ösztönyszerűen gyönyörködném e meg nem értett szavak vakmerő hangzásában. De már gondolkoztam fölötük, már vége a varázsnak, akár betű szerint való értelmében veszem a mondást, akár jelképesen. Mert betű szerint véve annyira ellene mond minden természet-megszabta lehetőségnek, hogy hangoztatása egyszerűen csak emberparányok pökhendiskedését jelentheti a természettel, a természet szándékai szerint való logikus emberi gondolkozással szemben. Ugyanúgy, mintha valamely más embercsoport – szavának hasonlóképpen érvényességet követelve – azt hirdetné, hogy: legyen a *cselekvés* szabad. (Vagy „legyen szabad a helyesírás!”, mint Bertrand Barère dörögte valamikor, a nagy francia forradalomnak ez a carmagnole-gyártó, könyökig véres, világboldogító idiótája.) Jelképes értelmezésben pedig még akkor sem lehetne hadakozók jelszava ez a mondás, ha több volna délibábnál, mert kifejezetten szabadnak hirdetvén a gondolkozás minden lehető formáját: minden harcnak eleve való teljes föladását jelentené. (Ami viszont ellene mond a gondolat egyik legfőbb kritériumának, mely azonos az erőével, azzal, hogy különböző megnyilatkozásai – egyetlen más lehetőség kivételével – csupán egymás rovására hozhatnak létre új eredőket.)

Szabadgondolkozás a szó teljes értelmében véve nincsen és nem is lehetséges, mert még a legzabolátlanabb gondolatot is lépten-nyomon lebocsátott sorompók tereik erre vagy arra a természeti, erkölcsi és logikai törvények értelmében. A gondolat önmaga ellen fordul, ha túlszáguldozik ezeken a tilalomfákon

s legfeljebb üres neve marad meg, fogalma megszűnik. A minden korlátot tagadó elme csak délibábót hajszol, nem gondolkozik. A gondolkozás szabadsága sohasem szabadosság. Éppen olyan törvények szabályozzák, mint a fizikai testét. És ez így van rendjén, hiszen az anarchia nem szabadság, hanem szabadság ellen való törekvés. Csak a leggyarlóbb emberi gőg nem nyughatik meg abban a gondolatok értékét mérő gondolatban, hogy a fegyelmezetlen csak önáltatásos, a fegyelmezett gondolat pedig valóságos erő.

Ha az ember megérti, miért vannak sorompók és hogy e sorompók miért szükségesek: hatalmas ura lehet mindennek, amit a mindenség nyílt titkaiból elvont gondolat-elemekkel meghódított; de hogyha kongó jelszavaknak tapsol, amelyeket nem a természet törvénykönyvének nyers szavából fordított emberi nyelvre, csak úgy kitalálta, mert jól esett éretlenkednie: akkor bizony csak hetykén ficánkoló gégerke az oroszlán fejébúján.

„Legyen a gondolat szabad!”– Ennek a mágneserejű mondásnak mégis megvan a maga egészen különös, véghetetlenül magas erkölcsiségű értelme. Az, hogy adassék meg a maga számára mindenkinek a neki legmegfelelőbb világszemlélet kialakításához való jog: az alapkövek szabad kiválasztásának és újraértékelésének joga a közös nagy gondolatkinestárból és a továbbépítésé, a maga erejéből. Ez szép, emberi és tiszteletreméltó szabadság; az egyéni belső érvényesülés leggáncsolhatatlanabb formája, a nagy egyéneké, a kivételeseké, a választottaké. De éppen azért, mert az övék, legfeljebb találkozások történhetnek, azonos utakról szó sem lehet. Nagy egyének vagy egyszerűbben: *egyének* sohasem járhatnak –

nemtelen okoktól eltekintve – önáltatás nélkül közös utakon. Ugyanazon az úton csak tömegbeli jár a hozzá hasonlókkal s ez az út: országút. Az országút pedig nem ezer gyalogösvényből fonódik össze, csak az első csapást tapossa szélessé az egyéniségig el nem jutottak serege. A tömegben nincsen egyén, a tömegnek csak diktátora van, amely lehet valóságos ösvényvágó, lehet személytelen fogalom, kegyeletes emlék, szentnek tartott példa, eszme, elv, igazság vagy – tévedés. Ezer meg ezer minden lehet zászlaja vagy zászlóvivője a tömegnek. De talán semmi sincsen olyan egyenes logikai ellentétben vele, mint a gondolat szabadságának elve. Az állástfoglaló tömeg természete szerint, alapvonásainál fogva *mindig* a gondolat szabadsága ellen foglal állást; legélesebben akkor, mikor a gondolat szabadságát hirdeti. „Szabadgondolkodók vagyunk, ezt meg ezt valljuk. Jaj azoknak, akik mást vallanak!” Hajszálnyival sem intelligensebb jelszó, mint a liberté fogalmát megcsúfoló csöcseléké: „Ütött a szabadság órája, börtönözzük be az arisztokratákat!”

A tömegbe állott „szabadgondolkodók” legfőbb törekvése – olykor önzetlen, világboldogító szándékkal – bilincset rakni minden gondolkozóra. Ugyanazt a súlyos, tömegrészé törpítő bilincset, mint amint ők maguk viselnek hóbortból, politikai célzattal vagy – mondjuk legmegbocsáthatóbb formájában: – az emberi természet gyökeres félreértéséből eredt hamis meggyőzések következtében. A bilincs és a gondolat egy anyaméhből született; minden üstökös pórázon jár s minden sasnak kalitkája az atmoszféra; nem itt van a félreértés. Mindannyian tetszelgünk a természettől ránk parancsoltakon kívül önkéntesen

magunkra rakottakban, *mert csak az abszolút közöny nem árkol mesgyét s nem állít tilalomfákat*; de az a kérdés: rájuk üti-e vájjon elismerő pecsétjét a logika, a természet és az erkölcsi világrend. Tizenhárompróbás arany-e az a gondolat-bilincs vagy pakfong, ólmos vas-e, vagy csak papírmasé. Az egyes ember önként vállalt bilincsében még akkor is van valami súlyos és komoly, ha fából való vaskarika. De megsokszorosítva már csak komikus. Az az embercsoport, mely legádázabb üldözője lévén a szabadgondolkozásnak, gyermekes göggel lefoglalta magának a megdöbbenően hangzó „szabadgondolkózó” címet: negatív idea-formáiba ezrivel önti ki ugyanazt a bilincset és nyakrafőre kínálja, osztogatja, mindenkire rátukmálja, viseléséhez kötvén a megtisztelő hozzátartozást. Valamennyi bilincs egyforma, mindeniken ugyanazok a merev parancsolatok vannak s ez a szöveg egyenruhába kényszerít minden gondolatot. Mikor a „szabad” gondolat hadat üzen: harcos egyenruhába öltöztetett gondolatokkal visel hadat minden más gondolat ellen. Ebben van a komikum. Az egyenruhában. Mert vagy van (nem délibábos, hanem valóságos értelemben) szabad gondolat (üstökös, pórázon) vagy nincsen. De ha van, akkor nem búj hátik ki tízezer agyból azonegy vitézlő köntösben, hogy sereggé tömörüljön, hanem megmarad magányos sasnak, fön séggel szelve a nem határtalan, de beláthatatlan atmoszféra-kalitka roppant magasságait. Az egyenruha mindig szolgaság jele, még akkor is, ha szabályosan elosztott paszomány helyett sansculotteizmus az ismertető jele. A sansculotteokká nyírt sasok vijjogó felhője azonban nem fenséges, csak komikus. Úgy-e, édes fiam?

KAFFKA MARGIT

(1918)

KAFFKA MARGIT: A RÉVNELO

Elbeszélések. 1918. Franklin-Társulat kiadása

Kaffka Margit *utolsó* könyvéhez nehéz meghatottság nélkül nyúlni. Ama derékban kettétört erősek közül való, akiknél életük későbbi folyamán a fejlődés törvényszerű pontossággal ígért volna továbbra is jobbat és egyre jobbat: elmélyülést, a harcoss kedv befeléfordulását s az igazság szeretetét a jelszavak szeretete helyett. Mert Kaffka Margit, minden kiválóságai mellett is még csak alkotóerejének és írásművészetének jutott el a zenitjére; annak, hogy bizonyos dolgokban való sötét, de rendkívüli éleslátása mély belátássá s pártos, egyoldalú szeretete egyetemes szánalomná válják, még nagy útja lett volna hátra. De még így is nagy az út, amelyet megtett. Nem nőtt túl azon az érdekszavú, kijózanultságában lázadó, gyűlölködni is tudó, borús, fakó, magaszerető asszonytípuson, amelyet képviselt, de kifejezte olyan készséggel, olyan erővel, olyan tiszteletreméltó írásművészettel fejezte ki, hogy tehetség dolgában méltó versenytársát eddigi nőíróink között nem is tudnánk fölemlíteni. Ez az *utolsó* kötete, mely különben is legerősebb oldaláról, mint novellistát mutatja be, kész foglalata minden erényének és fogyatkozásának. Szétfoszlott illúziók! Nem ez a címe, de olvasás közben úgy érezzük, mintha ez volna, mint ahogy bármely más könyvéé – legelső könyveit kivéve – akár egész munkásságáé is ez lehetne.

Az egyoldalúan éleslátásnak átka, hogy szétfeszolják vagy tehetetlenül magába roskadjon a tekintetük előtt minden, ami a valóságban, mint valóság szilárdan, gyönyörűen megáll. Hiszik, hogy tekintetük fúrja keresztül, pedig csak az a baj, hogy nem tudják tekintetükkel egész nagyságában átölelni s kikeresve egy-egy sebezhető helyet, a maguk altatásával vonnak következtést az egészre. Amit Kaffka Margit meglátott s leírt: – igaz; de ki tudná elviselni az életet, ha nagy egészében is olyan volna, mint az ő könyveiben? Az a sivár derütlenség, mely mint sűrű, sárga köd üli meg történeteit, a való világon csak olykor-olykor hömpölyög végig. Előfordul, de nem ez az a fátyol, mely mögött a titkok titkát kereszük. Ő, szegény, összes lelki tulajdonságainál fogva ködöt kényszerült maga körül terjesztetni s úgy járt-kelt ködburkában az emberek között, mint ahogy atmoszféra-gömbjével jár a Föld az űrben. Szürkén, fakón, hideg-nyirkosan látta mindazt, amit látott, mert ködben és ködből látta s nem adatott meg néki, hogy meghasadozzék körülötte s benne ez a köd. Olykor meg is érzik a szíve didergése; de talán éppen azért, mert ő maga didereg, nem tud maga körül meleget teremteni s ha meg is gyújt egy-egy kicsi,, ködben elázott rözsegallyat, az csak alig sercegve senyved hamuvá körülötte. Micsoda hűvös-nyirkos köd-alakok például a *Hiába* című novella közjegyző-, ügyvéd-, orvos- és anya-alakjai, akik a vagyontalan anya javára végrendeletet iratnak alá a halálos kórságban sínylődő dúsgazdag tizenkét éves leánygyermekkel! „Mindenki nyugodt lélekkel érezte, hogy megengedett, törvényesen védett, igazságos, természetes dolog volt az, amin ma túlestek itt, e csapat kifogástalan és tiszt-

ZEMPLÉNI ÁRPÁD: VASFŐ ÉS IME

Vogul rege

*A Magyar Tudományos Akadémia gróf Nádasdy-féle
elbeszélőköltemény pályázatán 100 arannyal jutalmazott pályamű, Franklin-Társulat, 1918*

A vers különösen pedig a líra megbecsülöit többnyire hidegen hagyja minden néprajzi tanulmányokon alapuló költői alkotás, mely tulajdonképpen nem is egyéb, mint tudatos művészettel való átírása az öntudatlanul kibuggyantnak. Az öntudatlanul kibuggyant eredeti, bármily nyers és darabos legyen is egyébiránt, mélyebben a szívünkhöz szól. Talán azért, mert a naivságnak éppen üde hamvában van az igazság s ennek a magától lett hamvnak, érték dolgában, még a legnagyobb műgonddal készült zománc is mögötte marad. Alig-alig képzelhető el, hogy a szobalevegő ne fonnyasszon valamit az újraköltött eredeti üdeségén s a sok csiszogató mesterkedés erejét ne vegye annak, ami éppen a maga csiszolatlan mivoltában olyan megkapó. Hogy egy-egy ilyen szabadban termett rege-bogyót a poéta a maga műhelyhutájában hamvastól, sőt még hamvasabban újra kifújjon, ahhoz olyan tüdő kell, amely csupán kényszerűségből szív szobalevegőt; más szóval olyan poéta, aki maga is hamvasán nyers-zamatú, lelkében hívón és mélyen gyermeki s csak afféle beléolthatatlan örök vadóca a világvárosnak, aki itt, e füstös-illatszeres fülledtségben is éles levegőjárások ózona után kapkod s akkor vehet csak męly lélekzetet, ha az ősforrások tájaira menekül.

legfeljebb a jó cimborá szerepét vállalva a férfi oldalán. Ebben az ő nőtípusában – úgy érezzük – elv-szerűen tilos valami melegség elgondolása, különösen az elnyomó, a férfi iránt. Még a menyasszonynak is csak a forma kedvéért szabad vőlegényére gondolnia, „mert úgy illik mégis”, hiszen az lesz majd mellette, az lesz, „aki felszabadítja, fedezi és védi az ő tehetetlen, lekötött asszonyi vágyait az áhított és tilalmas asszonyi örömök felé” (*Este*). Az ő menyasszony-leányainál melegségről, mélyebb érzésről vagy éppen illúziókról még a mátkaság heteiben sem lehet szó. „Ő maga is játszta, valahogy vállalta is egy kicsit a szerelmet; örült a változásnak, a férfinak, a városbakerülésnek” (*Fekete karácsony*). Ez a hűvös, józan menvasszony-típus már megadja, már kiszámíthatóvá teszi Kaffka asszony-típusainak ridegségét is. Van, aki doktor lett az ura helyett is (*Az üvegkisasszony*) s elunva rá pár percnyi várakozást egy kapu előtt, megbosszankodva sarkonfordul s megy a maga dolgai után; nem kíváncsi az ura nagy élményére. Ez az új típus, az önérzetes, az életrevaló, a győztes, az élnitudó, a kicsit egykedvű, olykor túlságosan is független *cimborá*. A másik, a régi, a fakó, az élheterlen, az elnyomott, az alig élő, a fojtva lázadozó, a *feleség* nem fordulhat sarkon, mert pórása van; az csak cseléd, örökös rabszolga s.,,ha a kocsonya rosszul talált megalvadni, már tudja, hogy el van rontva az este”. Ezekkel a vergődő, bilincsebevert szomorú rabokkal mélységesen együtt tud érezni s ami igazat és igaztalant egy ilyen elkeseredett szív elgondolhat, azt ő mind vele gondolja el s ugyanolyan igazul és ugyanolyan igaztalanul szólal meg azután a nevükben. Túloz, mint ők, maga-magát hajszojja bele a keserű és

egyre keserűbb lázadozásba, mint ők, haraggal, tehát igaztalanul általánosít, mint ők s gondosan ápolt ellenszenve házaseslet és férfi iránt megvetéssé, gyűlöletté növekedik, mint az övék, hogy a *férfi* szó alatt végül is csak a *hitvány* fogalmának egyik rokonértelmű változatát értse s házasság alatt még csak ne is sejtessen egyebet, mint „férfi és nő végtelen, aligtitkolt, kényszerű, örök-hazug szembenállását”. Strindberg, aki ezúttal a balszemére kancsal.

Azt a régi, már-már csak túlélőiben jelentkező asszonytípust, amelyiktől nemcsak Kaffka, de maga az új utakat kereső eleven élet is régen eltávolodott már, nem érintik ezek a lázító tanok; sok tekintetben igen kényelmes alárendeltségében nem ért még föl odáig, hogy a szabadabb, a nemesebben, bókolások és üres dédelgetések nélkül való őszinteséggel megbecsült asszonyról – a jövő asszonyáról – gondolkozzék. Azt pedig, aki máris a jövő asszonya, a fölszabadult, egyenrangú társ, az emberpárok női fele: azt csak megmosolyogtatja ez a túlzottan sötét színekkel dolgozó pártszenvedelem. Hanem egy bizonyos közép-réteget e kettő között, azt, amelyik ide még nem, oda pedig már nem tud tartozni, amelyik gyökértelen a régi üvegház földjében is, meg a jövő szabad rétjein is, amelyik habozva és tehetetlenül áll a kettő között s felvilágosításra, tanácsra, világosságra, ujj mutatóra vár, azt Kaffka az ő valóságú, kegyeleti részlet-jelenségeiben mindig, általánosításában sohasem igaz életábrázolásaival jobban megzavarja, mint bárki más, aki ma Magyarországon a nőkérdésről ír.

Ennek a már ingadozó, de a maga jóvoltából az életben még eligazodni nem tudó rétegnek Kaffka életfelfogása kész méreg. Mint ahogyan a félművel-

tek zavarosan derengő agyában is méreg minden mérészebb tanítás, Nem kölcsönözhet nekik szárnyat, csak zsákuccába szorítja s kétségeibe kergeti. Ez a réteg nem olvashatja Kaffkát anélkül, hogy kárát ne vallaná. Ne is olvassa. De a legfelső, a szabad, a már meg nem téveszthető, helyét már biztosan elfoglalt modern asszony mindig meg fogja benne találni azt a gyönyörűséget, amelyet csak egy rendkívüli készséggel alkotó íróművész nyújthat. Mert készsége, írni tudása, leíróképessége szinte páratlan. Történetei lehetnek olykor ellenszenvesek, tendenciával megválogatottak, véresen nyersek, de jelentéktelenek sohasem. Súlyosak, színesek, eredetiek mindig.

Az egész kötet legértékesebb darabja az, amelytől címét nyerte: *A révnél*. Minden ríktó túlzás nélkül való, mély embermegértésre valló, tiszta, nemes érzéssel megírt lélekábrázolás. Az összezörrent, magát már kitombolt, békülni vágyó apa meg fiú. „Ha odaveszett vón! – érzékenykedik az öreg révész. Szeretné sajnálni önmagát is, mert tán sajnálja már, akit megbántott.” Az asszony megérzi, hogy most kell beleavatkoznia, „segíteni a kiegyenlítést, bárha csak a jelenlétével, az enyhe hangjával, egy-két lány indulatszóval”. Hogy öregasszonyt milyen pompásan, milyen tökéletesen elibénk elevenítő szavakkal tud lefesteni, arra kitűnő példa „Grósz” is, a kötetet megnyitó novellában (*egy régi katonáról*). De ez az öregasszony, ez az öreg révészné, az ő alig-megszólalásával még kitörölhetetlenebbül emlékezetünkben marad. Az olvasókéban talán ugyanúgy, mint az övében, az íróéban: „Emlékezetemben, bár tíz szavát sem vettem, szépnek, nemesnek maradt, a jóság egyszerű szobra, hervatag, szelíd, bánatos; verejtékszágú fa-

lusi templom oltárára illő. A Türelmes Anya; a Szív, amelyen átvágtat minden; minden nyomorúsága, dühe, rosszasága, véletlene, vak örülete, nehéz betegsége, háborús jaja ennek a zavarosálmú világnak. De neki ott kell állnia, ahová állították; tehetetlen, résztvevő, velefájó szívnek, magánosan”. Ebben a történetben még az ő mindig didergő szíve is föl tudott melegedni. A többiekben, mintha tágranyílt szemmel keresgélne a legfagyosabb igazságok után, hogy rájuk találva vagy rájuk találni vélve: átható tekintét a legrejtettebb gyökerekig fúrja.

Hogy éleslátása rendkívüli, azt már hangsúlyoztuk, kimutatva, milyen veszedelmes írói sajáttsága ez pártos egyoldalúságának szolgálatában. De tartozunk neki a méltányosság nevében azzal is, hogy e rendkívüli éleslátásnak egy szinte már megdöbbenő példáját diadalaképpen is idézzük. A hadrakelt seregtől cséplési szabadságra került módos gazdalegény (*A gép mellett*) zsörtölődik magában: „Az állam meg csak rekvirál, maximál, emeli az adót, ahol tudja; kinek is küzködik az ember? És azért mégse tudna máshogy, nem volna lelke ugaron hagyni a földet, készből élni csupa truccra; pedig azt is tehetné!...” Egy egész ország sorsának előrelátása van ezekben a szavakban. Mikor ezt a novellát megírta, már megérezte a lehetőségét annak, amit mi már ő nélkül értünk meg; azt, hogy az ország földmívelő népének lesz lelke ugaron hagyni a földet s készből élni csupa truccra. Politikusaink nem láttak ilyen élesen, csak ő, a borúslelkű, ragyogó eszű asszony.

ZEMPLÉNI ÁRPÁD: VASFŐ ÉS IME

Vogul rege

*A Magyar Tudományos Akadémia gróf Nádasdy-féle
elbeszélőköltemény pályázatán 100 arannyal jutalmazott pályamű, Franklin-Társulat, 1918*

A vers különösen pedig a líra megbecsülőt többnyire hidegen hagyja minden néprajzi tanulmányokon alapuló költői alkotás, mely tulajdonképpen nem egyéb, mint tudatos művészettel való átírása az öntudatlanul kibuggyantnak. Az öntudatlanul kibuggyant eredeti, bármily nyers és darabos legyen is egyébiránt, mélyebben a szívünkhöz szól. Talán azért, mert a naivságnak éppen üde hamvában van az igazság s ennek a magától lett hamvnak, érték dolgában, még a legnagyobb műgonddal készült zománc is mögötte marad. Alig-alig képzelhető el, hogy a szobalevegő ne fonnyasszon valamit az újraköltött eredeti üdeségén s a sok csiszolató mesterkedés erejét ne vegye annak, ami éppen a maga csiszolatlan mivoltában olyan megkapó. Hogy egy-egy ilyen szabadban termett rege-bogyót a poéta a maga műhelyhutájában hamvastól, sőt még hamvasabban újra kifűjjon, ahhoz olyan tüdő kell, amely csupán kényszerűségből szív szobalevegőt; más szóval olyan poéta, aki maga hamvasán nyers-zamatú, lelkében hívón és mélyen gyermeki s csak afféle beléolthatatlan örök vadóca a világvárosnak, aki itt, e füstös-illatszeres fülledtségben is éles levegőjárások ózona után kapkod s akkor vehet csak mely lélekzetet, ha az ősforrások tájaira menekül.

Zempléni Árpád, a „Turáni dalok” költője, nemcsak hogy ehhez a fajtához tartozik, de ő az egyedüli magyar poéta ma, kire a fenti sorok ráillenek. Egy eleven, közöttünk járó dalosszájú őseember; hegedősök őse, daruhárfás, regefás. úgy gondolom, hogy valahányszor – keleti-éj szaki ősrégék között – egy-egy „Jó témára” bukkan, mindig az az érzése, hogy – esetleg jó pár ezer éve – elregélték előle az őskontárok. S mint Molière Cyrano-tól a gályást: ő is csak visszaveszi, nem elveszi a témát, mikor megírásába fog. Lelkének különös rokonérzése már régóta északra, keletre, de újabban legszívesebben a finn-ugor népek mondavilágába vezeti. Ott, a mi távoli rokonaink népköltésében talált rá Vasfő és íme meséjére is, ezúttal a vogulokéban.

Éjszaki szép nyírjes erdő,
 Álom-erdő, fenyves erdő,
 Egy délföldi barna cser-tő
 Lelke hozzád menekül!
 Hol teremnek hősi álmok,
 ősi álmok, ezüst-álmok,
 Álom-várok szálldogálnak
 Függe égen fellegül:
 Hol való a lehetetlen,
 Hihető a hihetetlen:
 Újulásra szomjú lelkem
 Ottan felüdül.

A Kalevala ősi, de még szabadabban pattogtatt versformájában, öblös-zamatos magyarsággal pereg le a fantasztikus, de tulajdonképpen rendkívül egyszerű mese. Vagyok olyan legény, mint te! – mintha ez volna egész lélektani összefoglalása a menyasszonyáért majdani sógorával versengő Vasfő

ázsiai képzeletre valló kalandjainak. Ezek a kalandok, szárazon elbeszélve aligha gyönyörködtethetnének huszadik századbeli európaít; de azzal a mosolygó humorral elpattogatva, amellyel Zempléni a választott tárgyban talált mély gyönyörűségénél fogva megverseli, úgy hat ránk, – például a versenysinkőzés pompás epizódja – mint valami mosolyogtatón groteszk, de igen művészi kis gordonkadarab, vonó helyett szaporán tépegető ujjakkal elpöngetve.

Három ragyogó szempárral figyelő, ámuló-bámuló, nagyokat kacagó kisgyerek gyönyörűséges elragadtatásából következően, nem győzöm a Turáni dalok e meg-újra betetőzőjét, mint gyermekkönyv-anyagot a szerző s kiadó figyelmébe ajánlani. Néhány törlés, néhány felvilágosító jegyzetre szoruló néprajzi különösség elhagyása után már csak egy fantasztikusan és naivul rajzolni tudó művészre volna szükség, hogy regéje gyermekkönyv is legyen, ami poétának nem kisebb dicsőség, mint a ponyvára kerülés.

EMLÉKEZÉS ZEMPLÉNI ÁRPÁDRÓL (1930)

Sokan szerették jó Zempléni Árpádot, sokan. Mindenki, aki verseit is, meg őt magát is jól ismerte.

Lelkéhez könnyű volt hozzáférni, nem volt annak sem kapuja, sem tüskés sövénye. Olyan volt, mint egy pogány magyar sátor. Aki be akart lépni, csak belépett s bent volt. Ha nemcsak settenkedett körülötte, hanem jött, egyenesen felé, mert jönni akart: elibe ment a gazda s úgy tessékelt be. Derűs, hangos szóval, mert az az öblösen zengő, mély bariton is azok-

hoz a végülkláthatatlan pusztaságokhoz volt szabva, amelyeken a képzelete kalandozott.

Színes, mélyhumorú mondókáinak sohasem fért el a csattanója semmiféle zárt helyiségben. Holmi közönséges polgári szobának megcsörrentek az ablakai, ha egy jóízűt kacagott, A budai kiskocsmák iddogálói elcsöndesedtek a szomszéd asztalok körül, mint ahogy a géppuskák szapora nyelve is elakad, mikor az öreg mozsár araszos ércfala megpendül. Az Erzsébethíd-kávéházban pedig, a kedd-szombati Palágyi-asztal mellett, nem egyszer ültében kurjantotta el magát így mozsármódra, mikor olyasvalakit látott a kávéház túlsó végébe szabott ajtón belépni, akit várt, akit szeretett. Szegény lengecsontú, törékeny, mindig halotthalovány Árkosi-Ferenczi Kálmánt majd feldöntötte néha ez a zúgó hanghullám. „Itt van Székelyország! Itt a pálfalvi szélmolnár!”

A kis gyermek-mellkasú székely mesélőnek egy évvel előbb maradt üresen a helye, mellette. Szerette és megbecsülte, mint vele egy talajból sarjadt másféle fát. Vékonyka fehér nyírsudárt a mohos-bundás csertörzsök. Más volt a szavuk, de valahogy mégis csak egy volt, amit ki-ki a maga módján körülírt. Más a nyírfalomb, meg más a cserfalomb szava, de egy szél zúgatja mind a kettőt, s gyökerük lenn öszszetalálkozik. Magyarok, vérig, utolsó ízükig magyarok voltak mind a ketten, s mindkettejük lelkének fenekén volt valami ősi, valami pogány ami felkövetelődött a mélyből. Mc-dern európai műveltségükhöz a humor aranyzálaiból fontak függőhidat s azon himbálódott meg minden, amivel egy ősbib világban megterhesedtek.

A halála óta eddig megnyilatkozott hivatalos kri-

tika nem csupán azért nem tudott róla helyes ítéletet formálni, mivel verseiben is csak félig-meddig tájékozott, de azért is, sőt talán legfőbbképpen azért, mert őt magát nem ismerte. A *Bosszú* és *A kalapács* ökölrel vert bronzkori kobza természetesen idegenül cseng a szalonzenekarhoz szokott fülekben. Pedig nem idegei!, – hejh, dehogy is, dehogy is idegen! – ez a turáni koboz; csak rendkívüli, szokatlan, egyedülvaló.

A minden kritikuskál értelmesebb hangszerelő: az örök jelen, jól tudja, mikor kell egy-egy *ilyen* különleges zeneszerszámot megszólaltatnia. Zempléni Árpád nagyöblű hangszere kapóra jött: — hegedűink kezdtek már túlságosan szobára finomodni, kellett ez a mély, hatalmas zengés, hogy a magyar lélek teljessége hangozzék ki a széles „tutti”-ból. És kellett ez a ritmus is, ez a hol dübörgőén ősi fegyvertáncos, hol szívetvidítóan naivul pattogós ritmus, ez a duzzadón egészséges, dobogós-ropogós sarkantyú-muzsika. A szűk látókörű íróasztalszülöttek természetesen azt mondják erre, hogy ez meg már éppen nem illett a mostani magyar költészet hangfogós hegedűihez. Ez azonban csak a látókör kicsinységét bizonyítja, a rövidlátó szemet, meg azt a bizonyos irodalmi filisztergögöt, mely minden értéket tagad, mely szűk világán kívül esik. Az új, eredeti értékek mindig kívül esnek az ilyen körülhatárolt köröcskéken. Mennél nagyobbak, annál magányosabban állnak kívülre. De ha kiterjesztjük látókörünket és beléöleljük ezeket a magányosokat, akik csak azért álltak félrebb, hogy tisztábban onthassák a maguk értékeit: akkor másként kell megítélnünk az ő szerepüket is a nagy együttesben.

Zempléni Árpád, mikor a *Turáni Dalok*-ban rá-talált teljes-önmagára: egész tubusokat facsart új színekből a magyar költészet palettájára. *Vasfő és Ime* versenyfutása a maga hamvas frissességében olyan új, olyan elragadóan naiv színes mozgókép, hogy hiába is keresnénk párját az egész magyar iro-dalomban. Ez volt utolsó befejezett munkája. Képze-letének csillogó, fehér hómezőin az ő örökifjú lelke futott versenyt akkor a már szíven rágódó halállal. Tudta, hogy győzni fog; ragyogó jókedvvel öltötte föl az öles sinkófát és úgy teleaggatta ölbekapott hőseit a muzsikás rímek csengőivel, hogy az az egész re-mekbeírott versenyfutás úgy hat, mint egy üde, egész-séges gyermekkacagás.

Ha arra a kérdésre kellene válaszolnom: mi a legértékesebb Zempléni Árpád költészetében, azt vá-laszolnám, hogy ez a tisztán csengő gyermekkaca-gás. Drága, nagy érték ez a magyar költészetben, melynek legmagasabb ormait is úgy megülik a felhők!

Pótolhatatlan veszteség, hogy egy, az ördögről tervezett efféle vidám ének már a tollában maradt. Hónapok óta foglalkoztatta ez a terv és folytonosan érdeklődött holmi diabolikus furcsaságok iránt. Min-dig tréfás hangon, nagyokat kacagva tudakolta: „Ugyan mondjátok már, fiúk, mit ebédel az ördög?... Nem tudom kisütni!” – de látszott rajta, hogy ko-molyan nyugtalanítja, s fontos volna neki valami talpraesett, igazi lelemény; nem kitalálás, hanem olyasvalami, amiben hisznek, vagy hittek valaha, ami-nek gyökere van, Még a pokol nagytudományú dokto-rának, Paul Lacroix-nak a Bibliophil Jacobnak „Cu-riosités Infernales”-ét is végigtanulmányozta érte. Nem *akarta* ő maga kitalálni! Megismeréséhez ez is

adalék. Regéinek gyökerét ősi, *igazi* gyökérnek akarta, s azért ásott érettük ezredéves mélységekbe, hogy a maguk eredetiségében kerüljenek az ő képzeletének melegágyába. Ami azután tőle magától eredt, az az odaadó kertész művészelkének munkája volt: a sudáregyenes kompozíció, a kerek egész lombsátor, a mindent virágba borító kedv, s az egész alkotást átjáró ősi magyar zamat.

Csodálatos, de úgy van, hogy Zempléni Árpádot éppen ez a minden szavát átható ősi magyar zamat tette a ma irodalmi köreiben afféle megmosolygott furcsasággá, mint akinek irodalmi jelentőségével nem is igen érdemes foglalkozni. Egyik nagytekintélyű kritikusunk állított róla a halál után kijáró köteles udvariassági tárcájában olyasvalamit, mintha ő az egész mai magyar költészetet vissza akarta volna vinni az ezer év előtti állapotokra. Szegény jó Zempléni Árpád, aki egész lelkével valami újat akart adni és adott is nekünk, aki minden újnak, minden valóban értékes újnak oly lobogó örömmel tudott örülni, aki az ő egészséges magyar eszével oly rögtönösen fölismerte Adyban a nagyot, a halhatatlan beteg magyart: – mekkorát kacagna most ezen a savanyú megrováson! Derűs, meleg lelkével még csak meg sem róná tudatlanságáért a derék professzort, csak mulatna rajta, amiért ennyire félrevezeti az ő szavának pogányul zengő magyarsága. Hiszen ő is tudta, amit mi tudunk, hogy a jóféle magyar zamat nagy ideje már csak mint a kellemetlen mellékíz fogalma szerepel – még Ady ajkáról is! – a modern magyar irodalom vezető elméiben.

Bennünk, a még Budapesten is magyarokul megmaradottakban, másként él ez a mellékíz. Mi tudjuk,

hogy csak a mi ínyünkön nemesedhetik zamattá, olyan zamattá, mely többet jelent az európai kultúrlakomán, mint az idegen szakácsművészek minden ellesett titka, budapesti porcellánon újra kitalálva. Ezer másért, de legfőbbképpen talán azért volt és marad drága érték nekünk Zempléni Árpád, ez a mosolygó lelkű pogány pataki diák, ez a hangos, de melegsavú poéta, ez a színes regefán muzsikáló regős, ez a délibáb-idéző táltos, akinek szintiszta forrásából oly tökéletes magyar zamattal buggyant elő az ősi énekmondók csobogó ezüstje.

AZ ELSODORT FALW

SZABÓ DEZSŐ REGÉNYE (1940)

Fölösleges volt róla kisütetni, hogy „irányregény”, az elibe függesztett Dante-idézet nyíltan hirdeti, hogy maga Szabó Dezső is annak vallja, amit írt. Az efféle kifejezések különben, melyeket bélyegként szokás minden felülről irodalmi alkotásra sütni, vajmi keveset jelentenek, A regény ember-bírálat s minden bírálatnak nézőpontja van, Mennél élesebben különálló ez a nézőpont, annál termékenyebb az eredménye: az élet, az élestatás, a társadalom, az ember, a világ bírálata. A problémák a nagy mindenki életbölcességének szétszórt fényében megszűnnek problémák lenni; éleik, körvonalaik észrevehetetlenül mosódnak el a tömegvélemény milliányi kicsiny, egymást tompító fényforrásának egybefolyó derengésében. Annál csattanóbban szöknek szemünkbe minden bonyolult részleteikkel, mihelyt egyetlen hatalmas fényforrás zúdítja rájuk a sugarait, hogy addig csak haloványan derengő körvonalaik tisztán csillogjanak föl s az elmosódott ború élesen körülhatárolt mély árnyékfoltokká igazodják. Az igazi regényíróban nem élhet az a vágy, hogy a tömegek hullámzó véleményének matematikai középarányosát keresse, hanem hogy a lehetőségig szembehelyezkedjék vele, hogy értékes különvélemény legyen, hogy a maga lelkének világosságában mutassa be, amit lát és láttatni akar. Ilyen értelemben, mióta a világ világ, minden regény irányregény volt, mihelyt életábrázolás, vagyis emberi problémák földerítése volt a célja s mihelyt ma-

gasabbrendű egyéni akarat szólt benne a mindig er-nyedt, mindig vezetésre szoruló tömegakarathoz.

Az irányregényt különben csak abban az esetben szokás zokovenni, mikor célzata politikai. Mert ugyan ki hányná szemére Petroniusnak, hogy Trimalchio személyében a hányaveti hirtelen-milliomosok fajtáját pellengérezí ki, vagy Cervantesnek, hogy a délibáb-hívók, Beecher-Stowenak, hogy a rabszolgatartás, Swiftnek, hogy az emberi természet levetközhetetlen hitványságai ellen fordul! Az efféle irányregény csak nagy általánosságban sebzí meg az embert, nem pécézi ki ellenfelét, így hát, aki nem akarja, egyszerűen nem veszi magára. A politikai irányregény lényegében más természetű. Ellenfelére újjal mutat, akár egyén, akár nagyobb társadalmi egység legyen is ez az ellenfél; sebosztó szándéka világos, mint a szavakkal-ölés minden hadviselése. Célzatát a kipécézettnék nem lehet magára nem vennie, mert mindig hallani kénytelen: nesze, ez is neked szól, meg ez is, meg ez is! Ez a határozott, félre nem érthető kipellengérezési szándék, melynek pártállás, ellenszenv, fölháborodás, gyűlölet, irtószándék a rugója és ehhez mértek a harci eszközei is: a célbavettek és a velük rokonszenvezők szemében természetesen botránykő. Ennek a fajta irány regénynek, – bármennyien fogadják is hozsannával, – természeténél fogva gyűlöletet is kell aratnia, mivelhogy tulajdonképpen azt is vetett. Ezért megy megbélyegzés-számba az „irányregény” elnevezés s bárha minden jó regény irányregény, ezért szokás csupán a politikait annak nevezni: a gyűlölködőt, a gyűlöletre izgatót. És ezért fordul el tőlük a művészet minden olyan szerelmese, aki nem képes társadalmi, nemzeti, faji

harcokba elegyedni s a művészet lealacsonyítását látja a lobogók alatt való hadviselésben. Ezeknek a csupán művészi érzésükben megtámadottaknak a maguk szempontjából kétségtelenül igazuk is van: a gyűlölet, az ádáz harc hirdetése nem méltó a mesemondók művészetéhez. A mese nem eszköz, hanem cél.

Ez azonban mit sem változtat „Az elsodort falu-féle alkotások értékén, csupán jelentőségüket teszi másnemüekké. A harcos irányregénynek elsősorban *nem irodalmi, hanem történelmi* jelentősége van, ha van. Ez a történelmi jelentőség pedig olykor minden művészinél fontosabb lehet s szerzői bizonyára tudják, mikor volt érdemes, mikor volt szükséges, mikor volt elkerülhetetlen és dicsőséges dolog a színaranyat követelő Művészet mérlegébe kincses kosarak helyett meztelen kardjukkal belesújtani. Vájjon ha a modern Indiának regényíróul is megszületnék a maga Rabindranath Tagoreja, zokon vehetné-e tőle a legemberségesebb ember is, ha netalán kegyetlenül harcos indulattal dörögne az angol elnyomók ellen? Ha ki-pellengérezné a maroknyi idegen nép telhetetlen kapzsiságát, mellyel vérét veszi az ő nagyszerű fájának, kifogatja kincses örökéből, nemes ősi kultúrájából, s üres gögijében még meg is veti hozzá? Láthatná-e ez a nemzeti érzésében és emberi méltóságában vérig sértett, lealázott, szolgasorsra szorított indus – Kipling szemével – tisztán művészi témának az ő lassú elvérzésre ítélt fájának tehetetlen vergődését az erősebb – mert erkölceiben nemtelenebb – vérvevő szívócsöve alatt? Mire volna ma szüksége inkább Indiának, ha életösztone újra fölágaskodnék egy nagyszabású írói lélekben: abszolút művészi alkotásra-e, vagy faja igazának tüzes ígéire, melyek lángba

boríthatják a már csak föllángolva megmenthetőt?

Szabó Dezső regényét a történelmi szükség szülte s történelmi jelentősége előtt kalapot emel, aki magyar. Kellett ez a regény és ilyenül kellett, ilyen kíméletlenül belénkrobbanó fortisszimóval, mert azt a célt, amelyet szolgál s pompásan betölt, semmi más irodalmi vagy politikai eszközzel sem tölthette volna be. Elődei, előjelei voltak már a háború előtt is, mert másokat is megfeszengtetett már a nagy rothadáson előmlő új világosság. Oláh Gábor bágyadtan és tétován, de ilyes gondolatokkal írta meg *Szegény magyarok* című regényét, s *A kristálynézők* szerzője, ugyan csak hét évvel ezelőtt, bárha élesebben, szinte már a kétségbeesés sikoltásával vetette fel a magyarságnak ugyanezt a legsajgatóbb problémáját: – egyetlen hősenek lelkében s szűkebb környezetrajzában csak az ország szívének, nem magának az egész országnak tehetetlenül túrt fertőzve-mállasztására világított rá. Szabó Dezső szélesen átfogó, kegyetlenül csontos ökle kellett hozzá, hogy ez a pusztulásra világító, új életre rázó regény a történelmi szükség parancsára végre – az utolsó percben – megszülessék s népszerű is legyen. Elődei *történelmi jelentőség* dolgában, nyomtalanul eltűnt szárazvillámlások voltak a késlekedő, de dörgéssel terhes előtt. A magyarságnak önmagára való ébredése és élethez való akarata olyan hatalmas erővel fejeződik ki Szabó Dezső e regényében, hogy kifakadásai, a valóságos fölébredéssel időben is egyszerre születve, nem maradhattak hatástalanok. Hatalmas, tiszteletreméltó és megérdemelt volt ez a hatás. És messze még az idő, hogy tompulni kezdjen. Mint mikor valami földindító ézengés után a vissz-

hang tekéi nem tudnak elnyugodni s recsegve-ropogva görögnek ide-oda, maguk sem tudják hová. Csak a fizikai törvények tudják, milyen logikus ez az összevissza-zengés s ezeknek ebben az esetben erkölcsi törvény a nevük. Minden nagy csatának megvan a „magja”. Annak, amit ez a regény indított meg, ő maga. Természetes, hogy a harc körülötte folyik. Folyjék! *Ebben van történelmi jelentősége.*

Művészi jelentőségének csak valamennyire is helyes megítélése már jóval bonyolultabb művelet.

Minden eféle műnek természetével jár, hogy részben művészi mivoltának föllaldozásával válják azzá, amivé lenni akar. A buzogány nyele, ha nem üvegszekrény díszül készült, hanem harcos marokba szabták, kénytelen lemondani a gyöngyházlapocskákról, a filigrán ezüstszalak drágaköveket körülteremtettéző csipkéiről s a finom vésők tühegyéről, melyek elefántcsontból cirógnak rá karcsú őzet s lobogó köntösű sólyomvadászt. A buzogánynak készült buzogány nyele bizony csak jóféle somfa s ha van valami rajta: verejték és vér az, nem gyöngyszemek. Kicsit rideg, kicsit sivár, mint minden játék, mikor komolyra fordul. De ez csak következmény, nem pedig hiba, mivelhogy szükségképpen az. Szabó Dezső regénye brutális, kemény, kegyetlen, mivelhogy brutális, kemény és kegyetlen volt az akarat is, mely nemes szándékkal föllobogtatta benne. Csakis így logikus. Ha kép volna, nagy egészére azt mondanám: rikitó, de nincs benne valeur-hiba.

Lehetne azonban kevésbé ríkító is.

A fõntebb mondottakból az következík, hogy ez a kifogás már nem a regényt, hanem magát Szabó Dezsõt bírálja. A regény úgy igaz, ahogy meg van írva. Ilyenül kellett megszületnie; az idõk árjától megterhesülve Szabó Dezsõ lelki képességeinek teljessége szülte meg olyan magától értetõdõen annak, ami, mint ahogy az anya sem szülheti meg másmilyennek, akit a világra hoz. Ha tehát súlyos és kevésbé súlyos észrevételeimet mégis elmondom; az már a szó leglelkiismeretesebben vett értelmében nem a regény, hanem a regényíró lelki összetételének bírálata s olyanformán hangzik, mintha azt mondanám: kár, hogy nem olyan vagy, mint amilyennek én szeretnék, mert akkor az alkotásod is különb lehetett volna *- szerintem*.

A dolgokat ilyen alapon szemlélve, szinte kérdéssé válik, jogosult-e hát egyáltalán a kritika, de nem tehetek róla, ez az alapom. A születés megtörtént s hiába föllezzem meg, a gyermeknek sasorra van, vagy fitos; törpe kicsi jószág, vagy hatkilõs óriás; kígyófojtogató Herkules, vagy Taygetosra való csenevész vézinaság. Akármi, de befejezett tény. Hanem azt vizsgálhatom s izgatón érdekes is vizsgálhatom: miért ilyen vagy olyan, miért kellett ilyenül vagy olyanul világra jönnie. Ez az okok után való fürkészés azonban már a szülõk testi-lelki mivoltában való vájkálást jelent.

Az apát ismerjük. A kor lelke, a széltire feltörõ érzések és muszáj-gondolatok nemzõ akarata az apa. Ha nem ismernõk, vagy nem ismernõk eléggé: nagyon hú monumentális elnagyolásban s kissé egyol-

dalú elrészletezéssel elébünk tárná maga Szabó Dezső, kinek ez volt tulajdonképpeni kitűzött feladata.

Az író lelke pedig elibünk bomlik a megírás mikéntjéből. Minden történelmi jelentőségű irodalmi alkotásban a „mi?” kérdést a kor veti föl, csak a „miként?”-et oldja meg az író. A kor, a lehető legegyszerűbb formára sűrítve ma többek között ezt a kérdést vetette föl: Ebben az országban minden áldozat, minden szenvedés az országalkotó nemzeté, minden földi jó, minden öröm a befogadott idegené. Az országalkotók sokan vannak, az idegenek kevesen. A sok vérzik, éheznek, tehetetlenné bénul, haldoklik, koldusbotra jut; a kevés gyarapszik, dúskál, minden életerőt magába szí, minden az övé. Mindent, ami ez ország kultúrájában csengő aranyat jelent, az országalkotó fajok adtak, mégis ez a sutba vetett garas; az idegen a világ minden más rézgarasát be tudja vonni a maga olcsó, vékonyka aranyfüstjével s ez a tantusz-nak sem valami gavalléros portéka a mindenek szemébe csillantott büszkeség s a mindenkivel elfogadott magyar valuta. Miért van ez így!

Erre válaszol „Az elsodort falu”; ez a tulajdonképpeni lényege és értelme. De *miként* válaszol rá, az a másik kérdés és ez a kérdés már esztétikai.

Miként?

Monumentálisan óriás ívű, szélesen részletező korrajzban, száz kegyetlenül keresztülvilágított emberietek egybeterelésével, Szabó Dezső stílusában.

Milyen ez a stílus? Milyen az író legbelsőbb lényegének legmeztelenebb föltárása?

A szívesen gondolkozóknak, a maguktól is tovább elemzőknek elég volna ennyit mondanom: elejétől végig fortisszimó. Ebben az ítéletben minden benne van, ami lényeges a stílusáról – nem a nyelv-művészetéről, melyről könyvet lehetne írni, hanem a stílusáról – elmondható. Benne van a nagyot akarás, a nagyon akarás, a csillapíthatatlan indulat, a megnyitott zsilipek zúgó bősége, a hegedűtlen harsonászenekar, az ágyúszavú dob; benne vannak a mindig éles, mindig heves szavak, kifakadások, robbanó hasonlatok és hasonlat-ütegek, a túlélítés szenvedelme, a rikító, vagy fekete színek, vázzá meztelenedések, verista szókimondások, kegyetlen viviszekciók, a legmeztelenebb erotika; a hol apostollá dagadt, hol sárig sülyedt lelkek, túlzások és torzítások, a nagy probléma újra meg újra fölemelt s kilökött mázsás súlyzója, a feszülő izmok büszke megropogtatása, szélesre táulás és öblösség, túlcsonduló bőség és mindentmerés, végül Farczády tiszteletesnek, a regény egyik főalakjának a vaskos kötetek fölött előmlő, inkább balra, mint fölfelé sodró tragikuma: a zúgó baritonjában való gyönyörködés.

Maga Szabó Dezső így mondja ezt el Farczády tiszteletesről: „Ez a hatalmas, zúgó hang egész jelleme gerincévé, egész élete végzetes kialakítójává lett. Lassanként mintegy a torkában érezte magává a világot: az olyan jeleneteket, mondatokat, olvasmányt, életrészeket szerette magává, melyek mintegy önkéntes szökéssel hatalmas, torokhorzsoló, zúgó szavakba voltak fordíthatók.”

Ez okolja meg az ő stílusát is.

Nagyszerű ez a stílus, de fárasztó, mert fáradhatatlanul zakatol, mint egy csupa szeneskocsival meg víztartóval száguldó, végső céljáig megállásra sem szoruló vonat. Nyelvvél, képekkel, újabbnál-újabb hasonlatokkal győzi és győzné a végtelenségig. Képei oly sűrűn követik egymást, mint zajló folyamon a jégtáblák, – a víz háta olykor alig tetszik föl alólok, – de úgy is torlódnak néha össze s valósággal meg kell másznunk egy-egy ilyen torlasz-mondatát, hogy átgázolhassunk a másíki. Az efféléket értem: „A gyermek földérés, gazdag étvágyú test és mohó-étü lélek, eszével tótágásra állította tanárait, kikben a fölriasztott jós legalább is miniszterséget kukurikolt a fiúnak.”

Fárasztó torna ez, sűrűn megismételve, de aki győzi, annak legtöbbször mégis gyönyörűséges, mert igen sok esetben tagadhatatlanul nagyszerűek ezek a halmozások s dús költőiségük már-már kiüt a legszébb prózából is és versbe kívánkozik. Beszéljen a példa: – „Előtte, elfolyva a völgyi folyó hosszában, kiloccsanva a síkság szélére volt a falu. Az örök falu. Mögötte hegyek hegyekre torlottak egészen a határszélíig, melyeknek ez a templom-domb utolsó elgyengült kiáltása. Rajtuk a tölgy és fenyves haragps epikája, végtelent lélekzeltető végtelen erdő. Erdő, mely nem mozdulatlan, álló valami. Hanem nyüzsög, rohan, megostromolja a felhasadó sziklákat s egy-egy felrohant fenyőszála mint kiszakadt győzedelmi hajrá szökik az égnek. Innen szakadnak a nagy árnyékok, melyek ráfeküsznek a falura és sápadttá teszik a földért aggó embereket s földből növő életet. És innen jönnek a széles tenyerű vad szelek, melyek hideg szegeket vernek a kifeszített, elítélt emberekbe. Micsoda

nyomorult falu, micsoda végzetesen örök falu-falu ez! Rög, kő, vályog, burján, az elmúlás futó darabjai, itt összeadnak egy örökkévalóságot, mely mindig ugyanaz s mit az idő nem tud tovarapni. És ugyanazok az emberek is: meg-megújuló buborékai a szomorú földnek, mely robotolj a az örök folytatást. A hegyekből hitvány, sárgás patak-féle folyócska omlik, mely átkényszergi a falut s piszkos vizében megringatja a beléje hajló nyomorúságot. Mentében sűrűbben, jobbra-balra, felcsimpaszkodva a hegyek oldalaira, vagy elszórva a síkság szélén, nyomorult zsindeyes-vályogos faviskók. Mintha a rühes föld felhólyagosodott pörsenései volnának, melyekből fáradt ember-bogarak ténferegnek ki: új és új nedvet marcangolni ki a kipumpolt földből.”

A színek és csattanók e buja bősége azokat a festőket juttatja az ember eszébe, akik – túl az üres festékpazarláson! – vaskos tubusaikból már-már valóságos domborművet facsarnak a vásznaikra, hogy az anyag-korlátozta lehetőség netovábbjáig, fejezzék ki a képet, amely bennük él.

Maguk a színek mindig a komor skála felé hajlanak. A Szabó Dezső lelke fenekén ide-oda lengő titkos iránytű – melynek ez a regény inkább föltáró üvegteteje, mint elrejtő zárófüdele, – hegyével a fekete sark felé keresgélve pontosan hátat fordít mindennek, ami ragyogóan derűs, sugárzóan fehér, vagy istenien emberi. Ezt az ő nagy képességeihez mérten rövid íven mozgó iránytűt leghevesebben vonzó mágneses pontok: a női ágyék, a rongy-ember, a züllés, a sülyedés, a hisztéria sikongásai és az átkos vérörökségek fölfakadása; a toporzékoló rosszmájúság, a telhetetlen élet-öröm, a lefelé-utak, a sötét, a szennyes,

a vigasztalan, a rossz. Judit, a regény női főalakja, olyan, mint egy kétkötetes lejtőn lefelé görgetett női ágycék-torzó. Még föl-fölcsillanó eljóságosodása is ez egyetlen valamijéből mosolyog ki, mintha a vele görgő szenny-lavina csupán azért volna kénytelen egy-egy virágszálat is magával sodorni, mert ekkora lejtőn valamiféle virág itt-ott mégis csak terem s egy hömbörgő női testközép kedvéért valamennyi mégsem volt útjából kigyomlálható.

E körül az -ágycék körül folyik az özvegy legények tánca. Ezek közül azonban csak egy énekel Ave Máriát is a szakadatlan Hopp Sári mellé. János, a duzzadó egészség szimbóluma, „a jegenye-termetű, gigásznak szabott hatalmas fiú, a hőskölteménybe való.” Mondottam, hogy Szabó Dezső egyik legfőbb mágnese a rongy-ember. Ellenállhatatlanul vonzza, mert bámulatosan ért hozzá s mesteri pontossággal tudja daganatait, keléseit és vizsértágulásait kitapogatni; de, mint majd alább kifejtem, egyúttal olyan művészi valamivé is emelni, ami a maga tökéletességében szinte egyedülvaló. Ez a János azonban, kit rongyember-seregének ellenképéül szánt, kit az egészséges józan magyar ész, a faji erkölcs, a jövőt az őserő tisztaságával megalapozó férfiaság propotípusául szeretne bemutatni: felháborító felemáságában a ronggyá csuklott gigászoknak abba a fajtájába tartozik, amelyeket soha semmiféle művészet sem fog igazakul elfogadni. Mert hogy valaki maga legyen a megtestesült egészség, a biztató jövő, a parádés hímek tökéletes díszpéldánya és egyúttal a legperverzebbül beteg ellentéte annak, ami az emberben a legférfibb férfi, – az már mégis csak lehetetlen. Aki feleségül, esengett gyermeksereg anyjául kíván meg

egy ilyen már megindult ágyék-torzót akkor, – és mindenekfölött akkor! – amikor lefelé-útjának már az ő tudtával is második szeretőjével fonódik össze az ő szemeláttára: – az beteg, gyógyíthatatlan psychopathikus figura, akinek semmi köze sem lehet ahhoz a roppant erkölcsi feladathoz, amelyet ronggyá csuklása előtt szabott elébe az, aki gigásznak vélte megírni. Ez a valamennyi többenél visszataszítóbb alak az egész regény legfőbb szépséghibája, melyet még tovább rútit az az érzésünk, hogy alkotója az eljövendő ígéretes magyart látja s akarja láttatni benne.

Ez a hiba teszi kétségtelenül világossá, ami éneikül is sejthető, hogy Szabó Dezsőnek valóban a lelke mélyéről csupán pesszimizmusa fakad; optimizmusa csak retorika, vagy önáltatás.

*

Színlátása, színekben válogató érzése a Dickensének pontos negatívja. Dickens a fényt, a fehéret, az istenien emberit részletezi, bontja, szereti; Szabó Dezső az árnyékon, a feketén, az ember-féreg vonaglásain csüng, s a sötétség fokozatai vonzzák. A nagy angol az együgyű lelkek kicsiny bányáiból az utolsó szemerig kivon minden kivonható ezüstöt, s a szeretet, a megértés, az együttérzés legbűvösebb hatalmával úgy vonja ki belőlük, mint a fonalat, hogy csillogó szálakból a filigrán-művészet bíbelődő gondosságával alkossa meg egy-egy útszéli embervirág lelkének vázát. Ebben a vázban azután rekeszeket, foglaló-kereteket formál s ezeket úgy teleönti a maga túlcsonduló szeretetének szivárványos zománcával, hogy a kicsiny, szürke emberek lelkéből kicsillan a bennük sugárzó örök isten. Szabó Dezső lepszíve-

sebben az epe "körül keresgél, titkos mirigyeket, tarkargatott vérkeleéseket nyit meg s a vérben szállingózó fertőparányokat szűri sűrű cseppekben a mikroszkópja alá. Az ő színe az elevenekből folyó „múmia-barna”, melyért olyan szenvedelemmel tép föl lepecsételt fátyolokat s minden eltitkolt régi sebkötést, mint régi sírokat a renesszánsz hajdan való piktorai. A lélekfestő Szabó Dezső könyökig vágkál a rothadás e mély sötét barnájában s millió elrészletezéssel olyan széles skálává tágítja, mint Dickens az ő sugárzó fehérjét, s ő is, mint amaz, hajszál-ecsettel dolgozza föl a kedvelt anyagot. A „jók”, a „jó-ság” nem érdeklik s épp oly kelletlenül vonja végig rajtuk a minden változat nélkül való szennyefehér leben meg-megmártogatott meszelőt, mint ahogy Dickens is csak ugyanazzal a szurokkal tudta feketére, kenni az ő „gonosz” muszáj-figuráit.

Szabó Dezső ember-ábrázoló művészete kétségtelenül hatalmas és elragadó, de művészi igazságérzetének egy lényeges fogyatéksága, – egyoldalúsága, – minden továbbfejlődési lehetőség mellett is maradandónak ígérkezik, mert oka, lelkében gyökeröző oka: a tisztább, egészséges lelkek, mint írástárgyak iránt való ásitózó közömbössége és a kuriózusok, a kivételesek, a kivételesen aljasok és betegek, mint írástárgyak iránt való mély érdeklődése.

Beteg, sülyedő rongy-embereiből azonban itt-ott mégis olyasvalamit tud csinálni, amiben minálunk egészen egyedül való: a tragikomikum netovábbjáig tudja őket fölcsigázni. Hosszú bíbelődéssel szinte kémiai pontossággal lehetne kiszámítani, hogyan jut el az ilyen alakok tökéletes megoldásához; milyen arányban kellett meglennie benne a kegyetlen éles-

látásnak és szánakozó megbocsátásnak, a már-már groteszk illúzió-tagadásnak és a lelkébe még visszavisszajáró illúzió-foszlányoknak, a peckesen fölmeredő bírói ridegségnek és a fejthajtó emberi megindulásnak, hogy ezeket a tökéletessé ötvözött tragikomikus alakokat – a regény ember-ábrázolástani remekeit – megteremthesse. Több szóalommal, jobban visszakísértő illúzió-foszlányokkal, mélyebb megindulással a Kuncz-házaspár ugyanily természetesen vált volna ragyogón, melegen humorossá. Mivelhogy azonban nem azzá vált, hanem pontosan és teljesen tragikomikussá: lélektani mérlegünk világosan mutatja, hogy Szabó Dezsőben a kitűnő szemű, de rideg bíró mily gögös öntudattal nyúlik föl a szeméből kicsordulni készült könnycseppek fölé. Már pedig a humor aranyporos szaruját egyedül a kigördülni engedett könnycseppek tudják megnyitni. Mindegy, a tragikomikum nagyszerű a maga nemében, ritka dolog, s csak nagy, kemény művészek tudnak vele bánni. Szabó Dezső elsőrendű mestere. A rettenetes Ilona, úgy, ahogy van, múmia-barnától csurogva, a minden szoözönök legrútabbikával, a toporzékoló hisztéria epelét tajtékzó dühkitöréseivel a száján, kötéllel a felfűjt pulykatokája, s Imrucival, férjeurával a szoknyája alatt: remekbe készült tragikomikus asszony-figura. Mint Molière zsugorija a zsugorik fölött, úgy trónol ez az Ilona a mindnyájunk előtt oly ismerős típus összes egyedei fölött. Ő a netovább, akit immár jobban megírni nem lehet.

Farczády tiszteletes is tragikomikusan indul s tragikomikusan érkezik meg. De papi talárjára közből mégis rá-rászitalódik valami a humor aranyporából. Sőt egyszer, – nyilvános bűnvallásakor, –

mintha egy rövidke zápor szakadna rá abból a melegfényű csillogásból. Többi alakját egyáltalán nem, vagy csak igen távolról s igen ritkán kerülgeti valami hűvösebb humor. Néha csak komikusak, sokszor torzak, legtöbbször azok is tragikomikusak, mint majdnem minden, ami a regényben van: falu, háború, az egész korkép.

Miklóst, a korkép gerincét, nem tudom, hová skatulyázom. Ha a hangnagyító szócsövet elveszem a szája elől – mely különben lényeges tartozéka, – csak egy hisztériától rángó síró-dacos, koravén gyerekarc marad mögötte. Igaz-e így, nem tudom. Sohasem láttam a modelljét. Azok közé a magyar írók közé tartozom, akik két évtizedig éltek egy városban Ady Endrével, de akiknek csak annyi jutott a közelségéből, hogy temetésekor a koporsófedelére bámulhattak. Bizonyos, hogy az az Ady, akit én a verseiből, legigazabb énjéből ismerek, nem ilyen. De hiszen ez nem fontos; nem a regény alakja ez a Miklós, mint ahogy talán nem is az életé, hanem a korképé. Mindenekfölött pedig igen alkalmas arra, hogy szócső mögé állíttassék. hogy látó és jó legyen.

A szócső fogalma, tisztán irodalmi jelentőségű regényben lehetetlen fogalom; irányregényben szükséges rossz; olyan irányregényben pedig, mely történelmi hivatást akar betölteni s a történelem folyásába készül beavatkozni: olyan nélkülözhetetlen, mint vertebrátákban a gerinchúr. Hiszen ez a jelentőség a létrehozó ok, az egész építés célja, ez a jelentőség a tulajdonképpeni épület; a többi csak gyámfa, oromdész, márványos ékesség, karyatid, dombormű, díszkút, felfuttatott borostyán, vagy amit akartok.

Nem lehet céloom, hogy ezt a kemény kő-szavakból emelt, visszhangos boltozatú hatalmas épületet kicsiben bemutassam; játék-modell lenne belőle. Tessék végigjárni. Tessék végigkínlódni minden szkepszisét, tessék végigjárni a régi bűnök, régi hazugságok még mindig nem-eléggé-rom oltárainak tanulságos múzeumát s a túlsó kapunak vágott résen kilépni a szabadba, a jövőbe, s kiverekedni ott felbolygatott lelkük kétségeitől egy a régieknél cikornyátlanabb, magyarabb, becsületesebben ígéretes oltár építéséhez való hozzájárulási jogot.

IRODALOMPOLITIKA (1921)

Furcsa, különös, meghökkentően felemás ikerszó ez: *irodalompolitika*. Már szemre is torz, mint a szfinksz; felül istennő, alul oroszlán. Fülünket is megüti, mert diszharmonikus; felében hegedűmuzsika, felében dobpergés. Lelkünk legmélyebb, legigazibb ösztöne két érzékünkön keresztül is tiltakozik ellene és ez a diszharmonikus fogalom mégis az agyunkra ül, mert valóságos súllyal nehezedik rá, mert nem a képzelet játéka, hanem valósággal élő valami. Nem igen tudunk még számot adni róla: mi is hát tulajdonképpen, nem tudjuk még hidegen megítélni, csak azt tudjuk felőle, hogy ránk nézve, az elmúlt évtizedekben, ártó, gátló, pusztító hatalmat jelentett, bárha jelenthette volna ennek ellenkezőjét is, mert ha nem az érték, hanem a gyom ellen fordul: sok drága palánta borulhatott volna virágba, amely így kiveszett, vagy csenevésszé satnyult.

Nem hiába teszi ránk a szörnyeteg hatását már maga a diszharmonikus szó is, az irodalompolitika szörnyeteg mindenkép. Olyan komondor, mely farkasra is, emberre is uszítható, aszerint, hogy melyikük tud vele jobban bánni; ha ember uralkodik felette: farkast irt, ha farkas uszítja: embert. Olyan gyilkos és olyan gyilkosan közömbös eszköz, mint a tank. Néhány ügyes ellenséges katona megbúvik benne, s megindítja felénk; jön lassan, lomhán, gögös biztossággal az árkaink felé, kinyúlnak résein a géppuskacsövek és a halál gyermekkisujnyi röptülő kaszái megkezdik az élet-aratást. Majd fordul a

kocka, rengetegen pusztulunk bele, de miénk a tank, s mi ülünk bele, embert kaszálni. Rút, rút, gyűlöletes szörnyeteg, iszonyodom tőled, de így merültél föl most a képzeletemben, mert így éltelek át, emberirtó komondornak, emberirtó tanknak, te rút, rút, gyűlöletes irodalompolitika! Húsz évig láttam és éreztem, micsoda pokoli hatalom a te hatalmad! S immár két éve látom és érzem, hogy még gazdát cserélve is jó-idéig megmarad benned ez a pokoli vonás.

Te vak, te láthatatlan, sötéthatalmú tank! huszonkét esztendeje mutatja pontosan minden mozdulásodat a lelkem szeizmográf túje; minden embervirágról tudok, amelyet eltiportál, minden sár-álarcról tudok, amelyet golyónemjárja homlokokra fröcsköl-tél, minden bádogbárcáról tudok, amelyet álhősök hazug jutalmául arany vitézségi éremként silány csepű-rágó-mellekre aggattál.

Tudom azt is, mikor kezdett láthatatlan géppuskáid csöve embergyilkoló golyók helyett anyaföldgyilkoló dudva-magot és penész-spórát szórni: apró, kicsi magyarcsúfolásokat, vidám, tréfás anekdotákat a magyar barbárságról, álszent megindulást, hazug haragot az immár mindörökre meddő magyar ugar fölött, ami azután évről-évre sűrűbben és egyre nagyobb területen burjánzott föl körülötted, míg végre betölt a cél: egy egész nemzet tévelyedett el a mindent betöltő burjánrengetegben, s jóformán minden fia segített a te szívósan dolgozó legényeidnek, irtva, gyomlálva, vagy legalább egy kicsinylő mosollyal megtiporva minden igaz magyar virágot.

Mert ki ne tudná ma, hogy volt egyszer egy nemzet, – egyetlen egy eddig az egész világon, – amelynek önérzetét két-három évtized alatt fölfalta

a penész és amely az öngyilkosok madzagával a nyakán mosolyogva tapsolt annak az irodalompolitikai tanknak, mely e penész spóráit szórta rá. Hogyne tapsolt volna, mikor a nagy ideig láthatatlan tank egyszerre csak úgy tűnt a szemébe, mint egy virágba borult, babéros-borostyános, világpolgár-zászlós tömegtrónus, amelyről szép, göndör, galuskás hangú kabarélegények hirdettek új, nagyszerű igazságokat, olyanformákat, hogy magyar kultúra nincs és nem is volt, de hogyha lesz valaha, azt ők, a kabaré-legények fogják az ő külön, nemes zsargonjukban megteremteni; hogy minden szép, jó és igaz, ami nem magyar lélekből sarjadt és minden kiirtani való ostoba faji ekzotikum, ami magyar.

Enélkül az irodalompolitika nélkül és ennél az irodalompolitikának teljes-tökéletes diadala nélkül sohasem juthattunk volna el a vörös uralomig, amelynek négy hónapja alatt szitok, pofon, korbács és akasztófa járt egy himnusz-dúdolásért, egy nemzeti-színű pántlikáért. Ez az irodalompolitika súlyesztett bennünket olyan mélyre, amilyen mélyre nemzet még talán sohasem sülyedett: odáig, hogy önérzetét, magabecsülését, címerét, zászlaját, hőseit, imádságait, minden ezer évig szíve fölött viselt kincsét – ha csak négy hónapra is – gyáván-bután a szemétre vetette.

A nagy fölbredés után megfordult a tank, s két esztendő óta szeizmográfom túje immár jobbról-balra leng. De szeretném, ha nem lengene már sehogyan sem; elég volt. Dudvairtónak többet ér a föld szerelmének gondos félkeze, mint minden golyószóró hadi szerszám.

Boldog nemzet, mely el lehet irodalompolitika nélkül. Talán nincsen is ilyen. Irodalompolitika min-

denütt van. De mennyi változat a módban! Párizs is üzi, a lehető legelegánsabban, szalonjaiban, csevegve. Az, amit legalább húsz évig velünk üztek és amit vagy két éve mi üzünk, minden, csak nem elegáns. Előbb néma volt, mint a mérgekverők munkája, most túlságosan is hangos, mint a korteseké.

A néma, szint nyíltan sohasem valló irodalompolitika rút, alattomos és becstelen, olyan mint a kút-mérgezés vagy a hurokvetés; csak akkor tudjuk meg, hogy valaki ölt s valakit öltek, mikor a hóhér fel-ujjong s az áldozat hörög.

Az ordító, mellét verő irodalompolitika becsületes lehet ugyan, de kamaszoknak való; ízléstelen és ritkán is ér célt.

Legszebb, legférfiasabb, még ezt a legkényesebb kérdést is, mint minden egyéb életbevágó dolgot, nyíltan, nyugodtan megbeszélni a fórumon. Beszéljük meg és szóljon hozzá mindenki, akinek véleménye van. Egy bizonyos. Az, hogy mi már többé irodalompolitika nélkül el nem lehetünk.

De milyen legyen ez az irodalompolitika, az a kérdés. Milyen legyen ma? Mi más lehetne, mint becsületes, tiszta ítélettel mindent újra értékelő igazságosztás, vak gyűlölet és majomszeretet nélkül, részrehajlás és megalkuvás nélkül! Nem gyűlölni kell a talmít, hanem fölismerni; nem aranyrögnek hirdetni az aranyszemet, hanem szerető gonddal összegyűjteni. A fölismert talmi védtelen már a rozsdá pusztító hatalmával szemben, mert hiszen csak az illúzió védhette meg tőle, nem kell hát gyűlölni, csak fölismerni. A fölismerés átadja az Időnek, s az Idő megöli. Aranyrögeink meg anélkül is vannak, s az apraját csak marokra kell szedni. Becsüljük meg részrehaj-

latlan, igaz mértékkel a magunk termésaranyát az utolsó szemerig, csillogtassuk egymás szemébe, örüljünk neki, de a talmival csak addig foglalkozzunk, míg rá nem ismernek végre mindenek. A felsült kardnyelőt kineveti az ember s azzal vége; magát kiszebíti, aki újra meg újra végighúz rajta, valahányszor útjába kerül.

A talminál veszedelmesebb portéka a gyom, amelyet már csakugyan kíméletlenül tovább kell irtani. De szeretném, ha a mi irodalompolitikánk még erre az elkerülhetetlen továbbirtásra is szebb, jobb, igazabb, méltóságosabb módot találna.

A magyar irodalom törzsökös fája jóformán lu sem látszott már a giz-gaz sűrű bozótjából. Sarlóval, kaszával mentünk neki a dudvának.

Jó, így kellett lennie. De most már azt mondanám, ne bíbelődjünk vele tovább, mert van a gyomirtásnak egy kevésbé mohó, de annál biztosabban célravezető módja is a természet méltóságosan lassú tempójú életében. Ez pedig az, hogy ne sarlók, kaszák, villáskapák pusztítsák ki a gyomot, hanem maga a fa. Ezt az egészséges fa mindig megcselekszi; s ha azok a kezek, amelyek most a dudvaitásban szorgoskodnak, e helyett a fa körül keresnek tenni-valót s jó kertész módjára magát a fát kezdik ápolni, gondos odaadással törölgetve le ép leveleiről a port, pókhálót, csiganyálat, elhordva töve tájékaról az odarúgdalt kötörmelékeket, hogy humuszt szórjanak helyébe: bizony föl fog csillanni újra üde zöldje, s mire újra virágbaborul, az a sok nyurga dudva fonnyadtán kókkad le körülötte.

Az életerő a legnagyobb erő. A magyar irodalom törzsökös fájának élő erejével kipusztítani a gyomot:

ez volna a legbecsületesebb irodalmpolitikai diadal. Nem a gyomot gyűlölni, hanem azt a fát szeretni; nem sarlófenésre pazarolni az energiát, hanem ennek a fának fölvirultatására; nem halált adni az amúgy is pusztulónak, hanem új meg új élet-energiát a halhatatlannak. Ami nemes hajtás ezen a fán van: erősödjék ággá s bontsa ki lombját; ez a viruló lomb a győzelmi jel, nem a kiirtott gyomok tömegsírja. Dolgozzék a magyar író és alkosson nagyot. Egyetlen valóban nagy alkotás biztosabban és véglegesebben irt ki mégekkora dudvarengeteget is, mint holmi ezerpengés kaszálógép, mely körben forogva szüntelenül a magárahagyott fa körül jár. Író, alkoss; élj e törzsökért s e törzsök által, hogy ága, vagy legalább gallyacska ja lehess. Kritikus értékelj; de ne azzal vesződj, hogy a mihaszna gizgazok értéktelenségében milyen fokozatok lehetségesek: törődj csak a fával s találj műszert arra, hogy e nagy árva gondozatlanságában is megmaradott törzsök s lombkorona minden porcikájának életerejét megmérhessed és az erő értékét a fa Ígéretes virágbaborulására és gyümölcs hozására igaz ítélettel meghatározhassad. Te pedig, olvasó, szeresd meg jobban ezt a fát, mint eddig szeretted; ülj meg szívesebben az árnyékában, s ne kívánozz el oly sűrűn alóla, míg végre egyszer meg nem érted, hogy más lombok zúgása is lehet ugyan? szépszavú, okos, titokra oktató, de csak ezé a fáé zúghatja szebben, muzsikásabban ugyanazt, amit a te magyarszívűdobog.

A BETEG MAGYAR ÖNÉRZET (1921)

Nem múlik el hét anélkül, hogy vállunkat meg ne veregetné valami francia őrnagy, talián alezredes, angol fregattkapitány, ilyen vagy olyan követségi titkár, segédtitkár vagy más efféle úr, s nem múlik el utána huszonnégy óra, hogy mi ezt a leereszkedő vállveregetést meg ne köszönnök. A vigasztalónak vagy minek készült újságcikkecskék csak úgy sugárzanak a boldogságtól, mikor ennek a csonkára szabdalt vérző országtetemnek síró szívébe susoghatják, hogy se baj, oda se neki, a hatalmas ántánt ilyen meg olyan nevezetű emberségesebb tisztecskéje, hivatalnokcskájája kijelentette, hogy mi azért mégis igen jóra való, derék népség vagyunk, kézcsókra hát, köszönjük meg illő alázattal a kegyes jóindulatot.

Legbetegebb nemzet az, amelynek önérzete beteg. Nincs kórság, mely gerincében jobban megrokkant-hatná. Ezt a betegséget a megalázkodás fokmérője méri. Ha egy legyőzött nemzet megbiccenti a fejét a szerencsésebb győzők legnagyobb hadvezére, diplomataja, vagy uralkodója előtt: már megtette a legtöbbet, amire ép önérzetű nemzet kényszeríthető. De ha jobbra-balra hajlong és minden odavetett szép szót megköszönget, amit a győző népek csitri uracskái vetnek oda neki: az már rabszolga-meghunyaszkodás, utálatos és megvetésre méltó. A már ennyire beteg önérzet, bármily fájdalmas megértéssel nézzük is, inkább a korbácsot gyaníttatja velünk gyógyító szerül, mint a babusgatást.

Jártam én is hódított országokban, tudom, mi-

lyen a legyőzöttek főhajtása. Holmi kisebb falu bírāja fejet hajt egy őrnagy előtt is; a polgármester már észre sem veszi, az már a tábornok elébe járul; az országkormányzó pedig elsétál a generálisok mellett s főhajtásra csak a fővezér ajtaján kopogtat. Kinek-kinek keményebb dereka van, semmint ne a lehető legnagyobb valakiben szemelje ki magának azt, aki előtt ez elmaradhatatlan megalázkodásnak meg kell történnie. Mi is el-eldicsérgettük odalenn, milyen derék, jóra való nép a szerb, a montenegrói, az albán, de nem emlékszem, hogy ezért valaha is eszükbe jutott volna hálálkodni. A falu legvénebb je meggörnyedt háttal állott ugyan az őrnagyunk előtt, de a többi nem, az villogó szemmel nézett és kézigránát, kés, puskacső csillogott a tekintetében. És ha mi, alantasabbak, odavetettünk egy-egy efféle jó szót ugyanannak a falu vénjének, biz az újra kiegyenesedett háttal mosolyogta meg. Ebugatás, gondolta magában, még ha nyájas csaholás is. Igaza volt. Ember volt a talpán, akinek helyén van a szíve.

Az ép, egészséges nemzetek fogalma kifelé-befelé a méltóságos önértzet megtestesülése. A legyőzött nemzet méltósága valamelyest mindig megcsorbul, de csak annyira, amennyire kemény koponyáját egy még keményebb koponya beveri. A miénket ezer éve dolgozzák csákány-homlokcsontok, buzogány-koponyák, no meg a magunk örök turáni fokosa, amellyel úgy szeretünk olykor még vakon is hadonászni; mégsem csüggedt le mostanáig a fejünk, pedig elégszer beverték s bevették mi magunk is. Nem csüggedt le, mert fölpeckelte az önértzetünk, a minden lelki erők leg-erősebbje. De ma? Ennyire még nemzet önértzete talán sohasem ernyedt el. A miénk maradékán – ha

van még egyáltalán megmérhető maradéka, – már már csak szánakozni vagy csúfolódni lehet. Olyanok vagyunk már, mint valami vén, bukott, beteg komédiás, aki szeretné fiatalosan illegetni magát és aki, mikor tántorgó lépéseire csúfolódó szándékból vagy szájalomból összeverődik itt-ott egy-egy pár cseléd-tenyér az aréna karzatán: bolond nagy örömeiben hangosan felkacag és nem győzi a csókvető haj bókolást.

Micsoda nyomorult megalázkodás ez! Leverték, szétszaggattak, alig vagyunk egyéb, mint egy csonka, véres törzsök és ez a vérző törzsök mégis föltápaszkodik és hajlongva hálálkodik, mikor az Európai Nagy Mészárosanács százezer inaskája közül valamelyiknek eszébe jut, hogy omló vérünk zuhatagába beleköpjön egy darabka medvecukor-málladékot, valami édeset, ami kínozza, mert az ínyéhez ragadt.

Ez a sok derék, barátságosan ránkmosolygó ellenséges őrnagy, alezredes, titkár és segédtitkár bizonyára mind kifogástalan gentleman és nagyhatalmú úr a maga alárendeltjeivel szemben és a maga szerény aktahalmán, amelynek tetejéről esetleg még a harmadik szobáig is elhallatszik a hangja. De elhallatszhatik idáig? Szabad idáig elhallatszania? Szabad egy nemzetnek észrevennie a kisemberi ellágyulásnak ezeket a rá nézve mit sem jelentő megnyilvánulásait, amikor gögös, könyörtelen hóhérmenszögek tömegével áll szemben, akik a halálát akarják? Mennél nagyobb' ez a vesztünket sóvárgó nemzettömeg, annál nagyobbak vagyunk mi, ha az önérzet méltóságával nézünk szembe velük. Leütött a tigris és felordított diadalmasan. Ezt az ordítást szabad volt meghallanunk, még ha nem is tudtunk többé visszaordítani rá. De a többi,

az ebugatás! Csiribiri ellenséges apróemberek jószó-selypítése sohasem lehet arra méltó, hogy egy tragikusan összeroppant nagymúltú nemzet füléhez érjen. Szeretném, ha azok az újságíró társaim, akik oly túlradó örömmel szokták tudtára adni mindenknek, hogy íme egy sorsunkon megilletődött pöttön hóhérfióka ismét vállon veregette a magyar nemzet tízmillió egyetemét, meggondolnák, hogy tanácsos-e ennek a méltósága vesztett nemzetnek hétről-hétre újra meg újra a teljes önérzettelenség dicséretét zengeni. A beteg magyar önérzetet gyógyítani kell, nem végkép megölni.

EMLÉKEZÉS KÖRÖSFŐI KRIESCH ALADÁRRÓL (1931)

A nemzet ma még azt is csak sejtí, mekkora művészt vesztett Körösfői Kriesch Aladárban, pedig alkotásainak ezreit ismerheti mindenikünk; hogyan tudhatna hát arról valamit: mekkora volt az ember, maga a természetgyémánt, amelyből a nagy művész briliánsa csiszolódott! Mélyen egy szemérmes lélek fenekén, ahová csak a nagyon szerető szemeknek volt bepillantásuk. Körösfői Kriesch Aladár művészetének lelkiismeretes fölbecsülése csak akkor kezdődhetik meg, amikor – boldogabb időkben – sikerül majd egyszer festő, szobrász és szőnyegszövő műtermének egész természetét, templomablakainak, freskóinak és mozaikjainak minden kartonját összehordani. A Műcsarnok zsúfolásig végigtömött termeiben, csarnokában és folyosóin kifeszül majd kritikaink lelkiismeretében a mérleg és rákerül minden, hogy valameny-

nyüink számára igaz mértékkel megmérjék. Nehéz: munka lesz. Nehéz, de nem lehetetlen. Mert a vonal, a szín, a festői gondolat, az alkotó erő nagysága, az anyagszerűség igazsága, a szépség, az arányok harmóniája – bárha inponderábiliáknak hangozzanak is, – mind, mind megmérhetők, mivelhogy mégis csak testet öltött formák, érzékelhető kifejezései a teremtő akaratnak, látható nyomai a láthatatlan léleknek. De ki értékelhetné magát a láthatatlan lelket, az inponderábiliák e legcsodálatosabbját úgy, hogy ezt az értékelést mindannyian a magunkéul fogadjuk? Mások lelkét kinek-kinek a maga fontjával kell megmérnie s ez a font olyan igen különböző. Láttam egyszer egy mosolyát, amelyben benne volt az elmúlás gondolatának teljes tagadása s a rendületlen hit, hogy halál nincsen, az élet örökkévaló, csak a ruha foszlik le rólunk, mikor elköltözünk. Néhány héttel az ő elköltözése előtt láttam arcán fölragyogni ezt a mosolyt. Régen ott játszott már a szája körül, de akkor ragyogott föl legdiadalmasabban, mikor kétségtelessé lett már, hogy szembekerült a halállal. Ami nekünk, barátainak, olyan lelket leverő, olyan szívethasogató volt: neki magának csak fölmagasztosulás és gyönyörűség. Szebben még nem haldoklott ember. Ahogy testi erejében megfogyatkozott, úgy nőtt egyre hatalmasabbá lelki ereje. Fertőzéstől féltvén a háború viszontagságaiban kissé megviselt szervezetemet, a budakeszi szanatóriumban már nem is bocsátott magához. Mindig volt valami ürügye, amellyel távol tartson. De a levelei meg a versei eltaláltak hozzám. Apró rendelkezések *azután*-ra, meleg szavak, bölcs tanácsok, elmélkedések az emberről, róla magáról és az élet-ideálról, azzal az alap-

gondolattal, hogy „igazi értékünket úgyis csak az Istenhez való viszonyunk szabja meg” és egy „posthumus”-nak szánt himnusz a Halálhoz:

Halál, nagy mesterem te!
 Ki aggódó kezekkel
 Veted rá sárarany palástod
 A fázó, félénk életre!
 A lét fejére te teszed
 A fejedelmi koronát!

Mondják, hogy a haldoklók tusaiba belefásult orvosokat is az örök életben való hitnek ez a diadalmas mosolya rendítette meg, mikor körülállták és látták, milyen ragyogva repes a nagy ismeretlen felé s milyen boldogan sugárzik el a lelke.

És én most megmérjem ezt a lelket és mondjam, hogy ekkora meg ekkora? Hol a font hozzá? Amim van, mind a serpenyőbe vetem, de ezek mind földi dolgok, az ő hitének nagyságával szemben teljességgel súlytalanok.

Két nagy tulajdona volt Kőrösfői Kriesch Aladárnak, ami közöttünk járva fölibénk emelte s most is túlmagasítja ingóléptű lelkeinken: a rendületlen hit és az emberek együvértartozásának érzése. Bizonyos, hogy rengeteget kellett önmagával tusakodnia, míg kiküzdötte magának azt a hitet. De mikor én megismertem, már nem küzdött érte, már az övé volt. Nem elfogott kékmadara, hanem vánkosa, fészke, mint gyermeknek az édesanya öle. Biztos menedék. Egyszer freskófestés közben kerestem föl. Körülötte csuprok, előtte a fal, jó darab friss vakolással. Aki csak egy kicsit is bepillantott valaha Cennino Cennini tudományába, tisztában van vele, mek-

kora nehézségekkel kell megküzdenie a művésznek, mikor „al fresco” dolgozik. A hatalmas fal fele már kész kép, fele még vakolatlan téglasor. A kőműves frissen bevakol egy akkora darab falat, mint egy jókora paletta s most ezen a nedves faldarabon kell folytatni a tegnap, tegnapelőtt megkezdett életnagyságú emberalakot. Ámde a nedves falon mást mutat a szín, s hogy helyesen rakta-e föl a művész, azt esetleg csak napok múltán tudhatja meg, mikorra megszárad a vakolat. „Lehet ezt az árnyalatváltozást előre kiszámítani?” – kérdeztem tőle. „Dehogy is lehet!” – válaszolta azzal a csodálatos mosollyal az arcán; – „bízni kell!” És kavarta tovább a f estékes csuprát, bizonyára mélységesen szánva engem és a hozzám hasonlókat, akik nehézségeket látnak ott, ahol csak bízni kell és akik büszkéek arra, hogy nehézségeket győztek le. De hogy milyen magas fokra jutott ember egy ilyen ritka bizakodó, mikor a műveltség minden útvesztőjén keresztül az Istenig ér, hogy gyermekként telepedjék meg az ölében, azt csak azok tudják, akik egy emberöltőn keresztül érezték a hitükvesztett titánok tehetetlen törpeségét.

A legnagyobb dolog, az Istenben való hit tekintetében csodálatosan csekély távolság van a jóságos együgyűek és a lángeszű nagyok között. Csak a vargabetéű óriás; az az út, amely a nagy agyvelők sok millió csavarulatába az emberi műveltség bőségszarujából egy életen át szór magot mag után, hogy a ki is kelt jó magok útján majd egy hirtelen ráébredés gyönyörű pillanatában visszatalálhasson a maga elhagyott gyermekszívéhez. A műveletlen és a mélyműveltségű lelkek hajszálnyira jutnak egymás közelébe. Csak a félművelteké kerül mind a kettőtől vég-

hetetlen távolságra. Kőrösfői Kriesch Aladár is átszűrte magán az egész emberi kultúrát. Nincs az egyetemes művelődésnek olyan nagy szelleme, akit ne ismert volna s alig akad olyan, akit ne a maga eredeti igéiben ismert volna meg. Jóformán minden európai nyelven tudott – a holt klasszikusokat sem véve ki – s értője volt a minden szavakon túlnőtt leggazdagabb nyelvnek is: a zenének. Minden művészethez értett, minden tudományt megbecsült, minden apostolt meghallgatott, minden költőt szeretett. Nincs olyan matematikai levezetés, mely biztosabban fejthetné meg a maga x -ét, mint hogy ennyi föltétellel föl kellett kerülnie az elképzelhető legmagasabb emberi fokra: a gyermekszívű nagyemberek fokára. Gyermekeket hívok tanúbizonyságnak, hogy odakerült, a magam gyermekeit, akik apróka korukban csak a haja meg a szakála bozontos ezüstjéről sejtették, hogy nem gyerek, hogy nem velük hancúrozó, kacagó kisfiú és akik most, fölcseperedve, hogy hallottak valamit Sokrates utolsó óráiról, nagy-megilletődve önkéntelenül is azt mondták: így halt meg Aladár bácsi is.

Ebben az összehasonlításban több az igazság, mint első pillanatra látszik. Még a bürökpohár is talál. Csakhogy mi nem adtuk a kezébe, csak nem igyekeztünk a szájától elhárítani, mikor a halál már nyújtogatta felé. Ez is magyar tragikum. Ha egy másnemzetbeli ekkora művésztől köztudomású dolog, hogy a tüdeje beteg, hogy láza már mindennapos: ezer rá a mód, hogy Afrikába, Assuánba vagy Isten tudja hová küldjék, gyógyulásra. Kőrösfői Kriesch Aladár végigdideregte az utolsó telét s a megélhetésért betegen is folytatott munkában elgémberegett

ujjait csak esténként melengette föl a felső műterem-sarok kicsi vaskályhája mellett. Szerette volna régi munkabírását úgy ahogy visszanyerni s vágyott Abbáziába, melynek tél végi májusától gyógyulást remélt. Alkudozott is, kész és még festendő képekkel akarta megfizetni a szanatóriumot, de nem sikerült a rideg üzletemberrel megegyeznie. Maradt, fázott és köhögött tovább. Még a budakeszi szanatóriumot is jó ideig csak ígérték. Nyár lett, mire odakerült, meghalni. Meggyőződésem, hogyha nem magyar embernek születik ez a hatalmas művész, ma is él még és dolgozik. Ez a koldussá lett ország nem tudja már beteg nagyjait megmenteni. De mintha régebben sem igen tudta volna. Reviczkyt sem tudta, Halmi Ferencet sem, Kőrösfői Kriesch Aladárt sem. Nem tellett orvosságra. Csodálatos, hogy pompásnál-pompásabb temetésre mégis mindig tellett.

Ez a kis visszaemlékezés különben arra csordult ki belőlem, hogy megnéztem azt a szerény emlékkiállítást, mely vasárnap nyílt meg a Belvedèreben, hogy két teleaggatott kicsi szobájával haladékot kérjen azoktól, akik a nagy mester emlékéhez méltó gyűjteményes kiállítást várják. Ennek ma ezer az akadálya. A képeknek csak keretezése és odaszállítása milliókba kerülne. Ekkora költséggel szemben az ország mai szegénysége tehetetlen s akarva-akaratlan még holta után is végigvág szegény Kőrösfői Kriesch Aladáron. Ami jóval kiesebbeknek mindig kijárt eddig, azt neki már meg nem adhatjuk. Majd, Isten tudja, mikor.

Ezen a szerény váciuccai kiállításon láttam egyik vázlatát utolsó, már meg nem valósíthatott álmanak. Mátyás király és Beatrix találkozása lett

volna a menyekző előtt, gyönyörű, havas téli tájon. Négy-öt vázlat s vagy féltucatnyi tanulmány készült el hozzá. Egyszer estefelé leptem meg, abban az emeleti kis műteremzugban, ahol kendőbe csavarva, pokrócokba bugyalva üldögélt íróasztala mellett, egy harmadfél száz esztendő s fölírás fölé könyökölve. Mátyás király udvari történetírójának, Bonfiniusnak legjobb kiadása volt. Antonii Bonfinii Historia Pannonica Sive Hungaricarum Rerum Decades IV. Adatokat keresett s a legnehézkesebb, de legjobb forrás után nyúlt, nem röstelve az ékes latin cikornyákban való botorkálást. Látva a lázasan rózsás arc bágyadt-ságát, habozva említettem meg Eschenloer breslauer krónikáját, mint amelyben éppen e találkozásra egykorú szemtanúnak pontos, kimerítően leíró adatai találhatóak. Más ebben az állapotban azt mondta volna, ugyan hagyj békét velem, de ő rögtön akarta s talált is rá módot, hogy egy szomszédomban lakó tanítványa mindjárt másnap kivigye hozzá, Gödöllőre. Mint mindig, most is egész lelkével a tervének élt. Tudta, hogy halálosan beteg. De azt is tudta, hogy bízni kell. Bízni és dolgozni az utolsó lehelletig. Hogy hideg van, hogy tél van, az inkább jó, mint baj, mert a képen is tél lesz, hideg lesz és ha most erre a ragyogó gödöllői hóra leterítünk egy szép keleti szőnyeget és lefestjük, – egy kis fázlódás nem a világ! – a nagy kép székesfehérvári havának ugyanezen a szőnyegén majd Beatrix lába fog pihenni, anno 1476. Ez a havas szőnyegtanulmány nem látható az emlékkiállításson. Nekem talán jobb is, hogy nincsen ott. Én még most sem tudok úgy szembemosolyogni a mester halálával, mint ő maga tudott még utolsó pillanatában is s én csak elszoruló szívvel tudnám nézni azt a sző-

nyezet, azt a havat, mert láttam s mindig látni fogom, hogyan didergett, égő tüdővész-rózsákkal az arcán, abban a nagy fűtetlen műteremben ez utolsó ecsetvonásai előtt.

AZ OTROMBA CSIZMA (1931)

Ártatlanul vagy kárörvendve csúfolódó idegenek szemében egy pár otromba csizma már a régi jó időkben is Magyar Miska legstilszerűbb talapatát jelentette. Oda se neki! Ilyesmi fölött igazán nem volna érdemes bosszankodni. A béresgyerek csakugyan otromba csizmát visel és az újonc huszár lábát sem bujtatták még soha szattyán-remekműbe. De meg az ilyesmi különben is csak népek egymással való évelődő tréfákozása szokott lenni; mindig csak egy alsóbb réteg illet vele egy másik alsóbb réteget, sohasem felsőbb a felsőbbet, még kevésbé egész nemzet az egész nemzetet. Sem Goethét, sem Germániát magát nem ábrázolta még a legvadabb más nemzetbeli karrikaturista sem csattogó talpú papucsban, bojtos hálósipkával a fején s a csillagos cylinder is csak Uncle Sam-ot illeti meg, nem Poet, nem Whitmant és nem Edisont. Az otromba csizma azonban a legutóbbi mé-telyszóró évtizedekben hódító útra indult fölfelé, a magasabb rétegekbe s a magyarság virágának is oda-kínálkozott már stilszerű vázául. A rontó szándék finom politikai ösztöne fölismerte benne az ártatlan-nak tetsző mulatságos pellengért s az útjába úgysem igen álló Magyar Miskát kipöndörítve lóbőr tölcseréből, buzgón plántálta helyébe a magyar urat, a történelmi magyart, a kultúrmagyart s ha csak szerit

ejthette, az egész törzsökös nemzeti típust. Ami lomha nehézkesség, esetleg darabosság csak ránk volt fogható, az mind ránk fogattatott s mivel ezer száz mondta hangos szócsöveken és csak néhány tiltakozott ellene halkan a maga inkább csak befelé zengő szavával: kezdtük hinni, majd hittük is, végre oly mélységesen meg voltunk róla győződve, hogy igazi mivoltunkat csak most tárták föl előttünk őszintén: hogy teljes súlyával éreztük lábainkon a ránk szuggerrált otromba csizmát s ha netalán vágytunk mégis nekiiramodni a világnak, második lépésre már elállt a lélegeztünk s a „magyar ugar” ázott humuszán nyögve vonszolgattuk a tőlünk már elválaszthatatlannak érzett mázsás sárkölcöncöket.

Nagy bűnös az, aki illúziókba ringat egy nemzetet s hibáit palástolgatva jobbnak hazudja, mint amilyen. De volna-e eléggé lesújtó jelző azokra, akik a csodadoktor minden hipnotikus fogásával belébüvölik az alvó vagy holtrafáradt, de ép emberbe, hogy béna, hogy vak, hogy siket? Aki lelkiismereti kérdésnek érzi, hogy az önmegismerés tükrét koronként a nemzet elébe tartsa, annak ma nemcsak arra kell gondolnia, hogy gyökeres hibáink vannak, hanem arra is, hogy töméntelen olyan fogyatkozást fogtak ránk, amelynek sohasem volt bennünk gyökere s amelyeket rendre elismerve, csak még jobban lekerülnénk az önmegismerés útjáról. Torzkép sohasem lehet képünk igazi mása és én tartok tőle, hogy még mindig igen sok magyar lélekben ez az évtizedek óta toldott-torzított karrikaturánk él, mint énünk tükörképe, mert maguk a tükrök még mindig hamissá görbülnek, amikor és ahol csak szerét ejthetik. Talán nem is ártó szándékossággal, nem is tudatosan többé, csak azért,

mert oly hosszú megszokás után, kedvező kép láttára, már az igaz tükröt éreznők hamisnak.

Mikor e cikk címét megadtam, valóságos, igazi csizma-párokra gondoltam. Olyanokra, amilyenekben például színházaink elevenítenek meg rég porló magyar *nagyurakat*. Valami súlyos, esetlen, lomha balkáni parasztság van ezekben az otromba csizmákban, amelyek végigbűzlik az egész alakot és azt a hatást keltik az emberben, hogy viselőik tettben, gondolkodásban is olyan vaskosan lomhák, mint amilyen a mozgásuk, mikor egy efféle súlyos otrombasággal a lábukon arrébb dobognak vagy beléroggyanva megállanak valahol. Jó, jó, tudom, hogy például a II. József szerzője annakidején *éppen ezt* akarta; de hát ez az igazság, kérem szívesen? Igaz, hogy a világ legfürgébb könnyűlovas népéből szakadt nagyúr ilyen szárazrahúzott ólomtalpú bűvárrá lomhul, mikor császárja kedvéért udvari gálába öltözik?

Távol legyen tőlem, hogy színészt, színházat vádoljak; hipnotizáltakat nem szabad megvádolni olyasmért, amit sugallásra cselekszenek. Az a sugallás pedig több évtizedes már, hogy minden legalább is otrombán nehézkes, ami magyar. Ezeken a színpadi, talán pehelykönnyű, de „stílszerűségből” mégis ólmosan viselt csizmákon keresztül is látszik, mily nehéz lesz kigyógyulnunk az efféle beléknkbűvölt csúf babonákból.

Sohasem láttam huszárezredest udvari bálon, de láttam nem egyet a harctereken. Mennél törzsökösebben volt magyar, annál öntudatosabban formálódott ki minden mozdulatából a faji katonatípus: az acélos könnyedség, a pusztai szélvészlovas ősoktól örökölt lenge testtartás s a lóratermetek természe-

tés ruganyossága, akik, ha földre szállanak, nem lecsúsznak, hanem lepattannak a nyeregből. A csizmája pedig – hogy tárgyamra visszatérjek – egyszerűen olyan volt, mint amilyen egy sarat káromkodás nélkül még sohasem gázolt évezredek nép lovára is, magára is kényes úri sarjadékának lehet: minden, csak nem otromba. Az otromba csizma ránszugerált nyűgét rúgja hát el magától mennél előbb, aki tudja. A tipikus magyar talapzata nem ez s ha mosolyogva meg is tűrjük Magyar Miskán, a magyarság történelmi nagyurainak lábán és a mai magunkén csak annak nézzük, ami: az elmúlt évtizedek szégyenbélyegének, ama sok hazugság egyikének, mely tudatos lekicsinyítésünkre rajtunk ragadt.

DANTE (1931)

Dante az egyetlen valaki a világirodalomban, akinek neve egy külön tudománynak adott életet. Ez a tudomány a dantológia s nincsen kultúrnép, amely többé-kevésbé hozzá ne járult volna fölvirultatásához.

A világirodalom óriásai előtt való elfogulatlan meghódolás éppen olyan pontos fokmérője egy nemzet műveltségi szintjének, mint az a büszke öntudat, mellyel a rátukmált idegen talmi-nagyságokat rög-tönösen le tudja rázni magáról.

Halálának hatszázados fordulóján Magyarország még ily véresen-csonkán is magához tudja ölelni az Altissimo Poétát, aki előtt legkésőbbben ötszáz esztendővel ezelőtt hódolt meg először s akivel szemben e hódolat folytonosságán még a doberdói pokol sem tudott változtatni. Igaz ugyan, hogy nekünk több

okunk volt és marad mindörökre e nemes kultuszt minden körülmények között rendületlenül tovább-
 ápolni, mint azoknak a még a dantológia mérlegén is bizony csak barbár hordáknak, amelyek köröskörül a magasabb kultúra ürügyén csattogtatják ránk a csillapíthatatlan materiális éhség farkas-fogsorát; - mert a mi Dante-kultuszunknak mély, talán minden más idegen nemzeténél mélyebb gyökere van abban a szeretetben, amellyel maga a költő-óriás viseltetett irántunk.

A maga igazságainak ez a gránitöklű harcosa ugyancsak kegyetlen ostorcsapásokkal sújtott végig népeken, nemzeteken, de szörnyű ökle bársonnyá puhult, mikor Hungária istenasszony vállát cirógatta meg: „Boldog Hungária, csak azt ne engedd többé, hogy tévútra vezessenek!” Ebben a mondásban szeretet van és megbecsülés, bölcsesség és jövőbelátás; fölismerése valami szent életerőnek, mely nagy jövőre érdemes és fölismerése egy végzetes fogyatkozásnak, mely ezt a nagy életerőt bármikor prédára vetheti. Dante megbecsült, szeretett, féltett és *ismert* bennünket. Annyira ismert, hogy egy felsóhajtásban rá tudott mutatni legvégzetesebb gyöngeségünkre.

Miért, miért nem, az újabb kutatók elvetik egyik, korban hozzá még elég közel álló olasz életírójának azt az állítását, hogy Dante kétizben is megfordult Magyarországon, mint Firenze követe. Pedig még ha Filelfo adatai általában kevésbé megbízhatók volnának is, ez az adat valószínű vagy legalább is „ben trovato”; hiszen ha el is tekintünk a Divina Commedia Magyarországra vonatkozó politikai kijelentéseitől, melyek nem tették föltétlenül szükségessé a közvetlen érintkezést, az már mindenesetre felötlő, hogy

nyelvünk is foglalkoztatta s egyik latinul írt munkájában*) – kora tudásához mérten – igyekszik is a magyar nyelvet az európai nyelvcsaládok között elhelyezni, sőt még elterjedési határvonalát is megjelöli.

Természetes, hogy ez az érdeklődés csakhamar kölcsönössé tette az ismeretséget. Lehetetlennek tartom, hogy a magyarság kiválóbbjai ne vettek volna Dante nagy alkotásáról azonnal tudomást, hiszen még az ő életében, Laurentius de Ungaria-val és Dörögdi Miklóssal kezdődik meg az olaszországi egyetemek tekintélyes és nagyhatalmú magyar rektorainak hosszú sora s nem is egészen egy évszázad múlva Seravalle már azzal a kifejezett céllal ajánlja Zsigmond királynak a Divina Commedia első latin fordítását, hogy a magyarok – szélesebb körben – is olvashassák. De ezen a nagyjelentőségű ajánlason kívül is – hogy az Isteni Színjáték olasz Corvina-példányát meg se említsük – a nemzet birtokában nem egy rendkívül ritka Dante-kódex és ősnymtatvány bizonyítja a magyarországi Dante-kultusz régi keletét. Aki megbecsült és szeretett bennünket, azt mi is szerettük és megbecsültük mindenkor.

Bármennyire érthető és emberi dolog volna is azonban, ha egy ilyen rokontalan, baráttalan, mindenektől elhagyatott nemzet csak azért csüggene szeretettel a világ egyik legkülönb költőóriásán, mert az kivételesen gyöngéd volt hozzá, igazlelkű és nemes: fájdalommal kellene éreznünk e cselekedetéből a meg rugdosott kicsinyek alázatos hálálkodását egy jó szóért.

* De Monarchia.

Csakhogy nem ebben merül ki és nem is ebben óhajt kicsúcsosodni a mi Dante-kultuszunk. Széchenyi és Madách sorai, Arany gyönyörű verse, Liszt halhatatlan zenekölteménye, egyre jobb és jobb Dante-for-dításaink sora és Kaposi József az egyetemes kutatás-nak oly sok újat adott gazdag magyar dantológiája rá a bizonyosság, hogy a magyarság hódolata nem a hatszáz év óta vállán pihenő gyöngéd baráti kéznek szól, hanem a sziklavágó ökölnek, a titánnak, a mű-vész-óriásnak.

Hanem azért az sem volna méltó fia ennek az út-vesztőből útvesztőbe csalt, könnyenhívő, de az igazi jó szót mélyen megbecsülő nemzetnek, aki Dante mű-Vészi nagyságától elkápráztatva, valaha is feledni tudná az Altissimo Poéta meleg szívvel adott legből-csebb tanácsát, ezt a minden magyar szívet átjáró jelentős felsóhajtást:

O beata Ungaria, se non si lascia piu malmenare!

DANTE-KIÁLLÍTÁS A NEMZETI MÚZEUMBAM (1921)

Nem vagyok barátja az idegen írók kultuszának; s bár mint érintetlen szemlélő, jóegynéhány országos bálványimádást éltem át, mindig tiltakoztam még a Wilde, Maeterlinck, Anatole France, Rabindranath Tagore s más efféle érthetőbb járványok ellen is, hogy ne is említsem a hóbortos és teljesen felfoghatatlan Meyrinck- és Shaw-lázat, mely már egyenesen felháborigtott.

Önérzetes, a maga eszével gondolkozó, a maga szívével érző nemzet idegen népeknek csak szellem-

óriásai előtt hajthat fejet. S bármily jeles író legyen is különben az imént felsoroltak négy elseje. attól ugyancsak messze jár, hogy az emberi szellem gigászai közé sorolathassák. Meg lehet és meg is kell őket becsülni a maguk értéke szerint, de hódolat és kultusz csak az óriásoknak jár. Szeretem, ha a magyar kultúra legkülönbjei tisztelő megbecsüléssel és szerető megértéssel szólnak Homerostól Ibsenig mindenkiről, aki sziklákat tört, hidakat vert vagy mértföldköveket állított az egyetemes emberi művelődés útján: de még ezek között is szigorú legyen a válogatás, mikor arról van szó, hogy örök tüzeikkel a magunk fáklyásainak trónusfélköre fölé ültessük őket.

Kultuszra, nem egyesek, hanem az egész nemzet kultu szara talán csak három ilyen szellemóriás volna kétségbevonhatatlanul érdemes: Shakespeare, Dante és Goethe. Ezek közül Shakespeare kultusza még csak fejledezőben van minálunk, Goethéé jóformán pang még, Danteé azonban általános és viruló. Szinte csodálatosan az; annyira, hogy érdemes volna egyszer okain is mélyebben eltűnődni.

Az elektromos hullám nyomtalanul suhan el afölött az állomás fölött, amelynek hangolása az elindítóétól különbözik, de jelet, szót, értelmet tisztán visz oda, ahol hasonló elektromos hangolás várja. Kell, hogy Dante és a magyar lélek között legyen valami rokonvonás. Kutassuk ki, melyik. Dante izzón, lobogón vallásos. Ezt a magyarság egyetemére még a hitviták idejében sem lehetett volna ráfogni. Vallási kérdésekben a magyar máig is olyan józan és nyugodt, mint pogány korában lehetett, amikor még a betűk tojástánca nem tolakodott világlátású sze-

me, meg a ragyogó valóság közé. Dante rajongó valóságos dogmatizmusa tehát aligha ragadhatta meg valaha is valami túlságosan. Költői formáiban, külső művészi megjelenésében az altissimo poeta hideg, pontos, kimért, szinte már bántóan, mert pedánsul szabályos. A magyar költészet ellenben mindig rapszodikus volt és marad; nincs egyetlen örök értékül elfogadott alkotása, legyen az népdal vagy műretek, amelyen megérezhetnők a szigorú kipécézettséget.

Tehát formájában, építésmódjában sem olyasvalaki Dante, akiért magyar észjárással lelkesedni lehetne. Politikai pártállása pedig olyan idegen *mi* tőlünk, mint az egyházpolitikai harc, mely egész művén végigvonul. Lehetetlen, hogy Dante politikai ideálja valaha is csábító lehetett volna a *mi*, merőben más politikai ideálokért küzdő lelkeinkre.

És mégis itt, a politika körül sejtem az első, szálfinom,, de legmélyebb rugóját annak a nagy melegségnek, amellyel *mi* ezt a sokszor oly fagyos szavú és irgalmatlan öklű szellemóriást immár fél évezrede a szívünkhöz szorítva tartjuk. *Szeretett bennünket* és szeretetét néhány sorban gyönyörűen fejezte ki. És *mi* hálásak vagyunk azért a szeretetért. Csak az tud igazán, a szíve mélyéből hálás lenni, akit sohasem kényeztettek, sohasem dédelgettek. Különösen, ha olyan árván lézeng, mint mink ebben a gyűlölködő Európában és olyan gyerek, olyan hibáiban-erényeiben örök gyerek, mint a *mi* fajtánk. Európa árvagyereke, Kis-Magyarország, hatszáz évig csókolgatja az idegen kezét, amely egyszer gyöngéden megcirógatta. *Ez a hála a rugó, a legbelsőbb rugó; ez a legközvetlenebb forrása a mi nagy Dante-csodálatunknak.*

De mivel ez mégis csak az embernek jár s *mi* a

költőt csodáljuk benne, kell, hogy Danteban legyen még valami más is, ami a magyar lélek alkatával rokon, mert a magyar Dante-kultusz sem pusztá kegyelet, hanem tudatos meghódolás és szakadatlan, megértő foglalkozás a költő szellemével. E szellem föl-sodró ereje és nagysága a lobogó indulat, s az ezzel fölgyújtott képzelet, mely végiglángol a mindenségben. Ezt a két, Danténál úgy, mint egyebütt, tipikusan lírai erőforrást sejttem annak, ami megmagyarázha-tóvá teszi, miért legmélyebb minálunk a világ minden idegen nagyságai között éppen Dante tisztelete. A magyar lírát is ez a két tulajdonság fűtötte azzá, ami, bárha kicsinyhitűségükben és tájékozatlanságukban kevesen is sejtik ma még, hogy igaz mértékkel mérve, mekkora értéket jelent a hihetetlen széles skálájú magyar líra a világirodalom mérlegén, amelynek ez idő szerint még csak alatta hever, észrevétlenül. Egy-szer valamikor ráterelem talán még a szót erre a kér-désre. De addig is kérek mindenkit, aki más nemzetek lírájában is otthonos, olvassa el újra, mondjuk Vörös-marty Vén cigányát és segítsen nekem annak a fran-cia, vagy bármely más idegen irodalombeli versnek a felkutatásában, mely indulatának erejével, indulat-fölgyújtotta képzeletének lobogásával, s e gyötrődő erő magát szaggató véres mélységével és rettentő igazságával ennek a versnek csak valamennyire is a közelébe jut. Én hiába kutattam utána eddig.

De szórni tudnám Petőfiből, Vajdából, Adyból s másokból is a példát. A magyar líra játékgöngyei, ha múltó időre megcsillannak is, nem faji megtestesü-lések. *Tipikus fajiságában a magyar Ura mindig az indulat-fölgyújtotta képzelet lobogása.* Ami pedig a magyar líra alapvonása, az alapvonása magának a

magyar léleknek is. Ez a lobogó indulat tette lehetőségessé, hogy Magyarországon ekkora Dante-kultusz fejlődhessen. Ezt a lobogást mi sokkal jobban megértjük, mint sok más idegen nép, mert lelkünk örök vonása, hogy a feszítő tüzek láng-felcsapásaiban gyönyörködjék. Mindenestül azonban még mi sem fogadhatjuk el ezt a dantei indulatlobogást. Mert szító ereje igen sok esetben csak a kérlelhetetlen gyűlölet. Dantenak ez az egy nagy fogyatkozása bennünket mindig taszítani fog. Nem annyira, hogy valaha is végkép eltaszítson tőle, csak annyira, hogy le-lehűtsön, mikor túlságosan is neki találunk lelkesedni. A csodálatosan széles skálájú magyar lírában nem termettek gyűlölet-dalok, a magyar lélek sokkal nemezebb vagy sokkal gyöngébb, semmint szenvedélyes, olthatatlan gyűlöletre képes lehessen. Ha még erre is képesek lennénk, akkor nem csupán Dante-kultusz tekintetében, de politikai értelemben is végzetlenül magasságban állanánk nagyévtvágyú keselyűszomszédaink fölött.

Mikor a Korvin Mátyás Egyesület felhívására az anyag szállingózni kezdett, még maga Kaposy József sem sejtette, hogy a kiállításra érdemes holmi kevésbé jelentős részének ki kell majd szorulnia a Nemzeti Múzeum hatalmas kupolaterméből is. Huszonhat tárló van telisded tele könyvvel, kéziratokkal, a kisplasztika bronz, cserép és márvány holmijaival, a falak zsúfolásig teleaggatva képpel, metszettel, karccal, batikmunkával, hanem azért bőven telnek még a maradékból egy másik teremre való is. Természetes, hogy Kaposy József, a magyar Dante-kultusz európai híru apostola, lelkes famulusával, dr. Czakó Ervinnel egyetemben mindent elkövetett, hogy e – csak a kiállítandó anyaghoz képest – szűk helyiségbe a rengeteg holmi javát szorítsa be. Hogy mekkora bőségről van ezen a kiállításon szó, azt legjobban talán a Divina Com-

media kétszáznál több különféle olasznyelvű kiadása árulja el, melyek jelenlegi vagy volt tulajdonosuk nevével, könyvjegyével és bejegyzéseivel már magukban véve is ékesenszóló hirdetői annak, hogy Dante élete Magyarországon is örök.

Ez örök élet kezdetének első hiteles okmánya a Serravalle-codex, a Zsigmond királynak 1417-ben külön ajánlással átadott első latin példány, mely az egri érsekségei könyvtárból került erre a kiállításra. Három példány ismeretes ugyan belőle, de a mi kódexünk mégis unikumnak vehető, mert egyedül ez tartalmazza a nagyfontosságú ajánlást.

Nem kevésbé érdekes az Albert király számára készült De Monarchia kézirata is, melynek ugyan kilenc, többé-kevésbé ép példánya ismeretes (hat Olaszországban, egy Angliában, egy Németországban), de úgy épségére, mint szövegének tisztaságára a mi kódexünk a legkülönb, amit világosan elárul, hogy a Societá Dantesca Italiana, mihelyt tudomást vett róla, le is fotografáltatta első lapjától az utolsóig.

A reneszánsz kori kéziratok között aligha utolsó a bájos naivsággal illuminált Corvina-codex (gyaníthatólag nem az egyetlen Mátyás király könyvtárában), mellyel Franciscus Bandini de Baroncelli, Budára telepedett későbbi udvari familiáris kedveskedett a bibliofil királynak.

Tizenötödik századbéli Dante-kultuszunk azonban még nincs e kéziratok drágaságokkal kimerítve. Folytatják a sort az ősnymtatványok. A Divina Commediának tizenöt kiadása ismeretes a könyvsajtó őskorából. Ezekből öt kifogástalanul tökéletes példány a miénk. Az első kiadás dicsőségéért három olasz város vetekszik: Jesi, Foligno és Mantova. Mind a három az 1472-es évszámot viseli, de az incunabulumok fáradhatatlan s szinte már hihetetlenül furfangos segédeszközökkel dolgozó kutatóinak mégis sikerült a nyomtatás időrendjét hónapokra megállapítaniuk. A jesii kiadás volt az első. Ebből összesen hét, többé-kevésbé rongált példány ismeretes. A miénk tökéletesen ép. Jóval a háború előtt 10.000 márkára becsülték. Körülötte még négy, néhány évvel azután kiadott igen értékes ősnymtatvány van ugyanabban a tárlóban úgy fölnyitva, hogy szívetgyönyörködtetően naiv fametszetű illusztrációikban is gyönyörködhesünk. Ezek szomszédságában van még egy igen érdekes ritkaság. Ez jóval későbbi, már tizenhatodik századbéli nyomtatvány, a De Monarchia első kiadása. Ez a kiadás arról írta, hogy ellentétben más egykorú könyvekkel, papirosanyaga silány, könnyen porló, jóformán konzerválhatatlan, úgy, hogy alig akad csak valamelyest épnek nevezhető példánya is. Ez a példány tökéletesen

ép. A kalocsai könyvtár bibliofiljeinek gondos ápolása őrizte meg ötödfélszáz esztendőn keresztül.

A magyar fordítások hosszú sorát – ez sem utolsó dolog, nagykultúrája bendő-szomszédaink! – egy margitszigeti apáca nyitja meg 1517-ben, a Paradiso XXII. énekének néhány sorával, melyet idézetképpen told Az szent apostoloknak méltóságokról és dicsőségekről írt elmékedéseibe: „Ez tüzes zarnyu édes elmékedő emberek: az tüzzel gyuytattak vala fel, ahonnat az nemes vyragok nevelkednek és az zent gyümölcsök”. – A részletfordítások száma légió, de még a magyar Dante-irodalomban járatosak számára is meglepetés lesz, mikor teljes és könyvben is napvilágot látott fordításaink mellett megpillanthatják még az ugyancsak teljes kiadatlanok vas-kos kéziratcsomóit is. Bálint Gyula kuriózus fordítását természetesen örök kéziratbanmaradásra ítéli komikusan szerencsétlen formája, a rimes hexameter, de már Városhy Gyulát, ha másért nem, bőséges és alapos kommentárjairt boldogabb időkben bizony érdemes volna kiadni. Kenedy Géza teljes fordítása is alapos munkát sejtet s reméljük, hamarosan napvilágot is lát. Radó Antal fordításából egyelőre még csak a Pokol készült el, de úgy tudom, dolgozik már a Purgatóriumon is.

A Dantèra vonatkozó magyar irodalom egész kis könyvtár, helyesebben az volna, ha Kaposi igazi tudósszerénysége nem rejtegetné a maga impozáns kézirat-csomóit. Arcképét sem láttuk még sehol, ha csak azóta oda nem csempézték az ő híre-tudta nélkül annak belátásával, hogy mégis csak furcsa, ha boldog-boldogtalan ott ékeskedik, aki valaha véletlenül leírta Dante nevét, csak éppen ő nem, aki lelke ennek a kultusznak és aki élete javát áldozta a magyar Dante-irodalom felkutatására.

Amit eleinte csak a könyvtömegek és kéziratcsomók szürke sorának színes megbontójául szántak: a magyar képzőművészet Dantéval kapcsolatos alkotásait most inkább az egészet befogó ragyogó keretnek látjuk. Meglepő, hogy ecset, véső, mintázófa, karcolóú és hangjegyrítoll hányszor kerülgették az Isteni színjáték alkotóját. – Freskóban, üvegablakban, szimfóniában, operában, szőnyegszövésben, hímzésben, faragásban, batikban, kerámiában, még lombfűrész munkában is találtunk kifejező eszközt arra, amit éppen ez a sokféle gazdagság bizonyít mindennél világosabban, hogy ez a kultusz nem múló divat, hanem bennünk gyökerezik; nem ránk szuggerált, hanem őszinte; nem nagyképű, hanem *meleg és igaz*,

Mint általában az egész világ képzőművészetét, a miénket is maga Dante, a költő és Beatrice találkozása, meg a Francesca da Rimini-epizód ragadta meg legerősebben. Egyetlen emberről sem készült még utólagosan annyi portré, mint Danteról. Nekem magamnak legelőször egy francia mellszobor éles, keserűn kemény, fagyos, kegyetlen profilja ragadta meg a képzeletemet még serdülő koromban s jól emlékszem, megborzongtam tőle; alig tudtam elhinni, hogy ez a jégből metszett profil nagy költőé lehessen. E kételkedés igazi okát akkor még nem is sejtettem. Ma már tudom. És ha végignézz valaki e kiállítás magyar Dante-portréin, annak is észre kell vennie, hogy a magyar lelkek képzeletében nem ilyen vonásokkal merül föl a költők fejedelmének képe. Van ezen a kiállításon Dantenak vagy hatvan képmása, de annak a kegyetlen, gall ridegségnek egyikén sincs nyoma. A magyar Danték vonásaiból kiesett a gyűlölet redője, a tipró energiáé, az el-kárhozott, végtelen szenvedésre ítélt, jégbefagyott ellenség fejét rugdosó kárörömé.

A NÉMÁN PUSZTULÓK (1921)

A középosztályból nincs visszavonulási út. Aki odajutott, az ott is marad, még ha bukik is. De ha bukik, a réteg legaljára kerül. úgy hull a fenékre, mint tenger vizében a parányi egysejt-lények szabad szemmel nem is látható kova-váza, mikor kilobbant belőle az életenergia.

Az óceánban szakadatlan ez a lassú hullás; évezredekbe telik, míg a fenékre terült lengé fátyol araszos, öles, majd emeletnyi réteggé növekszik s a roppant nyomás alatt közetté préselődve megnöveli az élők élettelen talapzatát. A természet a halállal is épít tovább; az élet lejárt kicsi óraműveit, mikor elketyegtek már, amit el kellett ketyegniök, lehullatja az élettelen világba, hogy összegyűjtse, félretegye s valamikor, újra föloldva, ismét visszaadja az élők világának. Nincs ebben semmi szomorúság; nem ka-

tasztrófa ez, csak az örök élet rendje, amelynek egy-egy múló epizódját halálunk szokás nevezni. így hullunk egyenként, lassú, szakadatlan hullással mi emberek is a fenékre az élet roppant óceánjában, mikor lejárt bennünk az óramű s törött rugóink, kicsorbult kerekeink visszakerülnek az örök olvasztó kohó nagy anyagraktáiraiba. így kell lennie, így szép, így megnyugtató. De ha katasztrófáisan történik ugyanez bármily kicsiben is, fellázad az igazságba vetett hitünk s még az okok felismerése sem nyugtat meg, melyek pedig beláttathatnák, hogy a tömeges pusztulásnak ezért meg ezért be kellett következnie.

Nagyot rendült a világ, az életóceán ember-óráműveit ötödfél esztendőn keresztül milliós szám állította meg s taszította fenékre maga az emberi örület, s a megtévelytett vizek máig sem tudtak megcsillapodni. De csillapodóban vannak. A rend és az új élet reménye mindenütt fölmerült már. Csak a világkatasztrófa két fókuszában folyik tovább a pusztulás, mintha odaörvénylett volna a rengés minden átka. Az orosz tenger és a kicsi magyar öböl ez a két fókusz. Jaj annak, aki nyitott szemmel alámerül, hogy a vízszint alá tekintsen, mert az úszó hajóroncsok teteme csak a felszín szomorúsága, a múló, a hangos, az, ami az arcra kiül, hogy mindenektől láttassék; de a mélységeké, a titkolt, az néma és rettenetes. Lemerülök. Nyitott szemmel. Csak egy pillanatra. Ki bírná ki odalenn soká! Nem törődöm most a magukat óriásokká falt ragadozókkal, a tőzsde cápáival s a fürtökben függő piócacsomók sérthetlenségben sűtkérező élősdi kolóniáival; még arra a halovány vigasztalóra sem vetek ügyet, hogy a korállfenék ágaiban folyik már itt-ott valamelyes komolyabb, be-

csületesebb munka; ma csak azokat az apró, névtelen lényeket veszem szemügyre, amelyek a víz minden csepp jenek színét, ízét megadják és amelyeknek, mint mondtam, kicsiny kova-vázai a fenékre hullanak, mikor kiszállt belőlük az élet.

És így, mikroszkópiumon keresztül, meglátom azt a nagy, hangtalan katasztrófát, mely jajszó nélkül folyik fenék és fölszín között: a magyar középosztály néma pusztulását. Hullanak, hullanak egyre. A nagy világóceánban gyér ez a hullás, itt olyan, mintha sűrűn havazna. Mert minálunk még élve hullanak alá azok a kicsi lények, amelyek minden vízcsöpp ízét, színét megadják. Nem járt le még bennük az élet óraműve, csak akadozik, mint a léleket, mikor folyton fogy az oxigén és szédülünk, elhomályosul az agyunk s a testünk tehetetlenül elernyed. Hullanak, hullanak egyre és tehetetlenül vergődnek a fenéken. A középosztályból nincs visszavonulási út. Aki oda jutott, az ott is marad, még ha bukik is. De ha bukik, a réteg legaljára kerül. A fele már ott van, sűrűn havazik, oda kerül az egész és ott fog tengeni a fenéken, mint egy eleven iszapréteg és fölötte megszín-teíenedik és megízetlenül a víz, az egész öböl vize.

*

A magyar középosztálynak legalább fele már egyáltalán nem jut szellemi táplálékhoz, pedig ez az éltető oxigénje, mely a fenék és a fölszín között lebegtet. Nem ülhet a könyve mellé, mert kenyeret hajszol; nem ülhet a zongorájához, mert el kellett kótyavetyélnie; nem ülhet össze néhányadmagával egy órai magvasabb csevegésre, mert nem akad hasonlói között olyan lélekre, amelyik egy egész óra

ki tudná magát szabadítani az árfolyamok, zürichi jegyzések, cukorpanamák, politikai botrányok, diplomáciai szégyenvallások, gyújtogatások és géprombólások, a züllés és szenny ezer jelenségének lelket fojtogató hálójából, melynek minden szála-boga érdeklí, mert tudja már, hogy mind, mind az ő bőrére megy. A gondok, a rettegés, a meghajszoltság és a szégyen csüggedése kezdik már kiölni az agykból a szellemi táplálkozás vágyát. Kulturális életének megszűntével pedig a középosztály minden emberének alá kell merülnie a saját maga társadalmi rétegének legaljára. Oda, ahol eddig csak néhány kivételes páriája lézengett, de ahová most az egész osztály lesülyed, szellemiek munkásából a testi szükségletek rabszolgarobotosának, páriák páriájának. Mert ez a legmélyebb pont, ahová ember nyomorodhatik, hiába illetnek alsóbb nevezettel egy másik társadalmi osztályt, mely nem rabszolga-robotosa az *anyagiaknak*, hanem szabad megmunkálója az *anyagnak*. Legalsóbb réteg a középosztálybeli kultúrájavesztett pária. Szomorú szülöttje e szomorú időknek.

Még szerencse a szerencsétlenségben, ha legfőbb életelemét csakugyan külső erőszak vonta el tőle s nem ő maga mondott le róla, mert lezuhanásának bűne így a végzetre hárítható, mely leteperte. Küzdőnek még halálküzdeme is szép. Görcsösen ragaszkodni a szellemiekhez, birokra kelni a gyomorral, hogy amíg nem muszáj, ne legyen minden az övé. Krumpliért is lehet ácsorogni könyvvel a kézben, vagy gondolatokon tépelődve, míg el nem terülünk a boltajtó előtt; s a napi tizenhat kenyérkereső órából is vissza-visszalophat egyet a lélek, képek nézésére, zene hallgatására, színházra, versre, felolvasásra,

míg csak azt nem mondja a cipőnk tátogó talpa: – az a tizenhatodik óra pedig mától fogva az enyém, engem szolgál s három hónapig rabszolgám is marad. Akkor már csak a reménység vergődött tovább. És amikor egyetlen kabátunk kilyukadt könyöke már a tizenhetedik és tizennyolcadik robotórát is követelni kezdi, akkor vége még a vergődő lebegésnek is, le-súlyedünk a fenékre, némán, összeszorított foggal, páriának, a sorsosaink közé.

De nem minden súlyedés ilyen hősi. Vannak jelenségek, amelyek e súlyedést sok esetben inkább erkölcsi bukásnak gyanítatják. Mert van elmerülés a könnyű megélhetés pocsolyájában is s aki oda ugrik fejest, annak nincsen többé kilábolása. A lelki műveltség köntöse a parton marad, mert azzal nem lehet fertőbe lépni. Ezer meg ezer középosztálybeli ember-ről lehet megállapítani, hogy látható jövedelméből nem élhet meg és mégis megél. Miből él hát akkor? Mikroszkopikusan kicsi testével a tőzsde-cápák erkölcsstanát követi vagy a piócafürtök körül legyeskedik s tőlük lesi el a dúskáló boldogulás titkát? Leányait adja el vagy a lelkiismeretét? Mit kaphat be egy olyan parányi cápatorok? A maga apró testvéreit. Min csügghet egy ilyen parányi pióca? A szemmel nem is látható kicsi hősök némán pusztuló millióin. Sokszor elnéztem, de csak most tudom igazán, micsoda harc folyhatik egy vízcsöppben. Mert most magunkhoz nagyítva látom. Az élethalálharc nyüzsgő véglényei emberragyságúak. Olyan nagyok, mint az ember és olyan törpék, mint az ember.

A hősök, a nemesen elbukottak holtan hevernek vagy vergődve tengenek a fenéken. A nemtelenül elbukottak élnek, falnak és nőnek. Micsoda kilátás a

jövőre! Minden nemzetnek középosztálya viseli a szellemi építés gondját; ő hord követ a kultúra templomához és ő is áldoz az oltárán. A miénk is azt cselekedte. De hogyan fogják folytatni a munkát a lesüllyedettek és még süllyedők ivadékai? És melyik ivadék veszi majd át a továbbépítők szerepét? A nemesen bukottak csenevész származéka, melynek szellemi táplálék már egyáltalán nem jut, vagy a nemtelenül bukottak *struggle for life*-ra, nevelt élet-erős nemzedéke, mely szellemi táplálékát a fertőből szívja? Micsoda kilátás! Pedig az a felére fogyott néhány százezer csillogó radiolaria, mely még fönn lebeg, olyan már, mint a megkritkult felhő, amelyből még mindig hull, hull, sűrűn hull a hó...

TURÁNI JELLEMVONÁSOK(1921)

A turáni kultúra fogalmát kerülgetvén, megkockáztattam egyszer azt a kijelentést, hogy csak akkor lehet majd beszélni az összes turáni népek százfelé ágazott kultúrájának közös alapvonásairól, amikor már előttünk van e népek hiteles törzsfája, melynek megalkotása még tudósainkra vár. Kettejük néhány közös jellemvonásáról azonban – anélkül, hogy ebből a többi turáni népekre nézve következtetést vonnék – a magam tapasztalatából is mondhatok egyet-mást, amin érdemes talán mélyebben is eltűnődni. A világháború jóvoltából három esztendeig éltem töröklakta balkáni országokban s forgalmas városokban, Isten háta mögé dugott öt-hat házikós falvacskákban, elég alkalmam nyílt arra, hogy megfigyeljem ezt a lelkére velünk oly rokon török népet. Természetesen gondom

volt rá, hogy jellemvonásaikat latolgatva, a lehetőségig különválasszam őket a csak mohamedánokká lett délszlávoktól. Néhány katonámmal, apró hegyi lovakon, három-négy nap alatt olykor harminc falut is bejártunk s egyre tisztábban alakult ki bennem a paraszti török lélek képe. Az úri rendét csak később, Macedóniában ismertem meg, hová a jó sors egy, a dardanellai harcokban tönkrement, de Istambulban újra kiegészített pompás török ezredet vetett mellénk, melynek tisztikarával, pár hétig, sűrű volt az érintkezésünk. Így hát a most már két társadalmi osztályból felcsipegetett apró jellemvonások lassanként az egész török nemzet vonásaivá kezdtek kialakulni bennem. És akkor fájdalmas gyönyörűséggel éreztem, hogy e nyelvére és teste szabására is rokon nép lélekre szinte ugyanaz, ami mink; azért is nem lehetett maradása Európában, ahol mi most még árvában lézengünk nélküle.

Ezekkel a lelki tulajdonságokkal, ezekkel a jellemvonásokkal egyikünk sem veheti fel a versenyt a merőben más lelki alkotású európai népek létért való küzdelmében. Európában mi örök félrehárításra vagyunk ítélve. Nyíltszívű nép sohasem lehet jó diplomata és sohasem űzhet vakondok-politikát. Ellenben mindig kész prédája a diplomatáknak és vakondoknak. Az is gyönyörű erény a lélek mélyén, de végzetes hiba forgó malomkerekek között, hogy az udvariasság, török és magyar értelmezésben, nem csupán kifinomodott érintkezési forma, hanem *belülről fakadó érzés*, amely nem üres formaságot ad, hanem egész-önmagát adja. Jó szóért a francia legfeljebb jó szót ad: mi vért adunk, földet, trónt, tűzhelyet, mindent, amink van. És nem ebbe a világba

való a büszkeségnek az a csodálatos fajtája sem, amelyet nevének nevezni nem, csak körülírni lehet és amely szintén közös jellemvonása töröknek, magyaroknak. Hogyan írjam körül? *Hamva* van. Szerénység-hamva, amely mögül éppen csakhogy földereng. Nem álszerénység, igazi szerénység ez a hamv rajta és mégis csodálatos dolgok történnek vele, mikor idegen kéz illeti. Ha szeretettel cirógat rajta végig valaki: sűrűbbé fátyolozódik s mintha egészen kihunyt volna mögötte a tűz. De ha belékarmol valaki: nagyot lobban és az egekre csap. Minden igazi magyar és minden igazi török jellem talány az idegennek. Mert a büszkeségnek ezt a különösen keleti fajtáját következetesen félreérti. Megméri szemmel és úgy találja, hogy csekélyebb, mint az övé; packázni kezd hát vele s megfricskázza. És nem tud hová lenni a bámulattól, mikor arcába szökik egy mindent elsőpró láng-geyzir. Imént még azt hitte, hogy a szerénység netovábbja álldogál előtte, most meg mintha egy örült támadna rá. Sokat tapasztalták ezt a németek, különösen a poroszok odalenn a Balkánon a mi részünkről is, meg a törökök részéről is. Érthető. Ezen a hamvas turáni burán keresztül csak mi tudunk az izzásig látni, a magunk hamvas izzásával.

Mikor az a török ezred Köprülübe, a „hidak városába” került, rajtunk kívül még bolgár és német csapatok is tanyáztak ott. Pár nappal azután a leg-gazdagabb ottani kereskedő fia nagy lakodalmat ült, amelyre hivatalos volt mind a négy nemzetbeli csapatok tisztikara. A nyíltszívű török azonnal kimutatta, mennyit ért a simanyelvű diplomáciához. Begyében volt a bolgár még az előbbi balkáni háború óta és hiába lett szövetségstársa a német diplomácia

erőlködéseire, pillanatra sem leplezte, hogy rokonszenvezni sohasem fog vele. A tisztikar összeült, megtanácskozta a dolgot s a bimbasi segédtszjtje maga vitte meg az üzenetet a kereskedőnek, hogy ők bizony bolgárokkal nem keverednek egy föld alá. így azután két napig tartott a lakodalom. Macedóniában akkor a bolgárok voltak az urak, őket illette az elsőség. A törökök, németek és mink csak a második napra voltunk hivatalosak. Száz fő körül lehetünk. Magyarok csak hármacskán, porosz vagy egy tucat, a többi mind török. Ha valaki mint néma szemlélő végignézi akkor e száz ember egymáshoz közeledését, egymástól távolodását, csoportokba verődését, félrehúzódását, elmosolyodását, föl villanó szemét, nyájasságát és boszus méltatlankodását, melegségét és fagyos közönyét: tisztábban látná most a faji rokonság tulajdonképpeni jelentőségét, mintha egész könyvtárra való könyvet tanulmányoz át érte. A két nyíltszívű faj azonnal egymásra talált, ötvenhatvan keresgélve dadogott francia vagy angol szó elég volt hozzá, hogy török és magyar megcirógassa azt a bizonyos kritikus hamvat, amelyre egymás lelkében ösztönből is rátalál. A porosz végigpróbált mindent, amit a maga fogalmai szerint udvariasságnak nevez s egyre jobban belezavarodott a dolgába. Valósággal cercle-t tartott mindenikük s egyenként vették sorra a törököket. Sehogy sem tudták megérteni, hogyan lehetséges, hogy a török, amint maga felé látja közeledni, azonnal elébe siet, rámosolyog, kedves, szerény, szíves és két perc múlva mégis megfagy, fölpeckesedik, összerándul a szemöldöke és a faképnél hagyja. Pedig, szegény jó poroszai, leereszkedőbb jóindulattal már nem is hajtogathatták volna, hogy

német ágyúk nélkül bizony még több is veszett volna a Dardanelláknál, meg hogy milyen tökéletes most az ezred német gyártmányú fölszerelése. Mindezekről természetesen a törökök is meg voltak győződve, csak-hogy ezt nem hallani, hanem mondani szerették volna. Mi valahogy egészen másként kezdtük a társalgást. Nem Velest mondtunk, mint ahogy a bolgár góg követelte, hanem Köprülüt, nem Konsztantinoplt, hanem Isztambult. És Budáról diskurálgattunk, meg Nándorfehérvárról, Gül Babáról, a Hunyadiakról, a „madzsar türki”-ről, a basák magyar íródeákjairól, a szultáni athnámékról, amelyek Allahnak és Mohamednek az ő prófétájának fölemlítése után sohasem mulasztották el ugyancsak aranyos betűkkel odaírni azt is, hogy „nemkülönben a ti nagy Jézus prófétatok”, meg hogy valamikor közös volt még a nevünk is, meg hogy ami náluk külübe, az minálunk kalyiba, ami az ő fejükön kalpak, az a miénken kalpag, ami az ő lábukon csizme, az a miénken csizma, meg hogy a mi öregjeink is szakállt viselnek, ha nem is ép szakainak mondják. És így sorolgattuk föl a szavak tucatjait, valamennyinek külön örülve. Meg is állapítottuk a végén, hogy csakugyan elég „csók” van, ami közös. Ezzel megnőtt kissé a tolmácsnyelv szó-kincse is, amelyet különben szinte már folyamatosan érthetővé tett az arcjáték, a gesztus, de mindenek-fölött a kölcsönös melegség, mely a legdadogóbb nyelvet is érthetővé teszi. Ott lett barátom, – sokat mondok – húsz francia meg húsz magyar-török szóba lehelhető kalóriák árán Hayreddin Szidkü, akinek arcképét drága emlékként őrzöm. Szerény tekintete mögött csak a török lélek titkára ráébredt magyar szem látja meg a turáni tűz büszke lobogását. Szé-

pen, hősín lobbanhatott ki ez a tűz. Mert kilobbant. Annak a daliás török ezrednek négyezer mécseséből kétezer aludt ki egyetlen ütközetben s Hayreddin Szidküröl azóta semmi hír.

Másik török barátom egy kilenc házból álló falu bocskoros bírāja volt. Nevét már nem tudom. Az a napló, amelybe Montenegróban annyi apró megfigyelést jegyezgettem föl a törökjeimről, beléveszett a nagy vízáradásba, mely még azt a szerencsétlen málhás lovat is az Ibarba sodorta, amely ép hazafelé vitte volna azt a kis írást. Ezzel elveszett „a barátom neve is. De nem az emlékezete és nem a lelke, amely itt van most is az enyémben. Hogyan is volt csak? Olyan nehéz ilyen semmi, de éppen azért túlságosan is finom dolgokat szavak vaskosságával elmondani. Ez a rongyokba burkolt, földhözragadt török a hegyek közt bukkant ránk valahol. Átkísért néhány térkép-nemlátta falun s a magáé előtt megkért, tisztelnők meg az ő házát némi pihenőre. Mint egyebütt, itt is a földre telepedtünk, a tűz körül, az egyetlen szobában, mely istálló is lett volna, ha el nem került volna belőle a jószág. Vendéglátó gazdánk négy kicsi fiindsát és négy ütött-kopott csücskös ibriket szedett elő a tiszteletünkre. Egyet-egyét a katonáimnak, egyet meg nekem. Idáig ez egyszerű udvariasság vagy szíves vendégfogadás, semmi más. Lehetett volna puszta formáság is. Csak azután derült ki, hogy a török udvariasság nem puszta forma, hanem érzés. A három ibrikben forró feketekávé volt, – török gazdák gyönyörúsége és büszkesége, – az elibém helyezettben csak tej, betegek itala. S mellé egy leírhatatlanul gyöngéd, mentegetődző mosoly: ne haragudjam, ő tudja, amit tud, ez a méregital nem való nekem, ne

hárítsam el, igyam én csak tejet. Serdülő korom óta bosszant, hogy aki csak sáppadt, beesett arcomat először látja, mind szánakozó hangon érdeklődik, mióta vagyok tüdőbajos. Hiába mondom, hogy nem vagyok az, kutyabajom, hátralévő életemet huszonöt év óta állandóan legfeljebb még néhány hétre becsülik. Vendéglátó gazdám sem becsülhette többre, azért akarta meghosszabbítani – egy negyed órával. Ez az udvariasság, török értelmezésben.

A Balkán kiszámíthatatlan furcsaságaihoz tartozik, hogy ugyanezt a törököt pár hét múlva bilincsbe verve láttam viszont vagy huszadmagával. Jóformán mindennapos volt akkoriban ott a gyilkosság. Hol törökök mészároltak le egy-egy szerb családot, hol szerb bandák egy-egy török falu felét. Megálltam az emberem előtt és mélyen a szemébe néztem. Úgy állta ki a tekintetemet, mint a gyerek, mikor nem is sejtí, hogy a lelkét vizsgálják. A nézése azt mondta: ártatlan vagyok, uram s tudom, hogy ezt te is tudod. A jó szerencse úgy akarta, hogy Tutinjéről elkerülve, Novipazaron vonuljunk keresztül, ahol a hadbírótság székelt. Ott azután elmondtam a hadbírónak a tejesetet. Osztrák lévén, magyaráznom kellett neki ezt a keleti finomságot. A magyarázott gyöngédségek természetesen merőben mások, mint az átértettek. De ha nem is fogta föl egészében, azt megértette, hogy én azt az embert ártatlannak tudom s felelek érte. Szemem rebbenése nélkül mondtam neki, hogy én azt a derék törököt a lelke fenekéig ismerem. És ma is az a meggyőződése, hogy nem vettem el a sulykot, mikor azt mondtam.

Így éreztem valóságosan kétszer is török barátaim révén a turáni összetartozást, aminek elméleti

oldaláról akkor még nem is gondolkoztam. Ma, amikor már annyit tűnődtem rajta e számunkra oly hidegre vált Európában, ma még mélyebben érzem, hogy e két nép ügyefogyott, de gyönyörű közös lelkitulajdonságainak hatalmas kapocsá kellene fejlődnie, mert a turáni lélek, széttagolva és elszigetelten, csak megoldhatatlan talány, vagy olcsó préda a merőben máslelkű ügyeseknek.

A KÖZÉPOSZTÁLY TARTALÉKA (1921)

Megpillantva egy környékbeli letarolt erdő maradványait, melynek derék szálfáit az éhség és kapzsiság, szóval: a mi szomorú korunk ínsége és fegyelmetlensége irtotta ki, eszembe jutott, hogy ez a ligetből, parkból csetebodzás gyiresszé vedlett tájék tökéletes képmása lehetne a pusztuló magyar középosztálynak. Mert abban is az ínség hasított végig az irtásaival, ezrivel roppantva ketté törzset és sudarat, hogy azután növendék-hajtásaikat is rendre leszabadalva, fölássá még a gyökereiket is és tűzre vagy szatócsok mérlegére vesse. Abban a pillanatban úgy éreztem, hogy a kép találó és igaz. Most úgy érzem, hogy hiányos és tökéletlen, mert még mindig nem eléggé szomorú ahhoz, hogy a mi osztályunk pusztulásának fájdalmas rútságát csak valamennyire is kifejezze. Mert igen, a mi ember-erdőnkben is ezrivel törtek derékban ketté, dőltek ki, senyvedtek el, vagy asztak halálra a törzsek és sudarak, de ami megmaradt belőle, az ma csak felében erdőroncs, másik felében már kövér orchidea-óriások melegágya, a rothadás tetszetős álvirágainak buja paradicsoma, ahol

tölgyre, bükkre, gyertyánra, fenyőre nincsen is többé kilátás.

A rothadásnak e kövér melegágya buján virul, de csak önmagának; az erdőroncs teng-leng még, de annál bizonyosabban a halálé, mennél becsületesebben irtózik a zsírostestű orchideák táplálékától. Honnan fog kikerülni hát e félig melegágy, félig árok-szél természeti csodából a magyar jövő számára árbo, épületfa, kapanyél? Adhatnak még a némán pusztulok és a röhögve hájasodók valami munka-energiát ennek az országnak, amelynek óriás munka-energiára volna szüksége, hogy az életbenmaradás lehetőségének legalább null-pontjáig fölvergődhessék még valamikor?

A magyar középosztályt halálra ítélte a Nyomor s csak annyit engedett meg neki, hogy választania lehet két halálnem között: vagy derékban töri ketté jobbkarjával, melynek neve ínség, vagy bankókkal gyömösözi tele a zsebét a balkarjával, melynek neve becstelenség. Aki választott már a két halálnem között, az mint munkaenergia meg is halt már; a derékban kettétörött már csak tűzre való roncs; a valutacsaló, a megvesztegetett, a politikai kufár, a panamista, a tőzsdei koncleső, az árfolyamok ingyen-élője, a közjavak megköppölyözője, az élősdiak élősdije, a pompázó kövér orchidea: legjobb esetben is csak here. Aki pedig nem választ a Nyomornak sem gyöngéd, sem gyöngédtelen halálneme között, hanem becsületes élniakarással tovább birkózik vele egy keserves, de nagyszerű megújulás reményében, annak minden energiája erre a birokra pazarlódik el s akarva sem juttathat belőle a köz javára számbavehető mennyiséget. Vajmi kevesen lesznek, akik a

középosztály ez összeroppanásából törhetetlen élet-erővel, rothadásából pedig tiszta lélekkel, épen gázol-nak át a jövőbe. Igaz, hogy ez a maréknyi díszember tizenhárompróbás harcos lehet majd a középosztály jövőendő küzdelmeiben, de arra a küzdelemre, amely reá vár, még tizenhárompróbás díszemberekből sem elég egy maréknyi. Pótlás kell! Hol a tartalék?

A középosztálynak nagyszerű hivatása van mindenütt az egész világon; ő a gondolatok maghíntője és kicsirázatója; ő az akaratok eredőjének kivonója és irányba terelője; ő az újító és a réginek megszen-telője; ő a megtisztult nemzeti öntudat, aki néma tud maradni, mikor túrni kell s aki legelői kiált haj-rát, mikor vérét kell ontania; ő a példaadó, a tovább-sarkaló, az oktató, a gyönyörködtető, a tudós, a mű-vész, a fejlődés lépcsőfoka; ő a gerinc, amelyen a test öntudatosan akarni tudóvá épül és ő a kettős bordasor, mely e test legnemesebb belső szerveit vé-dőn összefogja. Minden nemzetnek a középosztály a gerince. S ha ez a gerinc elsorvad, vagy megtörve néhány csigolyára csökken: hétrét görbül a nemzet teste s veszedelmesen kezd hasonlítani a csúszó-mászó puhányokhoz.-Kezdd ki a gerincet s lecsügged a fej, elbénul a kar, nem engedelmeskedik a láb. A magyar nemzet emelt fővel állt ezer évig szemben Kelettel, Nyugattal, akárkivel; most arra lógatja a fejét, amerre Kelet vagy Nyugat akárkije akarja. Beteg a gerince, hétrét görbül a teste, s veszedelme-sen hasonlít már a csúszó-mászó puhányokhoz.

Gerinc *kell*; az összetört, vagy szúrágta csigo-lyákat pótolni *kell*; a nemzet testének minden élet-erejét erre a csigolyaképzésre kell hajtani most, míg újra éppé nem válik a gerinc. Hol rejtezik ez a csi-

golyaképző életerő? Hol várja sorát a pusztuló középosztály tartaléka? Ott, ahol mindig is várta, ott, ahol minden más osztály örök tartaléka van: a parasztságban. Csakhogy most minálunk más, egészen rendkívüli a taktikai helyzet. Az elmúlt idők szállingózva küldték előre a tartalék válogatottjait a középosztály tűzvonalaának sűrítésére, lassan, fokról-fokra, meg-megállva, s megint előbbre. Az ükapánk jobbágy volt, a dédünk telkes gazda, a szépapánk falusi ezermester, a nagyapánk világot látott kézműves, az apánk hivatalnok, mi tanítók, orvosok, bírák, papok, írók, tudósok, művészek, politikusok.

Most nem érünk rá erre a lassú tempóra; elpusztulunk, ha a szellemi tűzvonál óriás hézagaiba bele nem vetjük a tartalékot nagy tömegekben, egyszerre, azonnal, egyik nemzedékről a másikra. A parasztság soraiból ma nem szivároghva, egyesével-kettesével kell előbbre meg előbbre merészkednie a mi mesterségeinkre rátermetteknek, hanem nagy tömegekben kell egyszerre megrohanniuk az elesett harcosok, a bénák, vakok, haldoklók, a megszököttek és becstelen öncsonkítók védtelenül maradt helyét. Jó lesz most a kevésbé rátermett is, csak keményderékú legyen. Mert ha megszületnék a generálisa ennek „a fölfrissített hadseregnek: jelszóul jó egy-két évtizedre nem a régít adná többé: „Haladás és európai nívó!”, még kevésbé a legutóbbit: „Vasalt nadrág és tiszta gallér!”, hanem a legsürgősebbet, azt, hogy „Tisztesség és kemény derék!” Mert most ez a legfontosabb, ezen múlik a jövő egész élet-halál harca.

KIKNEK KÉSZÜL MA A KÖNYV? A SZOMJAS DIÁKSEREG (1931)

Mindig visszaszítónak találtam azt a gondolatot, hogy a szellemi művelődés szintjének emelkedése vagy süllyedése a gazdasági erők eredménye legyen. Van ebben a gondolatban valami mélyen megalázó; az ember elszégyenli magát, mikor rábizonyítják, hogy még a szellemiekben is földhözragadt, s magasabb és magasabb régiókba való szárnyalása is rideg anyagi eszközökön múlik. Az egyesekre, a kivételekre nézve még most is tartózkodom ennek elismerésétől, de vaknak kellene lennem, ha nem látnám, hogy a tömegekre nézve kérelhetetlen erejű ez a törvény, hiszen a szemem láttára foglalja szavakba maga az élet. Aki megfordult valaha afféle sziklahasadékban, amelyet víz vájít az egymásra tolult közetekbe, bizonyára nem egyszer került szembe a réteg-alakulás olyan képeivel, amelyek világos, tiszta rajzban mintha valami geológiai kézikönyv magyarázó ábrái lettek volna; amit a föld színén járva nehéz volt a föld gyomrában elképzelnie, azt valósággal odairóttan látta maga előtt a meredek sziklafalon.

Úgy vagyok most én is a szellemi művelődés szintjének a gazdasági erőktől függő gondolatával. A normális idők sík földjén sétálgatva, alig vagy csak igen nehezen tudtam elképzelni, a ma nagy szakadékában pedig itt van előttem, fölrajzolva a falon, világosan, félreérthetetlenül, mint valami mindent megvilágosító grafikai ábra: – a szellemi élet minden gyönyörűsége azé, aki megveheti.

Kisebb mértékben természetesen más háborúk után is tömegesen merültek föl a hirtelen meggazdagodott társadalmi alja-elemek, de annyira meg sohasem lepték el a világot, mint most, a zavarosban halászhadás e nyolc eldorádói esztendeje után. Övék minden anyagi erő, helyesebben minden, ami zsírosan anyagi; ők maguk a zsíros anyagságfők úsznak a fölszínen; minden nemzet tejesköcsögében ők a tejföl. A mi köcsögünkben már nincsen is tej, csak tejföl és savó. A kövér és egyre kövérebb tejfölcseppek fölfelé való útjukban elszívták a tejparányok minden értékes tápláló anyagát. Ami az edényben megállapítható: fölszínén egy kisújjnyi csömörigvaló jólét, alatta pedig kétarasnyi poshadt, savanyú lé. Magyarországon ma az erkölcsi értelemben legrongyabb teremtményeké minden anyagi jó.

És hogy a pokoli iróniával vagyontelítő-vásárnak keresztelt, valósággal azonban haldoklókat köpölyöző kínzókamrában ezek a zavarosban halászó rongy-milliomosok kiforgattak tíz- és tízezreket nemzedékről-nemzedékre örökölt, vagy nagy áldozatokkal megszerzett apró fényűzési holmijaikból, melyeknek az volt hivatásuk, hogy egy kis mélyen átértett szépségkultusszal otthonná varázsolják a rideg bérlakást: – ezek a fent pöffeszkedő kövér tejfölcseppek, a mai magyar társadalom színe s egyúttal szellemi szemete most sorról-sorra szorítja ki támlásszéktől karzatig minden jóra való színházból és minden hangversenyteremből a csipkéiből, hímzéseiből, családi régiségeiből, bútoraiból már kifosztottakat, övé az ecset és véső minden munkája, övé a tenorista toroka, a tragika gesztusa, övé minden művészet, övé a könyv, a költészet, a tudomány, minden.

Mert a szellemi élet minden gyönyörúsége azé, aki megveheti s ma csak ő veheti meg. Ez azonban még csak *a kisebbik baj*. A nagyobb, a mérhetetlenül nagyobb az, hogy a legközelebbi jövőben már a szellemi alkotómunka lehetőségének is az övének kell lennie. Mert ez a dolgok rendje. A nem-kivételek, a nem-rendkívüliek mindig kívülről jutnak a szellemiekhez. Előbb megadatik nekik a mód az értetlen élvezésre, azután a megismerésre, végül az alkotó vagy továbbépítő munkában való részvételre. Micsoda munkát fognak végezni a szellemi világban azok, vagy azoknak lelki neveltjeik, akik az anyagi világban az erkölcsi értelemben legaljasabb munkát végezték? És a közbülső fok? Lehet ilyen erkölcsi alapon a megismerés más, mint ferde? És a szellemi alkotás, ferde megismerésből születve, lehet-e más, mint korcs?

A mai magyar társadalomnak ez a legfölül úszó zsiros szemétretege ma még novícius, mert analfabéta, a szellemieknek tehát egyelőre még csak a külső könnyűsét szabja meg. Azt azonban máris diktátori hatalommal. Az idei karácsonyi könyvpiac pontosan mutatja, mekkorával. A könyv már *neki* jelenik meg. Ebben az elképzeltetlen nyomorúságban napról-napra több a könyvkiadó, s ez mind csak úgy ontja magából a luxuskönyvet, az ezrekbe kerülőt, a kézzel festett pergament, *a nem olvasni, hanem mutogatni valót*. A leghatalmasabb kulturorgánumnak, a könyvsajtónak tulajdonképpeni célja ma: drágábbnál-drágább könyv-csecsebecsével teledobálni a fölkapaszkodott szellemi nullák szalónasztalait. Még egy esztendő *ezzel a céllal*, – ne legyenek jós! – megindul majd a luxus-pornográfia könyváradata is. Mert ahol igazi könyvespolc nincsen, s a szalónasztalkákra már nem

fér el több: a raffinériát odáig kell fokozni, hogy a hálószekrényre is jusson valami döglesztően finom lapozgatnivaló.

*

Könyvesszekrénybe való könyv alig-alig készül ma nálunk; diákok polcára való meg éppen nem. Vagy akad olyan tisztességes, akár szellemi, akár fizikai munkájából élő polgárember ebben az országban, aki költségvetésének teljes fölborulása nélkül megvehetné ma például Petőfit a fiának? Az a kövér, négyszer tízóraizó hányaveti kölyök, aki a fiad mellett ül az iskolában, büszkén fogja mutogatni neki hatezer koronás Andersenét, de a te fiadnak hiába vásik a foga a magyarság szellemi közkincsének valamikor még a ponyván is garasokért kínált örök portájékára; annak ma olyan horribilis az ára, hogy még az is az övék, az is nekik készült. A legolcsóbb Petőfi ma – még csak nem is bekötve – ötszázegynéhány korona. Ez annyit jelent, hogy a magyar könyvkiadók kivetették Petőfit a szemétre, arra a bizonyos zsíros szemétre, amely a mi zavaros vizeink tetején úszik. Petőfi ma nem a népé, nem a kunyhóé, nem a diáké, nem a munkásé, nem a nemzeté, nem mindnyájunké. Petőfi ma csak a páncélszekrényes parvenue, vagy egyáltalán senkié, mert a parvenünek aligha kell.

Nekünk már mindegy; a mi generációnk úgy ahogy elkérődzik még azon a szellemi táplálékon, amelyhez valamikor bőségesen hozzájuthatott, ha akart. És az sem valami nagy igazságtalanság, hogy immár csak kérődzésre van utalva. Sok tekintetben megérdemelte. De az az ártatlan, szomjas, tudni-vágyó diáksereg, amely előtt az iskolántúli kultúra

máshol mindenütt szabad templomának főkapuja és minden mellékajtaja egyszerre s talán egész életére becsapódott!... Maradhat ez így? Nem ugyanakkora kötelessége-e az államnak, – ha még oly templomegere is, – hogy a szellemileg ellátatlanok lelkéről is ugyanúgy igyekezzék gondoskodni, mint ahogy a testileg ellátatlanok gyomráról gondoskodik? Három állami színházunk van. Nem juthatna ezek útján hetenként egy-egy klasszikus, lélekemelő estéhez a jövő nemzedék azok helyett az olcsó, de mindenkifölött szellemileg olcsó, dilettánsok-fabrikálta irredenta darabocskák helyett, amelyek most kongó, puffogó hazafias bombasztokkal tömik a diáksereget, ahelyett, hogy legjobb színészeink tolmácsolásában nemzeti drámairodalmunk javát vetnék el értékes magokként azokba a fogékony, serdülő lelkekbe?

Sok, sok kötelessége volna az államnak e szellemileg ellátatlan diáksereggel szemben; – a zenéről is sokat lehetne beszélni! – de csak egyet pendíték még meg. Valamikor mindnyájan megmosolyogtuk az év végén osztogatott jutalomkönyvek rég elavult intézményét. Akkor bizonyára igazunk is volt, hogy így cselekedtünk. De ha ma csak egy parányit is eltűnődünk rajta, be kell látnunk, hogy ez az intézmény sohasem lehetett aktuálisabb, mint ma. Ami a koronás Petőfi korában fölösleges volt és megmosolyogtató, az az ötszáz koronás Petőfi korában lényeges, komoly és országosan fontos dolog. Nyomasson az áliam olcsó papiroson, takarékos szedéssel, jó könyveket *egyenesen a diáksereg számára*. Klasszikust, tudományost, az iskolántúli kultúra nagy útmutatóit. És ne fősvénykedjék velük. Juttasson belőlük minden jobb diáknak; ebből vagy abból a fajtából, aszerint,

amint az érdeklődésük elárulja. Erre a szent kötelességre az apák jóformán mind tehetetlenek már és a jövő nemzedék – hála érte Istennek! – szomjúhozik; jöjjön hát az állam-apa és adjon néki innia.

A KARÁCSONYFA (1921)

A karácsonyfák annál nagyobbak, fényesebbek és hidegebbek, mennél nagyobb bankótömeg a táljuk, mennél több bolt ontja rájuk a vásárolt pompát, csillogást, drágaságot. úgy tudom, vannak már olyan karácsonyfák is, amelyeket, meghatározott összegért szállítócég állít, szerel és díszít fel embereivel a megrendelő szalonjában s mikor helyén függ minden üvegjégcsap és az utolsó vattacsomóig ezüstporos már rajta a hó, mikor bekapcsolták már a villanyos áramot is, a vállalkozó egy próbagyűjtással bizonyítja, hogy a száz vagy hány körte mindenike egyetlen csavarásra kifogástalanul felizzik, átnyújtja a számlát, megkapja a pénzt, boldog karácsonyi ünnepeket kíván és eltávozik. Ilyen karácsonyfák alatt meg kell fagynia valaminek a gyermekszívekben, akár tudnak róla, akár nem; mert az ilyen fákról nem a kisdéd Jézus mennyboltszeme mosolyog le rájuk, csak azoké a bankóprésből született angyaloké, amelyek az apjuk bugyellárisából a vállalkozóéba siklottak, ugyanúgy továbbmosolyogni rá, azután másra, akárkire, míg el nem földi arcukon a mosolygást a kezek szennye vagy újra ronggyá nem mállanak, mint az már az ilyen angyaloknak megpecsételt sorsa.

Jó egy-két évtizede sajnálom a mi nemzedékünk gyermekseregét, amióta látom, hogyan válik a szív

illúzióinak ez a leggyönyörűbb fácskája évről-évre boltszagúbbá s hogyan hessegetik el mellőle az igazi angyalt, a mennyből jövőt azok a dermesztő lehellé tú bankóprésangyalok.

A mi gyermekkorunkban még az igazi angyal alkotása volt a fa. A talpát az édesapánk faragta, a szaloncukrot az édesanyánk pörkölte-kavarta s megtélte-gyömködté hozzá minden hexaedert megcsúfoló asszonyos kockákba, hogy azután magarajtozta selyempapirosba csavargassa, ő formált mézestésztából felaggatni való kis peracet, félholdat, szívet, karikát, borsszemű, meg céklaszájú bábót is, együgyűt, nekünk valót. És mikor a nagy este előtt való estén mi már úgy elszenderedtünk, hogy még a diócsörgés sem ébreszthetett fel többé, összeültek a nagy asztalnál hárman: apánk, anyánk, meg az angyal. Az anyánk ölébe vett egy fél szakajtó diót, kiszemelt a javából háromszor tizenkét szemet, az apánk pedig kicsi fapeceket vert a diószemek tompábbik csücskébe. Anyánk azután ennél a kis peceknél rendre-sorra mindeniket az ujja közé fogva előbb vízbe mártotta, azután egy aranyfüst-lapocskán végighengergette s elkészült a legislegszebb valami, ami karácsonyfára kerülhet: apa-anya közös remeklése, gyermekeik öröme, az aranydió. És a harmadik jelenlevő, az angyal? Az csak a két széket tologatta egymáshoz közelebb és egyre közelebb, hogy mire arannyá lesz a harminchatodik dió is: egymás fölött dobogjon két gyarló, tökéletlen, mert csak emberi szív, de amelyből akkor, a mérhetetlen örök tökéletesség angyalának mosolyára eltűnt egy hosszú esztendő minden földi perpatvarának még az emléke is.

Oh, te drága szép megthatódottság, rögzösen ér-

des, földszinű diók közös aranyozása: mivé zsugorodhatsz te most a bolti pultok előtt, ahol apa és anya hidegen csillogó vásári portékák között turkál, válogat és a szülőpárok ezre meg ezre a vásárlásra szánható összeg háromszorosát hagyja ott sajnó szívvel a márványasztalon, csak azért, mert attól tart, hogy gyermeke az igazi karácsonyfát, az *együgyű*, szeretettel alkotottat már meg sem értené! Mi vagyunk az értetlenek, nem a gyermekek, mi tettük fagyossá a karácsonyfáikat, nem ők várják olyannak. Nekik az angyal hozná, ha mi nem magunk cipelnénk bolt-ról-boltra, hogy megrakják roskadásig.

Ezen a napon mindenki téved, aki felnőtt marad a szívében. Ezen a napon gyermekekké kell válnunk, hogy angyalokká lehessünk. Mert azok az angyalok, akik a karácsonyfát az égben annyi széppel-jóval megrakják: minden igazi gyermek képzeletében szintén gyermekek; akkorák mind, mint ő s valamennyit a legislegkisebb, a kisdéd Jézus dirigálja. A ragyogó fácskát mennyei gyermekek díszítik s gyermekisten küldi a föld gyermekeinek; nem lehet hát rajta más, csak amit gyermekkéz – angyali gyermekkéz – aggathatott rá. A Gerbaud-cégjelzés visszataszító hazugság az angyalkáknak ezen a szent alkotásán s nem egyéb megcsúfolásnál a belekapcsolt villanyos áram sem. A mennyei magasságnak e szárnyas gyermekei nem villanyszerelők és nem is vásárlói semmiféle földi boltnak. Ha le is szállottak a földre Isten nagy ingyenkertjéből almát, diót szüretelni, odafönn sokat bibelődnek még velük, míg aranszálla fűzik, bearanyozzák s rendre felaggatják valamennyit. Ők szabják ki, ők ragasztják össze s fűzik fűzerbe a piros-arany-ezüst papirosláncot is. Nem is sokkal szebben

talán, mint ahogy egy földi gyermek tehetné, de kiertartóbban, hosszabban, angyali türelemmel. A mennyei gyertya végeket is ők gyűjtögetik bizonyára egész esztendőn keresztül s ők is erősítik a fára és gyűjtogatják meg a maguk kicsi kezével, hogy a mélytitkú szent éjszakában fényesen lobogva szállhassanak vele alá a földi gyermekekhez egy pillanatra.

Minden igazi karácsonyfa a mennyei kisededóvó alkotása. Amelyik nem olyan, az hazudik. Azt hazudja, hogy ezen az estén a felnőttek szíve is gyermekké lett, pedig nem lett azzá, csak pénzen próbálta megváltani a nem is olyan könnyű azzálevést. Az ilyen hazug karácsonyfák alatt – akár tudnak róla, akár nem – valami hűvösség vág át a szíveken. Az angyal szárnya csap hűvös szelet, mikor visszaviszi az égbe, amit a földön szeretett volna hagyni.

Hőre, hűvösségre a karácsonyfák mindig betöltöttek minden átmenetet a két véglet között, a forró, de tehetetlen adniakarás egy szál gyertyácskájától a gőgös bőségszaru hűvösen csillogó ajándékszaporáig. Volt e karácsonyfáknak egy tétova középrétege, amely szabadon választhatta meg fejlődésének útját a két véglet bármelyike felé; mihelyt azonban szabadon választhatott, a rosszabbik utat választotta s évről-évre közelebb került a hazugság fájához, a hűvösen csillogóhoz. Eltűnt róla a magunkragasztgatta papiroslánc, eltűnt az alma, el az aranyhéjú dió, el a céklaszájú, borsszemű mézesbáb és perec, eltűnt a fáról minden, ami rajta gyermekangyalok munkája volt és felkerültek helyükbe a csilingelve forgó motollák, töltött bonbonos selyemdobozok, likőrös üvegcsék, csokoládésónkák s egy légió gyári nap, hold, csillag és üstökös a vásári panorámák nyereménygyertyatartói-

nak szemfényvesztő anyagából, sőt olyiknak ágai közé felcsavarodott már a gyertyalángfaló villamosvezeték drótja is. Ezek a karácsonyfák most, legalább is itt, minálunk, ebben a nyomorba taszított országban, megállottak a balfelé fejlődés útján. Visszafelé még nem mernek egyet sem lépni az igazi karácsonyfa felé, de vesztegelnek már, mert érzik, hogy itt a fordulópont. A tavaly is már csorba és kopott régi csillogást felöltik ugyan még, de törött üvegjégcsapjait már nem pótolja senki újakkal. Még egy ilyen ínséges év és ezek a megcsalódott fák kezdenek majd ráébredni, hogy igazi lényük nem az, amit a kifosztható zsebek, hanem amit a szeretet soha ki nem fosztható meztelen angyalkái aggatnak rá.

A karácsonyfák árának tegnapi nagy zuhanásából sejtem, mennyi lehet még közöttünk a kicsinyhitű, akinek, nem telvén csillogó holmira, nem kell már a fa sem és aki inkább elvet magától és gyermekeitől egy gyönyörű gondolatot, semmint elhigyeje, hogy az adni akaró szegénység mindig a legtöbbet adja, amit ember adhat és az igénytelenség maga a határtalan gazdagság, mert mindig torkig úszik a javakban. Szegény, halálrakeseredett vén felnőttek ti, hacsak erre. az egy estére gyermekké tudna lenni a szívetek! De ha akad közöttetek egy hitében erős, bátor emberpár, aki garasok híjján sem mond le arról, hogy az égből csalogasson le, ha csak egy három gyertyavéges, három almás, három aranydiós fenyőgallyacskát is, amelyre újságja fehér széléből szabadlva ragasztgat össze egy három arasznyi papirosláncot, annak meg lesz a jutalma, mert ha nagy sóhajtozások és könnyhullatások között kezdi is meg a szeretetnek ezt az együgyű munkáját: fel fog uj-

jongani a szíve mélyén, mikor bevégezte, mert éppen úgy fogja látni, hogy égi fényben ragyog a fa, mint az az apróság, aki tipegve-topogva tapsikol körülötte. Igénytelenség, jöjjön el a te országod; mindenben megcsalódtunk már, csak benned nem, mert tudjuk, hogy minden melegség és minden öröm ingyen a tiéd és azt el nem veheti tőled semmi nyomorúság!

MÉG AZ IGAZI (1923)

Új esztendő, jó kívánságok napja. Járuljunk hát elébe a csonka édesanyának és kívánjunk neki valami jót a sok nyomorúságos esztendő után. Valami jót, ami nem délibábos és nem lehetetlen, valami jót, ami nem tereget rózsaszín fátylat a szeme elé és nem hímzi tele azt a fátylat az önáltatás talmiarany csillagaival; valami jót, ami nem altató, nem ébresztő és nem csodaszer, hanem magának az életnek, az élni akarásnak, az élni tudásnak *jele*. Kívánom, hogy szabaduljon meg e testben, lélekben oly beteg csonkaság az orvosszereitől; az álomba bódító tirádák narkotikumától is, meg az ébresztgetni akaró hiszekegy-injekcióktól is. *Ne legyen többé szüksége* egyikükre sem.

Jelszavakra, cégérekre, kokárdákra csak addig van szükség, míg nincs meg teljesen és igazán, amit a jelszó, cégér, kokárda hirdet. Harmadfélesztendeje, azon az emlékezetes és igen tanulságos május elsején, parancsszóra sok százezer embernek röpiült a mellére a vörös kokárda itt Budapesten, bizonyosságául annak, hogy nem a szívekben izzik ez a vörös láng, csak hangozós külsőség, amit mutogatni kell. Ugyan, mi szükség

is lett volna rá, meg arra a tengernyi vörös lobogóra, ha ez a város mindenestül és őszintén az, aminek azon a napon magát hirdeti. Annak az érzésnek, mely egy embertömeg egészét elfogja és indulatait egyetlen pontra irányítja: vagy öröm vagy harag, de mindig cselekvés, ösztönszerűen egységes cselekvés a kifejeződése, nem külső jel, szóban, szalagban. A kokárda, még ha minden mellen ott virul is, csak annak jele, hogy a tömeg érzése bizonytalan még, széthúzó, ingadozó, melyet külsőséges szimbólummal kell úgy ahogy összefogni. Az ilyen végigkokárdázott tömegek tehetetlenek a cselekvésre, mert két ellenséges indulat fogja le egymás oroszláncok mögött s egymást közömbösítik az erők. És mennél nagyobb embertömegekre terül ez az összefogó külső szimbólum, annál nagyobb a tájékozatlanság: öröm é-e a jel mögött vagy a megalázottság haragja, szabad elhatározás tűzette-e föl, vagy csak a muszáj engedelmesség, hideg illem vagy ravasz számítás.

Nemzetek életében a köteles jelszók, jelmondatok, kokárdák, sűrűn elrendelt öröm- és gyászünnepek mindennapivá, tehát megszokottá és közönségessé súlyesztett himnuszok, fohászok és imák mindig a kórság jelei. Ott valami nagy bajnak kell lennie, ahol a lehető legtermészetesebb valamit unostalanul hangoztatni kell. Bármily szép legyen is egy nemzeti hiszekegy: úton-útfélen való elénk tárása, napról-napra való kötelező kinyomtatása mi egyebet is jelenthetne, mint hogy véghetetlenül gyöngye lábon áll minálunk a hazafiság.

Valahányszor, profán újsághírek közé ékelve, szemembe ötlük az a három nyomdafestékszagúvá tett sor, melynek a maga egyéni szavai szerint minden

magyar szívben szemérmes némasággal kellene égnie, eszembe jut, első katonakoromból, a valamikori kispesti katonai céllövő, ahová havonta egyszer-kétszer a mi ezredünk is kivonult. Piros és fekete gót díszbetűkkel a katonaéletet dicsérő német versikék száza mosolyogtak le reánk a végtelen hosszú oszlopos csarnok mennyezetéről, köztük egy magyar is, pontos másolatban, ekképpen: „*Nem kel nekem sémi, Katona akarok leni!*” Mindig elolvastuk, de sohasem szuggerálta belénk, amit szuggerálni akart. Megmosolyogtuk. De nekem ott mindig eszembe jutott, hogy negyvennyolcban nem *kell*t ezt a mondatot a falakra mázolni, ahonnan előbb-utóbb úgyszólván csak lekopik minden, mert ott égett némán, de törhetetlen akarással a szívekben, a nagyapáméban, meg a tietekében.

Nem tudok elképzelni magasztosabb valamit, mint mikor egy nemzeti érzésében megrázott tömeg örömeiben vagy fájdalmában azzal könnyít a szívében, hogy magától, *belső kényszerűségből*, Istennek és önmagának, véreinek és ellenségeinek, büszkén, hittel, dacos öntudattal elénekli a himnuszát. De azt sem tudom elképzelni, hogy valaha is másként énekelhesse el. Mert csak így himnusz a himnusz. Ha felzendül, felzendülése *esemény* legyen. Átélttem egyszer-kétszer a háború alatt, tudom, mit jelent, mikor elhangzása után kemény férfiak borulnak sírva egymás nyakába. De hogy még a mulatóhelyek zenekarai is lépten-nyomon rázendíthessenek és mindannyiszor egy közönyös nézőtéri tömeg ácsorogja végig duzzogva, muszájból, az megbántása ennek a szent dolognak, rít profanizálás, ami – engem legalább – sért és megáláz.

Magam igyekeztem megadni a magyarázatát, tudom hát, hogy beteg, nagyon-nagyon beteg a mi nemzeti érzésünk, azért kell még újságban, falragaszon, mulatóhelyen, úton-útfélen a sok harsogó jelmondat, nemzeti hiszekegy, meg a himnusz. De éppen azért kívánom ezerkilencszázhuszonkettőre, hogy egyre ritkább és ritkább legyen a himnusz; ritka, mint a nagy ünnepnapok. Az a szuggerálni akaró nemzeti hiszekegy pedig kerüljön végre-valahára az újságok napi-hír réseiből, a boltok kirakatablakából, meg az uccasarookról szövegtelenül, lekottázhatatlanul, csak a vé-rünk hevesebb lüktetésének muzsikájával vissza a szívünkbe.

GLÓRIÁS MOSTOHAFÚJK (1923)

Mikor az éveken át folyt határtalanul gálád aknamunkával végre is szétzüllesztett hadsereg hazazözlött, nemcsak hogy becsülete nem volt többé semmi katonának, de egyenesen megvetettek, majd hogy nem leköptek mindenkit, aki az ötödfél eszteni-dei dicsőséges szenvedés külső jeleit még viselni mert. Mi néhányan, nagyártatlanul, negyvenhét napi kínoskeserves visszavonulás után csillagosán csöppen-tünk vissza a legostobább és legszégyenletesebb „forradalom” első lázát akkorra már ki is heverhetett Budapestre. Nagyot néztünk, mikor nyers szóval és kárörvendőn röhögve csillagaink és sapkarózsánk le-szabdalására szólítottak fel, bárha elégszer figyelmeztettek az úton, hogy az ország szívében ennek már ezentúl így kell lennie, mert így kívánja az újra fel-lélegzett világ, a béke eldorádója; semminek sincs

többé becsülete, ami katonára, különösen pedig ami tűzben járt katonára vall, még a mankónak, falábnak sem.

Sokkal fájdalmasabban esett, semmint valaha is feledni tudnám, milyen gögösen mértek végig a kövér fölmentettek, majdani autón járó népbiztos-elvtársaik s egyéb milliomos és milliomos jelölt „pacifista” csirkefogók, mikor ütött-kopott katonagúnyánkban el-elosontunk még egy-két hétig a fejük tetejére fordult kaszárnyákba. A mállás és züllés e veszett korszakában természetes, hogy a mállasztók és züllesztők görbe szemmel néztek minket, akik kapcsot jelentettünk és összetartó, fegyelmező erőt. Nem akartak bennünket többé látni. Ennek immár három esztendeje. Azóta úgy érzem s velem bizonyára száz és százezer obsitos, mintha minden csillagunk, minden érdemjelünk helyén a nemzeti erkölcsöt megcsúfolt legromgyabb emberférgeknek egy-egy köpése díszlene.

Ez az erkölcsi szenny a mi becsülettel vérescsatakos ruháinkról máig sincs lemosva; volt katonáinak legállhatatosabbjaival a nemzet még mindig nem fogott kezét. Ki kívánna vesztett háború után pálmát, dicsőítést! De annyi szenvedés, annyi néma önmehtagadás, annyi testi-lelki áldozattétel után egy kicsi elismerés mégis csak járna talán. Egy jó szó, egy vállveregetés, egy csipetnyi elismerése annak, hogy jó fiúk voltunk, szívesen mentünk, áztunk, fázunk, verekedtünk s a kultúra minden áldását közel öt évig fordítottuk visszájára s viseltük zokszó nélkül, mint a barbárság súlyos átkát, az otthonmaradtokért. Aki közülünk életben maradt, rokkant valamennyi, még ha nem is hirdeti rokkantságát gépkar és faláb. Ha feltalálták volna már a fatüdőt és

bekapcsolható kedélygépet, ezek az épek látszók is sűrűn látogatnák a klinikát.

Valamikor nem igen akadt olyan lélekben is magyar ember, akinek meg ne billent volna a kalapja, mikor szembetalálkozott az uccán egy-egy negyvennyolcas barnasípkással. Később, a már csak szavukban magyarok szivarvéget és bagót gyűjtögettek nekik; a köszöntés elmaradt. A háború derekán, mikor mi, öreg népfelkelők, a nemzet legtöbbit szenvedett s legállhatatosabb katonái el-elgondolkoztunk a messze jövődön, érezve, hogy férfikorunk legjavából égettünk el a nemzet oltárán esztendő esztendő után: el-elmosolyodtunk arra a cirógató gondolatra, hogy fiúk, meg lányok szépen, illedelmesen köszöntenek majd az uccán s ez az önkéntelen tisztelet átragad idővel az otthonmaradt felnőttekre is. Szép, napsugaras ünnepnapokon azután majd fel-felöltjük nagynéha azt a dicsőséges ruhát, amelyben annyit szenvedtünk és boldog elégtelenséggel fogunk sütkérezni kicsinyek és nagyok szeretetében, öregesen, de tőlünk telhető katonás feszességgel tisztelegve jobbra-balra a sok jóleső köszöntésre.

Valljuk be, hogy képzeletünk egy kicsit nagyon is messzire találta vetni a sulykát; köszöntésnek álmodtuk meg a leköpetést, hála-rebegésnek az arcunkba röhögést. Igaz ugyan, hogy ezt az ucca népe cselekedte velünk, fölmentett apostolainak sugallatára, nem a nemzet. De az is bizonyos, hogy ha a nemzet teljességgel megfélekedezik arról, hogy legalább egy egyszersmindenkorit biccentsen felénk, akkor mintha csak pecsétet ütne erre a mi nagy és felejthetetlen megaláztatásunkra. Jó volna, ha nem késlekednék már soká ezzel a biccentéssel, mert még úgy eshetik,

hogy megelőzik vele s megszegyenül. Mit érezne példának okáért ez a valamikor oly büszke nemzet akkor, ha hűséges volt katonáinak mellén hagyva száradni a legrombolóbb demagógszajak mocskát, nyomára jönne, hogy egy-két magábaszállt papirostalpszállító már mireánk gondolva nyesegeti le havannáiról a csücsköt, sőt talán már főkomornyikának is kiadta a parancsot, hogy a bagót ezentúl a világháború hősveteránjai számára tartozik gyűjtögetni. Lehet, hogy az első skatulya lipótvárosi bagó már útban is van az igazságos kiosztásra kijelölt hatóság felé s megelőzi a minisztériumokat a világháború életben maradt vitézeinek méltó megjutalmazásában. Azért szeretném, ha legalább kiosztásig eszébe jutna a kormánynak, hogy három esztendei teljes háttalfordulás után legalább egy kurta kívánság meghallgatásának idejére felénk forduljon a nemzet nevében. A hagyomány és a történeti sorrend is így kívánja; előbb jöjjön a megbecsülés jele, csak azután a szivarvég, szivarcsutka.

*

A hadviselt magyar közszolgálati alkalmazottak bajtársi szövetsége a napokban memorandumot készül a kormány tagjai elé terjeszteni, mert igen szomjúhossa már valami jelét az eddig még ugyan nem tapasztalt megbecsülésnek. Valóban csekélyke jelét, alig többet a jó szónál. Őt végtelenül szerény pontba foglalva, mindent felsorolnak abban a rövidke írásban, amit rokkant, fogságot szenvedett vagy legalább egy évig tűzben járt bajtársaik és elesettjeik

özvegyeinek érdekében kívánnak. Érdeemes ezt az öt pontot sorra venni, ha egyébert nem, azért, hogy mindenki lássa, milyen szerény tud lenni a jogos önértzet.

Az első pont csak annyit kér, még csak nem is követel, hogy a katonáskodásuk alatt mellőzöttek oda kerüljenek a rangsorban, ahová íróasztalaik mellett maradvá kerültek volna. Normális logikával gondolkozó fejek bizonyára furcsállani fogják, hogy még ilyesmit is tömegesen aláírt memorandumban kell fölpanaszolni, de akik az államot szolgálják, azok előtt nem újság az ilyesmi. Huszonhárom évvel ezelőtt engem is megelőztek, mikor egy esztendeig polgári ruha helyett mondurban szolgáltam az államot. Akkor is csodálatosnak tetszett, hogy az állam megbünteti azt, aki az ő parancsára pangánétot köt a derekára, pedig hát akkor még csak játékkatonák voltunk. De hogy most is büntessen, most, mikor ugyancsak igaziak voltunk, mikor ő érette és az ő parancsára véreztünk, az már több, mint csodálatos. És mégis úgy van. Kérnünk kell, hogy a hátunk mögül előrekerült itthonmaradottak adják vissza a bennünket minden igazság szerint megillető helyünket, a jogost, az elvitázhatatlant.

A második pontnak már története is van. Első formájában az lett volna a kérdés, hogy az íróasztalaik mellől ötödfél esztendőre harctérre vetettek – amennyiben legalább egy esztendőt valósággal tűzben töltöttek – valamennyien egy rangfokkal magasabbra kerüljenek. Valljuk be, hogy a hozott áldozatokért szerényebb kívánság már el sem képzelhető. Hiszen még Valuta Jakab sem késlekednék első sofőrrjévé tenni Kovács János másodsofőrt, ha kigyúlna a kék-

szalon s János bácsi belerohanva a tűzbe, kimentené lángjai közül Száli öméltóságának brilliáns fülbevalóját. Mi nem valutamocskos butonért rohamoztunk, hanem a nemzet becsületéért, makulátlan kötelességtudással; megérdemelnénk hát mi is annyit, mint az a sofőr. Csakhogy ezt a mi előléptetésünket maguk a többi sofőrök gáncsolták el, akik tűz nélkül is „első”-ké lévén, pusztán azért még nem voltak hajlandók egy „második”-nak ezt a kitüntetésül adott magasabb címét elviselni, mivelhogy az ötödfél eszten-deig p. o. kétszázötveneg néhány ember életének, halálának, dicsőségének és gyalázatának rettentő felelősségét viselte. Szóval ezt a tervet még csírájában megölte a legkegyetlenebb emberi hatalom: a hiúság. A memorandum most már csak a két rangosztály közötti fizeteskülönbözetet kéri, a címek felettébb kritikus megbolygatása nélkül. Anyagban kifejezve, ez a kérelem legfeljebb egy pár cipőt jelent évente.

A harmadik pont kiterjeszti ezt a kívánságot a hadiözvegyekre, a negyedik pedig csak annyit kér, hogy ha csakugyan csökkenteni fogják a közalkalmazottak számát, legalább a hadviselteknek ne tehesse ki szűrét a feljebbvaló. Valószínűleg azért, mert az efféle kitett szűrőn meg találnának csörrenni a kardos-pántos medáliák s hálásabb őseink elszégyelnék magukat odafenn erre a hangra. Az ötödik pont már csak egy régi törvényre hivatkozik s csak annyit kér, legyen megint úgy, hogy ha két egyminőségű polgár pályázik valamilyen megüresedett állami állásra, a hadviselté legyen az elsőség.

Ennyi az egész memorandum. Rövid, mint a katonai beszéde. Szerény, mint a letepert harcosé. Csak

a legigazabb járandóságát elváró, mint a magyar tisztesség.

Lehetetlen, hogy siket fülekre találjon.

NEM A MÚLT, HANEM A JELEN (1922)

Valamelyik politikai pártkörben felmerült az a gondolat, hogy főúri családaink múltjából rendre fel kellene kutatni, vajjon hazafias magatartásukért emeltettek-e bárói, grófi, hercegi sorba, vagy éppen ellenkezőleg, azért nyílt meg előttük az út a legmagasabb polcokig, mert lakáji hűséggel szolgálták a magyar-tíró Bécs akaratát. Hogy általában helyes-e ilyen kényes természetű kérdések felvetése vagy helytelen, azt egyelőre ne bolygassuk; egy azonban bizonyos, s ez az, hogy ha ez a kérdés a nemzetgyűlésen csakugyan fölmerül s ott csakugyan komolyan veszik, akkor még nem estünk túl a forradalom nehezén. Tűzijátéknak ugyan szép volna a századok óta hamu alatt izzó parázsra egyszerre ezer szekér szalmát borítani, de ez a gyönyörűség alighanem csak örvendező szomszédainknak szólna, nem minékünk. Mert mi benne volnánk a tűzijátékban, mind. Akkora máglyának, mint a mekkorát ezer kiváltsággleveles ládából raknának meg a nemzetgyűlés piromániákusai, nem elég talapzat az országháza, annak már az egész ország földje kellene talapzatul. Ettől pedig mentsen meg bennünket az Isten, még ha igazságnak tetszik is, ami – úgy vélem – csak forradalmi „igazság”, nem valóság. Eszem ágában sincs kétségbevonni, hogy főúri családainknak legalább hetven százaléka nem vitézi érdemeiért, sem lángoló hazaszeretetéért, hanem egyenesen lakáji hajlongásaiért jutott címerének sok-

ágú koronájához. Minden erős monarchia arisztokráciájának ilyen az eredete. A római császárok is féltékeny szemmel kísérték azokat, akik magát a római népet szolgálták s nem ezekből, hanem ezek ellen gyűjtöttek maguk köré táborát a személyüket és jogtiprásaikat készségesen szolgálókból. A francia ancien régime sem volt jobb. Taine maga is pirul, amikor felsorolja, milyen szolgálatokért járt például XV. Lajos korában címer és diadém. Természetes, hogy vérlázító ezt végiggondolni; de akár lázító, akár nem, tény marad, történelmi tény. Minden nemzet arisztokráciája túlnyomó részben a lakáj erkölcsök megjutalmazásából ered s ha a miénk hetven százalékaiban olyan, csak az általános típust követi. De - ezer a *de!* – ránknézve nem az a fontos, ki volt, mi volt s hogyan szerezte *meg* méltóságát az ő, hanem az, hogy kicsoda micsoda *ma* s méltón viseli-e rangját az *utód*. Mert amint valóban nagy, vitéz, hazájukért még mártíromságra is elszánt elődökből is származhatott tányérnyaló és áruló, úgy hétrét görbült politikai lakáj ősök utódaiból is kerülhet törhetetlen oszlop, nagy ember, ország vezére. Emberi agygyal kiszámíthatatlan ez, bárha szigorú, kérlelhetetlenül következetes törvények eredménye. Ha nem annak hinnők, a természet szerencsejátékának kellene tekintenünk. Efféle játékhoz azonban a természet túlságosan komoly. Nem játszik, csak kever. Keveri a vér és a lélek parányait, hogy létrehozhassa a variációk millióit és a variációk millióiban egy-egy tümenyményt. Hogy eredményében mit jelenthet olykor két észrevehetetlenül kicsiny emberi érték összekeverése a természet mindentudó kezében, azt megsejthettük már Petrovics István és Hruz Mária esetéből.

Családok múltjában erkölcsbíró képpel turkálni az elképzelhető legnagyobb balgaság. Hogy mekkora, csak az tudná világosabban elképzelni, aki egyszer, ceruzával a kezében, matematikai számításokkal igyekeznék csak úgy hozzávetőlegesen megállapítani, hogy még a legszűkebbre szabottan is körülbelül hány százezer előd vére avatkozhatott az övébe, mondjuk csak ezer év alatt is. Megborzongana, ha ezek az ősök mind végigvonulnának előtte, ki jól megérdemelt akasztófakötéllel a nyakában, ki krisztusi alázattal a tekintetében, ki önfeláldozó hősiességgel vérezve, ki gyávaságtól sárgán, betegen, ki maga körül minden szívet letiporva a koncert, ki odakinálva mindenét az ínségtől szorongatottaknak. Sok százezer jellem variációinak széles a skálája s ha jobbfelé széles, balfelé is az. Ne feszegessük az elődök múltját. Teljes lehetetlenség, hogy csak egyetlen egy olyan ember is akadhasson ezen a kerek világon, akinek elődei között akár ezerszámra ne akadna pocsék jellem és gazfickó minden lehető változatban. Senki sem vonható felelősségre az őseiért, önmagáért azonban mindenki felelni tartozik.

Azt, akinek most eszébe jutott, hogy az egész főúri osztály múltját mérlegre vesse, nem igazságérzet, csupán vak politikai szenvedély vezette. Még csak nem is gondolkozhatott azon, hogy esetleges mameluk őseről ép oly kevéssé tehet a főúri utód, mint ő, a polgári, a magáeiról, akik között, Isten tudja, mikor és hol, szintén akadhattak ilyen mameluk főurak, hiszen úri és szolgasors valamikor jóformán minden háborúban váltogatta egymást. A jelen a fontos, nem a múlt, az élő utód a mérlegre vetendő, nem az ő. Nem az a kérdés, hogyan lett, ami van, hanem az,

hogy mit ér, ami van. *Mit ér* a nemzet pártatlan ítéletében a magyar arisztokrácia ma, ebben a mi legszorongatottabb halálos válságunkban? Ez a fontos kérdés ma, nem az elmúlt szolgaság régi szégyene. Ha élére áll valamelyik főurunk egy tudományos társulatnak, egy nemescélú társadalmi mozgalomnak, egy emberbaráti intézménynek és felvirágoztatja, tisztelettel hajtok fejet előtte, még ha tudom is, hogy svarc-gelb szolgálélek volt az őse. De még legszentebb szabadsághősünk leszármazottjára is csak megvetéssel tudnék tekinteni, ha netalán azt tudnám megfelelő, hogy a ráörökölt dicső nevet kártyaasztalok zöld posztóján koptatja értéktelenné.

Az afféle gondtalan, könnyelmű, boldog népség, mint amilyen mi voltunk valamikor, könnyen elviselhet a nyakán néhány száz paradés herét, aki csak bankot ad, futtat és hölgyeit kocsikáztatja. Ez a társadalmi furcsaság olyasvalami a gondtalan jólétben élő nemzetek életében, mint dúsan megrakott tálalóasztalokon a csemege-sajt penésze. Akinek nem csiklandj a az ínyét, felé sem hederít, de eszébe sem jut, hogy az asztalról leseperje. De mikor akkora nyomorúságba süllyed egy ország, mint ma a miénk, akkor ez a penész – ha csakugyan ott virul – nem a csemege-sajttját, hanem az utolsó falat kenyérét üli meg, érthető vágya tehát, hogy belékömlöljön s lekaparja.

A mi arisztokráciánk sok évszázados bűne – tisztelet a ragyogó kivételek hosszú sorának, – mint a középnemességé s az egész alvó magyarságé: a jóra való restség. Lehet, hogy az érdekből, hálából idegenhez húzás is befolyásolta, de elsősorban mégis csak ez a jóra való restség sülyesztette odáig, hogy olykor jóformán teljesen kikapcsolódják a nemzet életéből.

A nemzetnek ez a hivatalos színe-virága az utolsó évtizedekben sűrűn lefüggönyözött kártyatermeibe zárkózva, még csak nem is nézte, hová halad, röpköd vagy zuhan a nemzet nélküle. Ő lett volna a kijelölt magvető s maga lett a meddő gunnyasztás. Teli volt drága életmaggal az iszák ja, mégis éhen maradt a barázda, mert jobban tetszett neki a játék, amellyel azokat a drága magvakat egyenkint s marokkal az élet pocsoltyáiba eregette. Nem valami szép dolog ilyen nagy általánosságban vádakat emelni egy társadalmi osztály ellen, különösen ha nem is bűnösebb, csak szemetszűrőbb szerepet játszott a többinél, de nem újak ezek a vádak s nem is tőlem eredők; évtizedek óta érzi, tudja mindenki ebben az országban, hogy valami igen-igen nagy hiba van a kréta körül itt is. Kísérleti úton is meggyőződhetett róla akárki. Elővett egy ív papirost, ketté hajtotta s innenső felére sorra odaírta mindazt a jót, nagyot és nemest, amit például a lánglelkű Széchenyi alapította Nemzeti Kaszinó, főuraink e társadalmi különvilága a nemzet jóléte, műveltsége és jövője érdekében tett, túlsó felére pedig mindazt, amit kellett volna tennie, ha rá nézve is igaz a mondás, hogy noblesse oblige. De hát legyen már ez a kérdés is a múlté s ne érdekeljen bennünket, élet-halál között lebegőket, már csak a jelen. S ezért kérdezzük: nem kivételeiben, hanem nagy egészében mit ér ma a mi arisztokráciánk? Ez az, amit az erkölcsi megújodásnak e szigorú korszakában mérlegre kell vetnünk, nem a pecsétes oklevelek súlya. Túlságosan is mélyre kerültünk Európa árnyékában ahhoz, hogy most valami nagyon érdekelhetne bennünket, melyik bárói, grófi vagy hercegi címer a fényesebbik. Nem a fény érdekel bennünket a legsürgösebb-

ben, hanem az erő. Az méresek meg, mennyi erő és munkaenergia halmozódott föl e címerpajzsok mögött s megadatik-e a nemzetnek híven, ami belőle neki jár. Ha megadatik, némuljon el a régi vád. Legyen ez a munka politikai harc, legyen tudományos kutatás, műpártolás, társadalmi intézmények vezetése vagy anyagi alapjainak megvetése, gyár, mintagazdálkodás vagy bármi, de rész legyen a nagy közös munkában, az ország erkölcsi, szellemi és anyagi újjáépítésében. A pinkatömést, mint életcél, nem fogadjuk el többé senkitől, bárki lett legyen is az őse. Ekkora fényűzésre már nem telik. Ezt a főúri osztály javával a nagy rázkódás bizonyára beláttatta már. Tisztítsa meg hát ez a legfelsőbb úri rend önmagát a heréitől, a karrikatúráitól, nyissa meg még az utolsó, dermedt kártyaszobát is az eleven életnek, a munkának, a kultúrának s ha ez megtörténik, a nemzet egyetemes tiszteletén meg fog törni minden politikai cselfogás, mely ezt a rendet most jól megválasztott jelszavakkal ócska diplomáin keresztül szeretné halálra gázolni. Dolgozzanak ők is s ők a legodaadóbban a nemzet javáért. Legyenek példaadóink, vezéreink, ragyogó faji megtestesüléseink, ne kiálthassa ki őket még a legvadabb politikai gyűlölködés sem penészfoltoknak az utolsó falat kenyerrütkön. *Dolgra, díszmagyarok, tisztelettel akarunk rá-
tok föltekinteni!*

VÉGRE-VALAHÁRA (1922)

Néhány magányos őrszem öröme és egy hangozó dáridóból oszladozó tábor megrökönyödésére megtörtént végre az első lépés a lehető leghivatalosabb

formában is arra, hogy a kufárok, hamispénzverők, szentséggyalázók és áhitatrontók a magyar irodalom templomából kirekesztessenek. Régi vágya már ez a hívőknek, hangoztattuk is elégszer. *Az irodalomtörténet a nemzeti szellem fejlődésének története.* Aki ebben résztvett: megmérendő, aki közömbös: félrehárítandó, aki ellenére tört: kikorbácsolandó.

Mi, a világ legkicsinyhitűbb népe, kik képesek voltunk még azon is eltűnődni: nincs-e esetleg mégis azoknak igazuk, akik a mi legdrágább szentségeinket megköpdösik, alig tudjuk elképzelni azt a sziklakemény szigort, amellyel más népek irodalomtörténetében ez a kiválasztás folyik.

Ki ne tekintene közülünk az apostoli keménységű Nisard-ra olyan hüledezve, mint valami emberfölötti csodára, mikor maga előtt látja, hogyan markolja föl az akkoriban delelőjén ragyogó Victor Hugót s veti lelkiismeretének egyetlen érték iránt fogékony mérlegére, hogy megállapítsa: mennyit nyom benne, ragyogó stílusa mögött a francia nemzeti szellem. És mikor látja, hogy talán egy szemer hijján nem nyom annyit, mint a mérleg másik serpenyőjébe vetett aranyfont, azt mondja a nagy romantikust ünneplő nemzetnek: „Várj, még nem, s később is csak talán!” Mert az aranyfontot Rabelais, Racine és Molière szívéből vágta ki, hogy normája legyen az értékeléshez s a francia szellem legtípusosabb kifejezőihez mérte: ki méltó arra, hogy a saru jókat megoldja, ki nem.

Vagy véletlenség volna talán, hogy az otthon sem életében, sem halála után észre nem vett Claude Tillier-t a németek nevezték ki francia klasszikussá s hogy a francia még ma, halála után közel száz esz-

tendővel is vonakodik remekírói közé sorozni? „Szép, klasszikus, minden amit akartok, de nem francia szellem, nem a miénk, vigyétek, nekünk nem kell!” Pedig Tillier nem fordult szembe a francia szellemmel, csak nem volt francia szellem. A francia irodalomtörténet nem is ismer olyasvalakit, aki nemzeti szellemét valaha is megcsúfolta volna. Ott folyton folyik a gyomlálás még idejében. A miénket bezzeg megcsúfolták. Őlbetett kezű gazdának felburjánzik az udvara.

Nyelvünk és nemzeti szellemünk tudatos megrontói között az örök erkölcsi törvények értelmében természetesen nem akadhatott nagy művész: a nagysághoz tiszta jellem szükségeltetik, magas erkölcsi szint és az építés, nem pedig a rombolás vágya. De minden jelentéktelenségük mellett is, innen-onnan ellesett olcsó-fogásaikkal, nagyot pukkanó *trick*-jeikkel, merésznek látszó, de csak pökhendi cinizmusukkal, mélyen érzelmesnek tetsző, de csak gyöngye szívre valló szentimentalizmusukkal elég mutatós figuráknak tetszettek a napisajtót mozgó aknamunkások szemében arra, hogy a félrevezetés minden elképzelhető eszközével a közvélemény szemében is fölébe emeljék e silányka tollforgatókat a magyar irodalom nemes munkásainak.

Volt idő, mikor a harsogó sajtócsinnadratták szava jóformán az egész országgal elhitette, hogy ők és senki más a magyar irodalom s ezek is nevelték a nemzetet nyelvének, szellemének, szent hagyományainak és egész önmagának előbb csak lekicsinylésére, később már egyenes megútalására, hogy bekövetkezhesek a szívós aknamunkások vágya, álma, végső célja és diadala: a nemzet teljes-tökéletes összeroppánása. Ezek azok a kufárok és tantusztalléros szem-

fényvesztők, akiket most Pintér Jenő, néhány magányos őrszem öröme és egy dárídós tábor megrökönyödésére a magyar irodalom történetének templomából kiorbácsolt.

Irodalomtörténetének két, még nála is szokatlannul hatalmas kötetében Balassi, Pázmány, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Gárdonyi színmagyar aranyából markolja föl a mérő fontot s jaj annak, aki könnyűnek találhatik s százszor jaj annak, aki az aranyat beszennyezi. Tudományos munkában szokatlan ez az indulatos hang, ez a korbács, de Krisztus korbácsa ez, mely a templom megcsúfolóin csattog, hogy végre meg is érezzék, hogy a magyarságnak mégis csak maradt még valami istentőlvaló kincse, amelyet büntetlenül megszentelteleníteni nem lehet.

Szegény félrevezetett, megrontott ízlésű, többé már semmire sem kényes olvasóközönség, ha ezeknek a te kivert „nagy”, „magyar” íróidnak politikai bűnét talán föl is érnéd ésszel, erkölcsi silányságát, szellemi törpeségét nem tudom, meg tudod-e érteni már ma, mikor még az is kérdés, ki akarsz-e egyáltalán lábalni abból a hínáros mocsárból, amelyben mindennapos pocsolyavíz-adagokkal undorítottak el a forrás tiszta vizétől! A lelked fenekéig át vagy itatva vele, nem érzed a poshadás szagát, lehetetlen hát, hogy megmérhessed ezeknek a te dédelgetett nagyságaidnak szellemi és erkölcsi súlyát. De mérd meg legalább a tollukét, mint a nyelv, az írás művészi szerszámaét. Ugye, ha Bartók, Kodály vagy Dohnányi után felfurakodik a dobogóra egy botfűlű frakkos fráter, aki gixerekkel gyötri a füledet és aki félreütés nélkül az Istennek sem tudná a C-dúr skálát végigjátszani, azt kikacagod, lehurrogod és kihajítod

a teremből és eszed ágában sincs elhinni felőle, hogy nagy magyar művész.

Mért hiszed hát azokról, hogy nagy magyar írók, akiknek szókincese csekélyebb, mint egy vidékről idecsöppent uccaseprőé, akik még ezt a parányi szókészletet sem tudják botlás nélkül mondatokká fűzni, akik az Istennek sem tudnák *ezen* a zongorán a C-dúr skálát félreütés nélkül végigjátszani. Hát író neked az, aki nem tud írni? Magyar író az, aki nem tud megtanulni magyarul? El lehet képzelni nagy szellemnek az olyan parányi agyvelőt, mely a nemzet nyelvének törvényeit még nagyjából sem tudja megjegyezni? *Ilyen ingadozó, ilyen bizonytalan fogalmakkal lehet egyáltalán nagy dolgokról mélyen elgondolkozni?* Shakespearen megérik, hogy hatvanezer szóval gondolkozott s Hazafi Veray Jánoson is megérik, hogy csak hatszázzal tette. De ez a Hazafi Veray János ösztönből vagy lelkiismeretes tanulás után, legalább a nyelv törvényei szerint illegette össze a maga hatszáz szavát. De ezek, a magukéit? Rettenetes elgondolni, mi történt volna e szerencsétlen gügyögőkkel, ha véletlenül franciáknak születnek. A franciák szemében ugyanis érinthetetlen szentség a nyelv s az ilyen, hol komikusan, hol felháborítóan dadogót úgy követték volna csúfolódva a kisdiakok az uccán, mint valami félkegyelmű csodabogarat, aki embernyi ember létére még annyit sem tud a francia akadémia jóvoltából megtanulni, mint amennyit odahaza az ő ketrecben csúszkáló kisöccsük már a dadájától is megtanult. És mi történt volna ott, ahol tizenkét esztendeig tanul a diák franciául, mert imádja az anyanyelvét és tökéletesen igyekszik elsajátítani, ha netalán nagyobbjai megneszelik, hogy az a zagyva da-

dogás nem csupán tudatlanságból ered, de *szándékos* is, mert ilyen módon akar a semmibevevés, a megvetés külső jele lenni? Mi már csak a fölmentéssel végződő bűnpört olvasnók; a francia diáknépség hevesvérű, az uccákon sok a széphagyományú lámpavas s a jogos felháborodás mindig enyhítő körülmény.

Lehetne erről a kérdésről kevesebb indulatossággal, nyugodtabb, tehát biztosabban zúzó szavakkal is beszélni. De nekem még nagyon a begyemben vannak ezek a húsz vagy hány esztendő után végre-valahára kiakolbóltott nagyságok, akiknek leghangosabbjaitól magyar szóhoz, magyar szórendhez szokott fülem, írói büszkeségem és egész magyar mivoltom annyit szenvedett. írjanak miattam, amennyi csak jólesik nekik. Árasszák el exportcikkeikkel a külföld minden gyűlevészfővárosának kültelki közönségét, a nekikvalót, csak a felocsúdott magyarság füle, erkölcse és szíve záródjék be előttük. Mint ahogy a magyar irodalom temploma zárult be most, mikor Pintér Jenő acélos magyar ökle becsapta a már-már sarkaiból kiforgatott szent bronzkaput: *Ide pedig ezentúl újra csak a magyar nemzeti génusz fáklyagyújtóinak van belépése.*

AZ ÉLETRŐL, A HALÁLRAÓL, MEG EGY KATEDRÁRÓL (1922)

A háború előtt is hittem, de annak öt esztendei tapasztalatai után most még rendületlenebbül hiszek abban, hogy az emberek diadalmos felmagasodását vagy tehetetlen összecsuklását nem a testi, hanem a lelki erő dönti el. Láttam véznákat és köhécselőket,

nem-katonásokat és pápaszemeseket, görbehátúakat és horpaszmellűeket, akiknek jóformán minden erejük csak a szemükben, a lelkük tükrében égett, de az elégséges volt arra, hogy a testi megpróbáltatások hihetetlenül hosszú során gázoljanak keresztül vele. És láttam marconákat és izmoktól duzzadókat, sastekintetűeket és daliákat, herkulesi leventéket és csukaszürke hadistenekeket, akiknek hatalmas izomtömege és duzzadó egészsége az emberi erő netovábbját mutatta, de ez a nagyszerű testi erő mégsem volt elégséges arra, hogy visszatartsa arcaikban a vért az első távoli ágyúörgésre s a megremegett vasmarok már csak ceruza után keresgélt, hogy végrendeletet írjon az első útszéli kocsmában. Láttam, hogyan vonszolt a gyöngécske lélek egy-egy ilyen hadistentestet és hogyan bukott fel vele már a megpróbáltatások elején. Miattam vallhat a filozófia amit akar, én ezer tapasztalatból tudom, hogy az igazi, a döntő erő nem a testé, hanem a léleké. S ha emberben azé, úgy az emberek szerves összességeinek legtermészetesebbjében, a nemzetben is azének kell lennie. Sőt ezerszerte fokozottabban, mert *nemzet nem is halhat testi halált, csak lelkit.* Ha körülszabdadják, mint bennünket vagy háromfelé vágják, mint valamikor Lengyelországot, az csak fájdalmat jelent, nem halált; csak megcsonkulást vagy földarabolást, nem megsemmisülést. És ha ötvenfelé vágnák is, mint Entz Géza vágta a maga elpusztíthatatlan életerejű édesvízi hidrát, az sem jelenthetne végzetes veszedelmet egy nemzetre nézve, amíg ő maga hisz magában és élni akar. Élni akaró nemzetek megölésére nincsen is példa a világtörténelemben. A nemzetek halálának csak egy módja van: az életről való önkéntes lemondás, az öngyilkosság.

Egy nemzetet akkor érint először az elmúlás fagyos szele, mikor először rendül meg a hite önmagában; akkor kerül először szembe a kaszással, amikor egyelclülvaló énjének egyik alkotó eleméről először készül lemondani és akkor hal meg feltámaszthatatlanul, mikor végkép feladja az önmagába vetett hitet. Amíg a lelke él, mert élni akar, addig a testét csak marcangolni tudja a kígyó, bármily óriás legyen is; de menten lenyeli, mihelyt önmagáról lemond. A mi ahány szív, annyféléképpen agyontöprengett – élet-halál kérdésünk a világ legkevésbé bonyolult problémája; az egész kérdés csak annyi: akarunk-e élni vagy nem. Ha akarunk, életben maradunk; ha nem akarunk, meghalunk. Minden egyéb idő dolga, mely az élethez való akaratnak mindig kínál módokat, hiszen azért van. Ez az akarat az elpusztíthatatlan létecsira, a felvirulás bizonyossága s ennek az akaratnak a hiánya a bizonyos halál. A parányi ír egérke ezer éve ficáncol a brit óriáskígyó csattogó állkapcsai között és nincs rá lehetőség, hogy az a roppant torok valaha is lenyelhesse, mert cérnaszálvékony cincogással kimondva is mindent lebíró hatalom az a bűvös ige, amelyet az ír egérke hisz, érez és vall: élni akarok. Az óriás hindu elefántot pedig egy, a füle pamatjánál is kisebb bögöly fogja fölemészteni, mert nem hisz önmagában, nem érzi és nem vallja, hogy élni akar. Különös, hogy mindez egy betöltetlen egyetemi tanszékről jutott az eszembe. De arról van szó, hogy ezt a katedrát a kultuszminisztérium már nem is akarja többé betölteni, már pedig erről a katedráról a nemzetnek legfőbb s egyetlen elidegeníthetetlen kincsét: a lelkét hirdették. A magyar irodalomnak eddig két tanszéke volt a Pázmány-egyetemen. Ezek egyike

Riedl Frigyes halálával elárvult. Egész sereg érdemes jelöltje van, de Tóth Lajos államtitkár – ha csakugyan igaz a lapoknak az a hihetetlenül hangzó, de meg nem cáfolt híradása – vonakodik ezt a tanszéket betölteni. Erről jutott eszembe, hogy az élni akaró és az élni nem akaró nemzetekről, az örök életet cincogó ír egérkéről és a bögölydongástól öngyilkos halálba futó hindu elefántról beszéljek ma. Mert nekem még egy pillanatra sem volt az az érzésem, hogy a mi háborúvesztésünk és mostani megcsonkítottságunk bármily laza összefüggésben is lehessen a halállal; de valahányszor, bármily jelentéktelennek tetsző dologban is azt érzem, hogy a nemzet a maga legsajátabb érdekeit *közönyösen veszi, sőt föl sem ismeri* vagy mintha az volna a világon a legtermészetesebb dolog, máról-hol napra olyan könnyen mond le mások kedvéért a kincseiről, mintha teljességgel értéktelen volna ránézve, amit önmagából, a maga legsajátabb énjéből a sutba hajít: akkor átlép rajtam a halál, megborzongok és látom a nyitott sírt.

Oly bámulatosan megfogyatkozott ebben a szerencsétlen országban a nemzeti érzés s a nemzeti érzésben az élethez való akarat, hogy tartok tőle, meg sem értik már ezt a kétszerkettős okoskodást. Még egyszer hát, rövidere fogva: országunk megcsonkításához semmiképpen sem férközhetik a halál gondolata, ellenkezőleg: rengeteg lelki energiaforrást jelent ránk nézve a jövőben, bármekkora csapás legyen is különben most; egy magyar irodalmi katedréről való lemondás azonban annyit jelent, hogy arra az üresen hagyott székre magunk ültettük rá a kaszás halált.

A magyar irodalom ismertetése, értékelése s

minden tekintetben való tudományos feldolgozásának kötelessége a miénk és senki másé. Helyettünk ezt sem Prágában, sem Bukarestben, sem Jénában, sem Oxfordban nem fogják mások elvégezni soha. Ami itt elvégzetlen marad, az örökre elvégzetlen marad. Tehát ha mi nemzeti létünk élet-halál kérdésének e legválságosabb korszakában, amikor még nincsen elégséges fizikai erőnk csonka tagjaink visszaforrasztására, amikor még csak szellemi fegyverekkel vívhatjuk meg a csatát, ahelyett hogy *éppen ezért inkább még eggyel megnövelnök* szellemi bátyáink számát: arra gondolunk, hogy megapasszuk, hogy *egyetlen egyre* apasszuk, akkor az öngyilkosság folyamata már megkezdődött: egy ütőerünket már felvágtuk magunk.

Ijesztő dolog, hogy az ország vezető emberei még csak nem is sejtik, mit jelent egy-egy ilyen lemondás. Az ő szemükben csak pénzmeztakarítás, a mi szemünkben ütőerátmetszés az édesanyánk csuklóján. Az, aki most egyre akarja csökkenteni a magyar nemzeti géniusz fejlődéstörténetét hirdető katedrák számát, emellett egészen természetesnek találja, hogy a már régen öngyilkossá lett görög és római nép géniuszának dicsőségét azért ezentúl is három katedráról hirdessék ugyanazon az egyetemen. Hja, ez világra szóló ügy, amaz pedig *csak* a miénk.

Arra természetes nem gondol, hogy klasszika-filológiát ezer vagy másfélezer katedráról hirdet a világ minden egyeteme és senki sem vesztené vele semmit, ha mindjárt kettőt vetnénk is lomtárba a mi három görög-római katedránk közül. Viszont azonban bizonyos vesztesége az egész világnak, ha a földkereségnek ezen az egyetlen pontján, ahol a mi iro-

dalmünk tudományát művelik, a két szerény magyar katedra egyikét megszüntetnők. Mert bármily árva kis népség legyünk is Európa szemében, mindig akad azért néhány finn, észt, tatár, török, japán és más nemzetbeli fiú a magunk fiain kívül, aki egyenesen azért kívánczik a mi egyetemünkre és nem máshová, mert a magyar géniusz vonzza, mert azt akarja megismerni, mert attól akar tanulni. Hová menjenek hát azok, akiknek tudományszomjára egy előadási terem kevés? Mert hogy mily kevés, mily egyoldalú, mily hiányos az, amit egyetlen tanszék adhat négy év alatt még a legkitűnőbb professzor jóvoltából is, azt mindenki tudja, aki valaha egyetemre járt s a legkitűnőbb Gyulai Pálra emlékezik. Nem, államtitkár úr, egyetlen egy magyar irodalmi tanszék *most, éppen most, ma*, ebben a mi legislegnagyobb nyomorúságunkban, amelyből csak önérzetünk nagy, nagy felfokozásával vergődhetünk ki: teljes és tökéletes lehetlenség. Az élethez való akarat nemhogy kevesebbel beérné, de többet követel ma *éppen azért*, mert vérzünk, csonkák, lézengők, elesettek, de már hála Istennek üdülni és erősödni vágyók vagyunk, ön most elvonná tőlünk, üdülöktől – takarékoságból! – az egészségesnek mindig kijárt két pohár tejet, ahelyett hogy igaz jószívvel inkább hármat töltene belénk. Mert három magyar irodalmi tanszék kellene ma a budapesti egyetemre, nem is kettő. Kettőre majd csak akkor tessék újra leszállítani, mikor fegyveres ökölrel már visszaszereztük a leszakított országrészeket, mert akkor már lehet a tejjel takarékoskodni, akkor már két pohárnyi is elég leszen a boldognak, az épkezláb újraéledettnek.

A MIÉNK (1922)

Milyen boldog lehetett az a XVIII. századbéli író, aki hittel és megnyugvással telve odabiggyeszthette könyve elébe ezt a harmadfélsort: „Mert szaporodnak immár könyveink s akik benne gyönyörködnek; és pedig sokkal inkább, mint-sem az idegenekben”.

Sokkal inkább, mintsem az idegenekben!..
Vagy száz esztendővel bizony jól előre látott Illei János uram, mikor ezt leírta, de csak száz esztendővel, nem többel. Száz esztendő minden évtizede tetézt mérővel s egyre tetézettebbel igazolta az első zsengek fölött érzett boldog örömét, a legtisztábbat, amit csak nemzete öntudatának felvirulásán érezhet az ember. De a mi ezeresztendős tengő életünknek ez az igénytelen szavakkal köszöntött felvirulása annál nagyobb hervadásra vált azután, hogy az a száz esztendő betellett. Mert még vagy ötven esztendő s már egyenesen az ellenkezőjét írhatta volna rólunk annak, amit írt, azt, hogy: Igen elszaporodtak immár minálunk is a könyvolvasók, de jóformán csak az idegenből átültettekben gyönyörködök. Mert kelleni ugyan kell a könyv, de nem a magyar az, amelynek nagy a kelté. Akárhány ötven, hatvan és még többkötetes könyvsorozat jelent meg kiadócégeink leghatalmasabbjainál, amelyekben még csak mutatóba sem került olyasvalami, amit magyar szellem alkotott. Része van ebben természetesen a kiadócégek rideg üzleti felfogásának is, de ez csak másodlagos, nem alap-oka a jelenségnek. Mert ugyanaz a rideg üzleti szellem készségesen kiszorítana könyvespolcainról az utolsóig minden idegent, ha közönségünk csak a maga íróit

követelné. A kiadó szemében az eredeti könyv is, a fordított is csak cikk s azt szórja nagyobb tömegben a piacra, amelyik keresettebb. Annak a szomorú jelenségnek tehát, hogy túlnyomóan több a fordított könyvünk, mint az eredeti s fordításból könnyebb megélni, mint írásból: igazi oka a közönség, a közönség érzésének fokoként való teljes elnemzeti etlenedése, mely az utóbbi évtizedekben egyre jobban elidegenítette mindentől, ami magyar.

Az erkölcsi világ sem mozdulatlan valami, annak is megvannak a maga figyelemmel kísérhető lüktető mozgásai; bizonyos, hogy a nemzeti érzésnek is megvan a maga apálya és dagálya mindenütt a világon, de az is bizonyos, hogy akkora apályt nem mutat fel a földkerekség egyetlen népe sem, mint amekkorát a mi nemzedékünk élt végig. Ez az ország s különösen fővárosa, a *szíve*, beszédben, írásban, képen, zeneműben, színjátszó stílusban, mindenben valami furcsa, félszeg, idejétmúlta, nem idevaló exotikus vonásnak látott mindent, ami jellegzetesen magyar s volt idő, mikor tollforgatók s ecsettel bánók fölött aszerint hangzott el az ítélet, hogy kiheverték-e már a nemzeti érzés gyermekbetegségét vagy benne vannak-e még. Mondanom sem kell, hogy az volt a diadalmas, a nagy, aki kiheverte.

A magyar nemzet az egyetlen, amelynek olyan korszaka is volt, amelyben a saját maga géniuszának tökéletes levetkőzése volt a kitűzött eszményi cél. Ebben a csodálatosan magyart-megvető korszakban mindenkire rásütöttek valami „honzazaffy”-féle megcsúfoló bélyeget, aki nem irtani, hanem mélyíteni készült magában s alkotásaiban a nemzeti vonásokat.

A napokban tekintettem meg néhai Aggházy

Gyula gyűjteményes kiállítását a Műcsarnokban, aki-nek egész festői pályafutásáról az volt a bélyegként rásütött ítélet a pálya végén, hogy sallangos népszínmű-jeleneteket pingálgatott. Ha tíz évvel ezelőtt valamire azt mondták, hogy népszínmű íze van, azzal a művészi megvetés és az örök sutbahajítottság netovábbját akarták kifejezni. Azt értették alatta, hogy fokosos, árvalányhajás, selyemrokolyás, rámás-csizmás vasárnapi makrapipáskodása valami éretlen embernek, aki még mindig hisz abban a régen elévült babonában, hogy írni, festeni, muzsikálni, érezni és gondolkozni magyarmódra is lehet, holott szerintük minden csak sallang, önáltatás vagy kongó, üres exotikum, amá a magunk fajtáját más fajoktól eltérően akarja kifejezni. Annyira hittek abban a leghomunkuluszibb ideában, hogy a művészetnek minden nemzeti vonást le kell vetköznie, hogy még a legragyogóbb ellenpéldák őszinteségében sem tudtak hinni többé. Vagy ha tudtak volna, hát nem akartak s éppen azért igyekeztek mindenáron eltiporni.

Magyarországon senki sem ütközött meg azon, hogy a svéd Zorn svéd parasztlányokat fest vagy hogy a spanyol Zuolaga az andaluz típust keresi; de hogy egy magyar festő, ahelyett hogy szintén svéd parasztlányokat vagy sevillai mantillás senioritákat festene: a magyar típus megörökítése körül kísérletezik, azt olyan felháborítónak találták, hogy valami csúfos jelzővel okvetlenül meg kellett bélyegezniük, így jutott és ezért jutott Aggházy Gyula még életében, életének utolsó évtizedében a „komolyan nem vehető benczurkák” közé.

Csakhogy azoknak a művészellemeknek, amelyeket a nemzeti érzés fűt és akik munkáikban a legigazab-

bat, a legtermészetesebben igazat akarják kifejezni: lélekben ugyanazt, amit fajilag, antropológiailag a testük képvisel, azoknak a művészlekeknek sokkal valóságosabb az életerejük, semmint örökre elbánnhatna velük egy ellenlábás kor gyilkoló kedve. Elmúlik az a kor, mely őket a lomtárba vetette s következik a másik, mely letisztogatja róluk a port. S bármennyig lett légyen is félrehárított: mindenikre elkövetkezik az idő, amikor a legigazibb fonttal méretik meg s csak akkor dőlhet el véglegesen: kije hát, mije hát a nemzetének. '

Aggházy Gyula most ért el idáig. És ha megállunk ma egy-egy igénytelennek tetsző homokpartos kicsi tájképe előtt, – nem is kellenek érvül a nagy figurás vásznak – ha elnézzük a hínáros Balaton kicsi vázlatát, vagy akár azt az arasznyi ceruzalehelletet, mely valami sokmérőföldes kiöntést ábrázol, már tisztában vagyunk vele, kicsodánk, micsodánk. A miénk! ízig-vérig, a lelke fenekéig magyar. A mi dolgunkat végzi, mert azt látja, érzi és festi meg, amit más népek fia sohasem láthat, érezhet és festhet meg helyettünk. Mert hiába csöppent volna ugyanarra a tarlóra a világ legtökéletesebb hollandi pulykafestője, sem az a tájkép, sem azok a bogarászó pulykák, sem az a pásztorlány nem lehetett volna ugyanaz, mint aminek a magyar szem kívánja. És ha Zügel festi meg ugyanott, ugyanakkor azt a holdvilágos faluvégen ballagó négyes ökörfogatot, akkor most német lélek ömlenek el azon a vásznon, német léleknek *kellene* rajta előmlenie, mert nem a tárgy önti el a vásznon a lelket, hanem az alkotó. Aggházy Gyulának ez a képe különben talán valamennyi között a legtökéletesebb cáfolat arra a fölháborítóan nevetséges

ráfogásra, hogy népszínmű-sallangokkal magyarkodott. Nincsen azon a képen semmi, ami tünetően magyar volna, mégis az rajta minden, a gyalogember ballagása módjától a járombatört ökor nyugalmasbúsán lomha pillantásáig, a bólogató útszéli fáktól a faluvégi házelgyérülésig.

Kiláboltunk abból a rettenetes korból, mely bűnül róttá föl magyarban a magyarságot s lepereg lassan-lassan rólunk a sár is, mióta megszűntek frisset kenni a már ráncszáradottra. Ma már más szemmel nézzük annak a kornak minden emberét s újra értékeljük a sárral dobálókat is, meg a sárral megdobáltakat is. És ha ma e megdobáltak közül megérezzük valamelyikről, hogy művészi pályafutásának ívét éppen ez ívnek magyar lendülete miatt próbálták tom-pábbra szorítani s alacsonyabbra értékelni a valóság-nál, akkor még nagyobb szeretettel öleljük a szívrünkre s még melegebb érték jelzésként mondjuk ki a legszebbet, amit közöttünk előre-halóra mondhatunk, azt, hogy a *miénk*.

LANTOS DIÁKOK (1923)

Hogy a német nemzeti érzés mély izzásához tulajdonképpen még ezekben a válságos időkben sem fért a hideg nemzetközi álmodozások fagya, abban nagy része volt a német ifjúságnak is, mely módot talált arra, hogy még a legkönnyebben megejthető társadalmi réteg ingadozó lelkében is tudatosan fokozza az ellentálló erőt: a nemzeti érzést. A német ifjúságot is nevelték, mint a többit, de a német ifjúság maga is nevelt s ezt már nem mondhatja el magáról

oly büszke öntudattal a többi. Legalább is most, vagy a közelmúltban aligha. A miénk egyáltalán nem, mert nemhogy nevelt volna, de javarészből inkább egyenesen a repesztő-mállasztó teoretikusok köré csoportosult.

A nemzetek nagyságának, életerejének és dicsőségének egyik fokmérője az, milyen értelemben és milyen hatással tud az ifjúság maga is *nevelőelemmé* válni. Az az ezer meg ezer diák, aki vállán lanttal vagy gitárral, hóna alatt a „Zupfgeigenhansl”-tal vagy két évtizeden át városról-városra, faluról-falura, társaskörből-társaskörbe járt, hogy a legősibb tisztaságú német népköltészetnek már-már feledésbe ment gyöngyeit énekelje s egy-egy vidék, egy-egy tájszólás, egy-egy letűnt kor daltermését szanaszét hordja egész Németországban: – ezzel a játékosképű, de súlyosan komoly és öntudatos apostolkodással többet tett a nemzeti összetartozás érzésének ébrentartására, mint tehetett volna a legnagyobbszerű politikai lángész akarata. Mert az a politikai lángész csak agyakba vetette volna a magot, ezek a diákok pedig szívekbe vetették; azt pedig régen tudjuk már, hogy az agyakba vetett magvak, ahány agy, annyiféleképpen csíráznak ki, de a szívek érzéstalaja rokonabb egymáshoz s ha megfogon, valamennyi ugyanúgy fogon, különösen ha a belevetett érzés közvetlen, egyszerű, természetes és igaz.

A mi ifjúságunk ma még messze van attól, hogy bármi csekély fokban is valami szent cselekvésre való vágyat áruljon el. Már meghökkent, már felocsúdott, a rombolóknak tehát már nem segít, de még veszteg áll, még gyámoltalan, tehetetlen, még nem mer a *hatni akarás* útjaira lépni. Pedig az utak egyre-másra

nyílnak meg előtte. Az is olyan út, amelyet ma teszünk szóvá: a lantos diákok útja. Sőt valamennyi között ez a legbiztatóbb, mert hűhó nélkül ígér bizonyos sikert.

Isten óvja meg ifjúságunkat a politikai szereplés vágyától, a jelszavak és frázisok nagyot pukkanó olcsó bombáitól. Bombavetéssel, bármily lendületes gesztussal történjék is, nem lehet romokat újjáépíteni.

És Isten óvja meg egyelőre attól is, hogy fejjelel akarjon nekimenni a reánk erőszakolt határfalaknak, mert annak még nem jött el az ideje, bárha nem múlik, ami késik. Ma csak egyet tehet: segítsen a nemzet nevelőinek, magvetőinek és orvosainak, azoknak, akik beteg önérzését gyógyítgatják, nemzeti érzését költögetik és a maga értékeinek megbecsülésére tanítgatják. Vessen egy pillantást, egy tiszta, világos, megértő pillantást a nemzet nevelőinek például arra a kis csoportjára, mely utat mutat arra, hogyan lehetne más eszközök mellett, talán *dallal* is, újra megdobogtatni azokat az alvó szíveket, amelyek már-már elfeledtek magyarul dobogni. Molnár Imre áll most ezek között legelői, a magyar énekmondásnak ez a páratlan mestere, talán az egyedüli ma, aki a mi faji különvalóságunk minden más népétől különböző zenei érzését a maga teljes hamvasságában tudja megszólaltatni. Mögötte Bartók és Kodály, a fonók és guzsalyosok hétszer megrostált kincsével, az ocsútlan tiszta búza színmagyar termésével s négy évszázad haj dan való énekmondói, minden ő sírva vigadásukkal.

Egész Európa tudja, csak mi nem tudjuk még, micsoda roppant kulturális kincs az a zene, amely ezzel a mi teljes különvalóságunkkal a lelkünkben fel-

halmozódott; hiszen a nagy zeneköltők seregében elvétve is alig akad olyan, aki a mi, bárha csak felületesen ismert zenei kincsesbányánkból bőségesen ne merített volna ihletet vagy okulást. úgy jártak rá, mint az útszélen heverő bárki prédájára és a maguk dicsőségére hordták szanaszét. Pedig csak az ezüstjét vihették, mert az aranya, az igazi értéke, a hamva, a zamata, a lelke, az el nem sajátítható, az egyedül csak a miénk. Tanulni lehet belőle, eltanulni soha. A mi megtanulható belőle, az csak a formai váz. Nincs az a Caruso, aki ennél többre tudhassa vinni. Pedig még egy kis mosogatólány is megadja hamvát-zamatát, ha vérünkbelől való vér s át is érzi, amit dúdol. Fajtánknak olyan dalosszívű kicsücsösödése pedig, mint amilyen Molnár Imre, természetesen a netovábbját tudja megadni dalainkban annak, a mi utánozhatatlanul magyar.

A magyar dal, ez a muzsikára vált, befelé izzó, kifelé lobogó érzés, amely úgy lök ki magából egy-egy szót, mintha csak mondaná, azután akkorát szárnyal utána a másikkal, mintha már-már az ének is kevés volna neki, ez a csodálatosan ütemezett rapszódia, mely hol duruzsoló magánbeszéd, hol lángoló indulatkitörés, hol fojtott szó, hol egekigszárnyalás, ez a sohasem kereken folyó, sohasem áriaszerű valami, ez a zenei beszédből énekké teljesedés, majd énekből újra zenei beszéddé csuklás *a mi teljességgel utánozhatatlan legsajátabb valamink*, az egyetemes zenének egy még meg nem értve is széltire csodált különlegessége, ami velünk vész el, ha elvész s velünk válhatik még világraszóló zenei alkotások alapjává, ha megmarad.

Ma még magunk is olyan kicsinyhitűen nézzük

ezt a drága kincset, mintha nem is mernénk hinni az értékében. Ifjúság te, akit minden idők óta az emelt a többi emberek fölé, hogy hinni tudtál s hiteddel csodákat műveltél: nem érzed meg, mit kell most tenned, mikor tudod már, hogy a fehér hollók sohasem véletlenül jelennek meg a fekete égen? Vagy azt hiszitek, véletlen csupán, hogy most, amikor azt érezzük: semmink sincs többé, egyszerre elibetek áll egy remek énekmondó s föltárja a roppant kincsesvermet, amelybe csak belé kell markolnotok s egy egész ország népének szórhatjátok szívébe a vigaszt, hitet, sebgyógyító balzsamot? Amit Molnár Imre énekmondó művészetének legfőbb titkából az énektudás idegen mesterei sohasem tanulhatnának meg, azt ti könnyen elleshetitek s játszva elsajátíthatjátok, hiszen ez a ritmus a ti véretek lüktetésének ritmusa s ami ezt a ritmust oly szabadon csapongóvá teszi, az a ti szívetekben is úgy él, mint törvény: a magyar énekmondás törvénye.

De meg nem is az Molnár Imre hivatása, hogy benneteket erre megtanítsa; ezt már elvégezte helyette ez a föld, mely magyarnak szült benneteket is. Az ő hivatása csak az, hogy újra megszerettesse veletek azt, amit a rátok tukmált sok mindenféle idegen érzés mellett már-már örökre a szívetek fenekén feledtetek és arra biztasson, hogy kövessétek, *hordjátok szét*, amit elibetek szórt, hogy a magyar dal, az *igazi* magyar dal újra szerves része legyen a magyar léleknek, mely e nélkül csak hálni járt belénk.

MAGYAROK VELENCÉBEN, FINNEK BUDAPESTEN (1922)

Minálunk évtizedeken keresztül az emberek millióival sikerült elhíttetni, hogy a nemzeti érzés a kultúra emelkedésével fogys teljes megszűnt a tökéletes kultúrát jelenti. Ez a szörnyű teória vezetett ahhoz a már-már végső romláshoz, amelyből most keresünk kigázolást, most, mikor a magunk szemével mérhetjük meg: mekkora ellentét van e zug-íróasztalok mellett tetszetőssé formált tétel és a meztelen valóság között. Csak körül kell tekintenünk s látjuk: mennél erősebb, mennél mélyebb, mennél teljesebb egy népben a nemzeti érzés, annál szilárdabban áll meg a maga lábán s annál többre viszi kultúrában is. Természetes, hiszen a nemzeti érzés az élethez való akaratot jelenti, az egyetemes emberi kultúra pedig nem holmi elképzelt semleges akaratalanság kifejezése, hanem ezer faji és nemzeti akarat különböző vonásainak közös összetevője. Nem az a fontos Ibsen drámáiban, amit bármely más nemzet szülötte ugyanúgy megírhatott volna, hanem az, ami csakis norvég lélekben teremhetett meg. Mert ez az, amivel az egyetemes kultúrát egy vonással, egy színnel gazdagította. Még akkor is, mikor bolond fővel hittünk a rovásunkra filozofáló zug-íróasztaloknak: ugyan melyikünk lett volna kíváncsi például egy olyan francia alkotásra, amelyben semmi, de semmi francia szellem sincsen! Az efféle, minden nemzeti vonást nélkülöző szellemi termékek veszedelmesen hasonlítanak a mesterséges világnyelvekhez, melyeknek főcéljuk lévén, hogy csak a legridegebb vázat adják és jellegzetes

savuk-borsuk ne legyen: tökéletesen beválnak képeslapok, táviratok és üzleti levelek céljaira, de Homerosnál már csődöt mondanak s ahol lelket, színt, ízt, zamatot erőlködnek kifejezni, ott csak esetlenek és nevetségesek. A lélek, a szín, az íz, a zamat a nemzettől, a Föld egy bizonyos darabjának talajából való, a világirodalom fogalmát pedig nem ezek elhárítása, hanem ezek fölismerése, megbecsülése és egygyémankolásának gondolata teremtette meg.

Tanulságos példa a mi hallatlan tájékozatlanságunkra az efféle kérdésekben a velencei kiállítás képanyagának összeválogatása. A nyilatkozatok nagy tömegéből az világlik ki, hogy még csak nem is mérlegelték azt az egyetlen célt, mely festőinket idegenbe vezetheti. Velence és Európa nem arra kíváncsi, hogy mi hogyan utánoztuk egymástkergető divatjait s hogyan vágtuk sutba egy-egy szép gesztusért vagy hókuszpókuszért nemzeti vonásainkat, hanem azt szeretnék tudni: mi az, amit mint gyökeresen magyart mi elfogadható és megbecsülni való értéként tudunk fölmutatni. A magyarságunkra kíváncsi s ha ez a mi magyarságunk érték, akkor meg is becsüli. Már maga az, hogy más érdeklődést kelt. A tükörkép nem valami multságos dolog gondolkozó embernek s egy testi-lelki Doppelgängerrel beszélgetni halálosan unalmas lehet. Egy tenyérszi mezőkövesdi hímzés többlet nyom az irántunk való érdeklődés mérlegén odakünn, mint Marinetti, Kokoschka és a kubisták minden magyar utánzójának mennyezetig teleaggatott műterme együtvéve.

Tanulságos ellenpéldának pedig itt vannak a finnek. Mához egy hétre tartják meg kamarazene-estéjüket a Magyarországi Túrán Szövetség kebelében, a

Vigadó nagytermében. Melegszívű rokonokhoz jönnek, nem rideg idegenbe, nem hódolatért, elismerésért, vállveregetésért, csak egy atyafiságos kézszorításra, mégis azt hozzák magukkal, ami zenéjükben a legsajátosabban finn, mert tudják, mit jelent, mikor egy nemzet a maga kincseit a másik szemébe csillantja. A finn művészetnek is bizonyára megvannak a maga tehetségtelenjei s az agy velőkön valamelyest ott is végigszánthatott a nemzetközi ideák író toll-ekéje; de ha arról van szó, hogy megmutassák, mit jelentenek a maguk szemében és mit kell, hogy jelentsenek a másokéban, még ha elnéző rokon is az a más: van bennük annyi nemzeti önérték és öntudatos kultúra, hogy énekesnők, hegedűművészek csak azzal vonuljanak a dobogóra, ami ízig-vérig finn. *Toivo Kuula* neve rá a kezesség, akinek egész zenei munkássága a finn népdalok talajában gyökerezik s aki lángoló nemzeti érzésének lett áldozata a bolsevik forradalom alatt; nemkülönben *Yrjö Kupinené*, aki – kicsiben – a finnek Bartókja, Kodálya, legalább is abban, ami a népdalok tudományos gyűjtését, ezek őstípusainak felkutatását s nemzeti különvalóságuk meghatározását illeti, valamint *Jan Sibeliusé* is, akiről nem volna miért bővebben szólanom, hiszen világszerte ismerik s nálunk különösen széltíre játsszák. Szegény Körösfői Kriesch Aladár is vele ült legszívesebben zongorához; azt szerette benne, ami finn, azt, amit Axel Galtlénban, a festőben is annyira megbecsült: a faji, a nemzeti különlegességet, a más nemzet fiában föl nem található legsajátosabb valamit, a finn föld illatát. Ruskint is azért szerette, mert tipikusan angol, Michelangelói, mert ízig-vérig olasz és Aranyt is azért, mert törzsökösen magyar. Az döngeti meg leg-

keményebben az egyetemes kultúra kapuját, akinek az ökle annak a földnek egy rögét gyúrja lellessé, amelyből ő maga nőtt ki.

Lássuk szívesen a finn rokont, ki a mélykultúrájú népek nemes gyöngédségével most, szántszándékkal most, ebben a mi nagy elhagyatottságunkban hangoztatja legázolóinknak és érezteti velünk rokoni szívének melegségét. És tanuljuk meg tőle azt is, hogyan kell gálába öltözni, mikor látogatóba készülünk, Velencébe, vagy bárhová ezen a földkerekségen.

WIEN-E VAGY BÉCS? (1922)

Egyik kitűnő reggeli lapunk pompás cikkben vitatja a mindössze néhány évtizeddel ezelőtt s akkor is csak pusztá hivalkodásból csinált *román* és *Románia* szók helyett a kétségtelenül helyes, mert természetesen alkotott s századok óta használatos *oláh* és *Oláhország* elnevezések jogosultságát. A cikk nyelvtörténeti érvelése kitűnő, de bármily kitűnő legyen is, bizonyos, hogy az efféle kérdést nem a nyelvtudomány dönti el, hanem a tömegek lélektani állapota. Mert lényegében nem nyelvi kérdés ez, hanem egyik nemzet szóalkotó jogának összeütközése a másik nemzet érzékenységével, tehát csupán a nemzeti önérzet ^{LÓ} a. nemzetközi udvariasság kérdése s azon múlik, hogy e két lelki vonás közül melyik milyen fejlődési vagy visszafejlődési fokra jutott. Ezer ilyen nemzeti érzékenység ütközik meg ezer ilyen saját nemzeti nyelvkincséhez ragaszkodó önérzeten, de egy kaptára vonható valamennyi s valamennyit eldöntöttük, ha egyet el tudunk dönteni.

Legrövidebb tömörítésben és leggyakrabban fölvetődő formájában így hangzik ez a velejében mindig ugyanaz a kérdés: *Wien*-e nekünk az osztrák császárváros neve vagy *Bécs*?

Három *jellemtípus* használja minálunk ezt a két elnevezést, háromféle változatban. Az egyik nemcsak idehaza mond *Bécs*et, de *Bécs*et ír akkor is, amikor ott lakó osztrákoknak ír. Ez a hivalkodó magyar típusa, aki szántszándékkal megtiporja a legelemibb udvariasság törvényeit s tökéletesen ugyanazt az éretlenséget követi el, mint az az osztrák sógor, aki kellemetlenkedő bosszantani akarással *Ofen-Pesth*-et ír a hozzánk címzett levélborítékra.

A másik jellemtípus nemcsak oda ír *Wient*, de itthon is *Wient* mond, sőt mondat otthonában s ha netalán tanító: az iskolában is azokkal a szerencsétlen magyar gyerekekkel, akiket erre a rút csúszásramászásra tanít. Ez a típus, talán a legnépesebb ma, mélységesen megvetendő, mint az idegennek hódolattal tömjénező, a magyarságra pedig fittyet hányó, ellenségesen érző vagy legjobb esetben is bűnösen közönyös aljanépség, amelyből a nemzeti önérzet utolsó szikrája is kilobbant már, ha ugyan egyáltalán benne lappangott valamikor.

Így hát e két végletesen különböző jellemtípus egyike sem lehet irányító. Az egyik a balkáni magyar típusa, a másik az ál-világpolgáré, aki minden nemzet jogát készséggel elismeri, kivéve a magyarét, amelyhez tartozik. Mert ne tessék ám túlzásnak venni, hogy egy szócska miatt a nemzet aljának neveztem ezt a típust. Ez az egy szócska, helyesen értelmezve, igen sokat jelent. Mert aki az ezer esztendeje nyelvünkbe gyökeresedett *Bécs* elnevezést ma elveti

és idehaza, a maga otthonában is a *Wien* jogosultságát vitatja, az holnap már *Kassát* sem mond többé, hanem *Kosicét*. Már is lépten-nyomon halljuk ettől a jellemtípustól a villanyoson, hogy az imént érkezett vissza Csehszlovákiából, tegnap írt az öccse Jugoszláviából s most kapott hatvanezer leit Romániából a sógorától, aki, mint további beszédéből kiderül, természetesen Erdély legmagyarabb városában lakik.

Próbált volna valaki Alsace helyett Elsass-Lotharingent mondani a hetvenes években egy párisi omnibuszon! Még ha díjbirkózó lett volna is s az omnibusz közönsége csupa úrihölgy, még akkor is kékre-dagadt fejjel hempergett volna le a kerekés bárkáról s röpültek volna utána a szitkok s pozdorjává tört napernyőnyelek. Mi azonban, bárha ökölboszorult kézzel, némán és mozdulatlanul hallgatjuk ezeket a mosolyogva mondott és egyenesen a mi megaláztatásunkra hangoztatott néveltorzításokat, mi jámbor, birkatürelmű, mafla magyarok. Még egyetlen esetről sem tudok, hogy bárha csak egy lobogószívű kisdiaák is komolyan föl pattant volna erre a mindennapi, kárörvendő gyönyörűséggel szüröcsölt *Csehszlovákia* szóra. De ne lázítsunk, mert még én találnék túlon túl büszke oka lenni, ha egy kemény diákokól netalán alaposan tapasztana egyszer egy ilyen, tegnap még Wien-t, ma már Bratiszlavát szüröcsölő mosolygó száját.

A három valósággal élő változattól kiküszöböltetvén kettő, már csak egy marad; mert a pusztán elméleti negyedik lehetőség, mely az volna, hogy valaki Bécset ír oda, boszantásból s Wient használ idehaza, ugyancsak boszantásból, ez a változat, mint tisztára lipótmezei különlegesség, nem vehető komo-

lyan. Ez a megmaradt utolsó változat pedig az, amelynek Bécs idehaza mindig csak Bécs, mivelhogy magyarul az a neve, odacímezett levélborítékain azonban Wien, mert az osztrák postás a józan ész szerint nem tartozik tudni, hogy más nyelven hogyan nevezték el az ő fővárosát. így cselekszik az úri magyarok típusa. Önérzetes, anélkül hogy legénykedve magyar glóbuszt tukmálna a világra és udvarias, anélkül hogy meghunyászkodva csúsznék-másznék minden idegen előtt. Ez ennek a kérdésnek helyes, becsületes, szép és igaz, mert természetes megoldása.

Az *oláh* és *román*, *Oláhország* és *Románia* szavak miként való használatának kérdése is ezen fordul meg. Ha levelet írok oda valakinek, úgy címezem, hogy Bucuresti, Romania; de ha valaki megkérdezi a környezetemből, hogy hová írtam, azt felelem, hogy Bukarestbe, Oláhországba, mivel ezek a szavak élnek a nyelvemen s a maga otthonában az egész fajtám ezt a két szót használja.

Természetes, hogyha ugyanezt az udvariasságot más nemzetektől én is megkövetelem, el kell ismernem a saját szókincsükhöz való jogot is. Azért engem nem is bosszant, ha németek számára készült németországi újságban netalán Ofen-Pesthet találok, de fölháborít még a gondolata is, hogy ilyen jelzéssel levelet vagy csomagot kézbesíthessen a magyar posta, ahelyett hogy tekintet nélkül a címzettre, azonnal visszaküldené, mint faragatlan tréfát, pökhendiséget vagy a tájékozatlanság álarca mögé búvó csúfolódást.

Mert másról nem is lehet szó. úgy a német, mint a németsógor igen jól tudják, hogy az Ofen-Pesth régen elavult s már csak incselkedés. Éltém közöttük,

volt részem ofenpesthes incselkedéseikben is, de még többször hallottam, mikor egymás között emlegették a mi fővárosunkat, de sohasem ezen a megkopott néven, mindig csak úgy, ahogy az ő utolérhetetlen tökéletességű kiejtésükkel legmagyarosabbnak hangzik: *Pútabeszt*.

„A MŰVELT NYUGAT!” (1922)

A „művelt nyugat!” kifejezés a műveltnek látványos kívánó magyarok szótárában frazeológiai meg rövidítése egy tetszésszerű hosszúságú gondolatbeli összehasonlításnak, melyben tömören és velősen kifejeződik, hogy minden összehasonlítás csakis a mi rovásunkra történhetik. Naivabb lelkek, akik még nem érzik, hogy ez a két szó így magában is elég mélyen homlokunkra nyomja a barbárság bélyegét, kevésbé tömören szoktak felsóhajtani, valahányszor úgy vélik, hogy valami hiba történt a magunkviselete körül itt a Balkán szélén, az utolsóelőtti padban s ezek már szószaporítással mondják ugyanazt, a két szóból is ugyanúgy megérthető: „Mit szól hozzá a művelt nyugat!” A szónokok és közbeszólók naivságának foka szerint ebben vagy abban a formában elég sűrűn hangzik el ez a felsóhajtás még az országházában is, nem fog ártani tehát, ha megvizsgáljuk kissé: igazságos tanítói pofon-e az a széltire hangoztatott burkolt bántalom vagy csupán önérzetünk meghibbantását célzó csselfogás vagy egyszerűen csak a maguk fészkébe piszkoló madarak értelméhez méltó csipogás.

Legjobb, ha ki-ki maga dönti el a maga minden-

napi tapasztalataiból: mi is hát az a misztikus „művelt” nyugat, amelyet oly sokszor dörzsöl magyar a magyar orra alá. Én is a magam tapasztalataival szeretném a dolgot kissé megvilágítani.

A hét *elején* egy párizsi könyvkiadótól, aki *már* a háború előtt is küldözgette katalógusait, borítékot kaptam a következő címmel:

*Monsieur Kaiman Harsányt
Homme de lettres*

*Budapest II.
Aldas-u. 13.*

Roumanie.

Íme egy világsugár a művelt nyugat igazi képének megismeréséhez. A nyugati műveltség állítólagos középpontjában egy *műveltségterjesztő* vállalat vezetősége nem tudja, hogy Európa egyik legnagyobb városa a földrész melyik országában fekszik. Más szóval nem tud annyit, amennyit nálunk egy kilencéves gyereknek tudnia kell, hogy „fölléphessen” a negyedik elemi osztályba.

– De kérem szívesen, – szólal meg valaki a művelt nyugat örökös emlegetői közül – nem tudatlan az a szerencsétlen kiadó, csak felületes kissé s összecserélte a két hasonló hangzású nevet; Bukarestre gondolt, mikor Budapestet írt.

Erre részemről azt válaszolnám, hogy mi, balkánzáséli barbárok, műveltség alatt nem a dolgok felületes összevisszazagyválását értjük, hanem a pontos, becsületes tudást. Mert ha egy magyar matézis-professzornak arra a kérdésére, hogy ki volt s miről nevezetes Vega, azt feleli a vizsgázó tanárjelölt, hogy „klasszikus spanyol drámaíró”, akkor azonnal kisül,

hogy a nem tudatlannak, csak felületesnek látszó je-
lölt a leghíresebb logaritmuskönyvet sohasem is for-
gatta s kérlelhetetlenül megbuktatják, hiába hivat-
kozik arra, hogy a két név nemcsak hasonló hangzású,
de egyenesen azonos. Én tehát a rue de Furstenbergi
kiadócéget földrajzból e védelem után is megbuk-
tatnám.

– Hát arra nem tetszik gondolni – kérdi a mű-
velt nyugathoz tapadó lelkek valamelyik még lelke-
sebb je – hogy egyszerű kis incselkedésről van szó,
amit a győző, széles jókedvében talán mégis csak meg-
engedhet magának a győzöttel szemben?

Ez a tudatos csúfolódás volna csakugyan a har-
madik lehetőség. Az első tudatlanság volt, a máso-
dik felületesség, de ez a harmadik már a barbársá-
gok barbársága volna. Alig-alig hihető, de mégsem
lehetetlen, hogy csakugyan az. Mert ha a műveltség-
nek nem külsőséges, hanem mély belső erkölcsi ala-
pot tulajdonítunk s az emberbe oltott isteni vonások
fejlettségi fokából vonunk következtetést a műveltségi
szintre és ilyen szempontból vetjük föl például azt a
kérdést: melyik nemzet hogyan bánt a világháború
alatt a maga hadifoglyaival és internáltjaival, akkor
kénytelenek vagyunk a logikai következtetésben odáig
jutni, hogy a franciát a barbárság utolsó fokára állít-
suk s magunkra nézve minden alszerénység nélkül ki-
jelentsük, hogy az egész művelt nyugat, úgy ahogy
van, mindenestől mi alánk került. A műveltségnek ez
a legnemesebb erkölcsi felfogása azonban oly idegen
ebben a jéghideg, csupa-agy Európában, hogy meg-
mosolyognának érte, ha összes következéseit levon-
nám. Annál rögtönösebben megértenének ott még ma
is, ahonnan évezredek át az érző értelem világos-

sága áradt a világra. Ha Rabindranath Tagore belepillanthatott volna e két népnek a kényükre kiszolgáltatottakkal való bánásmódjába, a magyarra mutatva azt mondta volna: „ez ember, ez jó úton van”, a franciára pedig: „ez barbár, ez sülyed!”

De hagyjuk Ázsiát, nagyon magas titok az még a művelt nyugatról sóhajtozó magyarnak, aki még önmagával sincs tisztában, aki még a maga jó és rossz tulajdonait sem ott keresi, ahol megtalálhatná.

Maradjunk csak az európai műveltség megszozott mérőeszközeinél.

Mikor Olaszországban jártam, a Szent Péter-templom kupolájának keresztjét hordozó gömb nyelében, a függőleges vaslétra fokain fölfelé haladva, összeakadtam egy délolaszországi pappal, akivel azután együtt méregettük végig az óriás szemhatárt, köröskörül, a napsütéstől forró ércgömb mind a négy csapóablakán rendre kikönyökölve. Mikor tapasztalta, hogy bárha megértem, dadogva beszélem a nyelvét, nagy-udvariasan németre fordította a társalgást. Meglepte, hogy azon a nyelven sem valami sokkal kevésbé dadogok.

— Milyen nemzetbeli hát uraságod?

— Mondtam már, hogy magyar.

— De hiszen a magyarok is csak németek! Bajor, porosz, osztrák, magyar, szász, egyre megy!

Nem lehetett róla meggyőzni, hogy a mi ázsiai fajtánk külön idiómát beszél s számunkra éppen a német a világ legnehezebb nyelve. Nekem például, bárha nincs nap, amelyen ne olvasnék valamit németül, ha beszédre kerül a sor, legalább kétórai folytonos társalgásra van szükségem, míg annyira belemelegszem, hogy a kifejezések keresgélése és a vas-

kos hungarizmusokkal ékes kínos fordítgatás lassan-lassan elmarad s beszédem tűrhető folyékonyágúvá tisztul.

— Én úgy tudtam s tudom, — makacskodott fölényesen mosolyogva — hogy az önök nyelve csak mint népi nyelvjárás különbözik az irodalmi némettől.

— Sajnálom, hogy Mezzofanti, az önök kitűnő bíborosa már nincs az élők sorában. Meglátogatnánk s ön meggyőződhetnék, hogy tökéletes német tudása mellett sem értené meg egyetlen szavunkat sem, bármeddig beszélénk is fülehallatára magyarul.

Mezzofanti nevének említésekor az arcára volt írva, hogy hírét se hallotta a nyelvtalentumok e netovábbjának, aki tréfálkozva szerette mondogatni az idegen grammatikákkal vesződőknek: csak kitartás, hiszen csak az első húsz-huszonöt nyelv megtanulása nehéz.

Hanem az én művelt nyugati papom nem az az ember volt, aki egyhamar abbahagyja a vitát.

— Ha csakugyan külön nyelvet beszélnének a magyarok, akkor valamelyes irodalmuknak is kellene lennie.

Forrt bennem.

— Hallotta hírét Petőfinek?

— Nem.

Kanóc a puskaporos hordóba.

— Hát Dantenak, a maguk legnagyobb poétájának hallotta-e valaha a hírét, ember?

— Annak már igen; ismerem is hála Istennek, alaposan.

— Alaposan a majd mit mondok!... Ha csak úgy ismerné minálunk valaki Petőfit, mint tisztelen-

dőséged Dantét, visszakergetnék az iskolába diáknak! Dante nagyon jól tudta, hogy a mi nyelvünk különálló valami s elég kimerítően foglalkozott is vele.

— Ugyan hol, ha szabad kérdenem?

— A „De vulgaris eloquentia” első könyvének nyolcadik fejezetében.

— Hja, az latinul van, azzal bíz én nem igen foglalkoztam.

— Vagy úgy? Vegye meg, kérem, olasz fordításban, valahogy mégis csak illenék megismernie, ha nem is tud latinul! – vettem oda olympusi göggel és menten sarkon fordultam volna, ha megengedett volna efféle merész mozdulatot a templomgomb nyelének szűk kürtőjébe illesztett nemtudom hányöles vaslajtörja, amelyen teljes függőlegességünkben most már lefelé kúszunk.

Íme egy talián pap, a művelt nyugaton, aki két nagy nemzet egyetemait járta és aki semmit sem tud egy tízmilliós népről, amely a szomszédjában lakik s amelyről a három Villámtól Doglionniig annyit írt minden olasz krónikás; aki hírét sem hallotta egy kuriózusan tudós földijének, akinek a neve nálunk szállóige; aki előtt ismeretlen Petőfi neve, holott honfitársai mint világirodalmi nagyságot újra meg újra folyton fordítják s aki tájékozatlan még a saját legfőbb büszkeségük, az óriás Dante dolgaiban is, kinek latin munkáit még fordításból sem ismeri!

Ki ne tudna tucatszámra efféle példát mondani, aki járt valaha a „művelt” külföldön!

Nem olyan igen művelt az a híres nyugat, mint amilyennek a műveltnék látszani kívánó itthonülő fészekpiszkoló madarak hirdetik, még európai érte-

lemben sem. Hát még istenemberi mértékkel mérlegelve!

RENAISSANCE (1922)

E sötét világkatasztrófa után hinnünk kell az emberi szellem újjászületésében. A hozzávezető út körvonalait is sejtjük, de még csak nagyjában. De már ez a nagyjából való sejtés is elég bizonyosság arra, hogy aligha választottuk meg nevét szerencsésen, mikor, emlékezve az emberi' szellemnek egy másik nagyjelentőségű föltámadására, ezt is renaissance-nek neveztük el. Mert két korszak, mely gyökerében, hatásában és ellenhatásában oly merően szembenálló, mint ez a kettő, fogalomzavar keltése nélkül aligha viselheti egyazon nevet. A régi Renaissance a gót tornyok égremutató ujjától menekült a habokból született istenasszony rózsás testéhez, a megfeszített Isten milliók homlokát lecsüggesztő töviskoronájától a kacagó Olympus serlegürítő isteneihez, a Poverello sanyargatástól vázzá aszott csenevész testétől a dagadó izmok játékához, a Jacobus a Voragine kegyes legendáitól Ovidius pajzán elbeszéléseihez. A kései középkor tipikus emberének lelkét az áhítat, a túlvilági üdv sóvárgása túlelmelte mindenén,' ami földi s égi eszményéhez szabva önmagát, megvetett önmagában mindent, ami a földhöz kötötte. Ennek a földtől való elszakadásnak volt ellenlábasa, küzdő fele és legyőzője a renaissancekori emberideál, aki a földből lett test jogát követelte, szépségét hirdette és örömeit élte ki ecsettel, vésővel, karddal, arannyal, kacagó jókedvvel, duzzadó egészséggel. Szűk lett a cella, melybe évszázadokon át még a leg-

ügyefogyottabban faragott feszület is le tudta hozni az egész mennyországot s tág világgá egy virágos-ágy, amelyben akár lélekzete elakadtáig hempergőzhetett, aki fölszabadult a maga fegyelme alól. A középkor azt mondta: legyen a szívetek tiszta, mint a gyermekeké, de leszorította ezeket a tiszta gyermekszíveket az imazsámoly térdeplőjére és elvette az arcuk rózsáit; a renaissance pedig így szólt: örüljete az életnek, mint a gyermekek, legyetek olyan vidámak, olyan mindent merők, olyan önzők, olyan ártatlanul pogányok, mint ők, de legyetek olyan pirosposztságok is.

Az a renaissance, amelynek mi állunk most a küszöbén, mást ígér, mást akar, mert ugyancsak más az is, ami a küszöbön innen van s amit olyannyira szeretnénk már messze a hátunkmögött tudni."Most nem a túlságosan is éterivé finomúlt áhitat országából vágyunk egy tavaszin földszagú pogány világba, hanem kivezető utat keresünk a megbukott európai civilizáció romjai alól.

Mi az az ártatlan, epikureus tessék-lássék pogányság ahhoz a nem csak Istent és az emberi méltóságot, de még az emberi összetartozást is megtagadó legrútabb pogánysághoz képest, mely a pénz, mindig a pénz és egyedül csak a pénz csörgő szirénhangjaitól vezéreltetve az emberirtásnak már-már elképzelhetetlen arányaival jutott el a legborzalmasabb háborúig s onnan a burzsuj-proletár kasztokra-szakadásig! Előbb, kongó jelszavak nagy hangosságában, kicserélődtek az ölrement nemzetek óriás pénzeszsákjai; azután, a kicsiny és nagy Prokrustes-ágyak csali falanszterében, ugyancsak kongó jelszavak nagy hangosságában, a társadalmi rétegekéi. Pénzéhség

gyűjtotta föl a népek háborúját, a féltékeny irigység sárga lángja; s ugyanaz szította föl a társadalmi harcokat is. Ha kicseréltük volna az irigyet az irigyelttel: jobbról balra lőtték volna ki ugyanazt az ágyút, amelyet így balról jobbra löttek; a hullahegy megmaradt volna ugyanakkorának. Csak a diadalordítás és a vörös aknamunka cseréltek volna helyet. Egészen együgyűn nevével nevezve a dolgot: az irigykedés, a nemtelen emberi tulajdonok e legnemtelenebbje a tengely, amely körül már jó ideje forog s jó soká fog még forogni a világ. Aki lényegére redukálva akarja meglátni bukott Európa lelkét: olvassa a birkózó valutákról szóló tőzsdejelentéseket, azokban megtalálja. És ha e birok eredményére is kíváncsi, azt is megláthatja. Megláthatja, hogyan emelik tetőre ezek a porondon verekedő árfolyamok az emberiség salakját s hogyan sülyed közben lejjebb és egyre lejjebb a kultúra.

Ez az a megposhadt világ, amelyből újjá kell születni, ez a már ördögin lélekgyilkos barbár materializmus. Mert nincs az a harc, amely ebből a világból jobbikba vezessen, akár csatamezőn, akár földalatti gyűlésteremben, akár börzепalotában folyik, mert éltető lelke az irigység, mely harccal soha meg nem győzhető; hiszen tudjuk, hogy minden kapott sebren nagyobb s még sárgább fiat szül. Görgesse aranyos hordóit és hullahegyeit ide-oda még tízszer, százszor a világ, teperjék le egymást rendre egymásután a társadalmi kasztok, míg csak a páriák páriája végig nem nyújtózik a trónuson: a harc állni fog és nem vált meg soha. Csak az újjászületés vált meg. Azért valljuk mi, akik még hinni tudunk, hogy az emberiség új renaissanceának küszöbén állunk.

A régi Renaissance üde állapotember-testté gyúrta a már-már misztikus köddé oszló istenfiát. Mi csak emberré, valóban emberré szeretnők tenni a két lábon járó zsebet, aki gyötördik csak és gyötör, mert éhsége csillapíthatatlan és örök. Ember, jöjjön el a te országod, az ő belülvaló kincseivel. Ember, aki nem haragszik a felhőre, amiért eltakarja előle az égen futó napot, mert benne, az ő lelkében ragyog a fényesebbik, az örökkévalóbb.

Az igazi ember olyan, mintha meztelen volna, nincsen zsebe. Mirevaló neki a zseb, mikor hidegen hagyja a materiális világ, mely az ő világának csak árnyéka. Az az embertorz, amelynek világából most ki szeretnénk menekülni, olyan mint a roskadásig megrakott teherhordó, aki csodálatosképpen annál jobban eseng még több teher után, mennél több nyomja már a földhöz. Ha lerajzolódhatnának a levegőbe egy ilyen embertorznak a gondolatai, ezer meg ezer vonal kötné össze szívét a zsebével és zsebét más zsebekkel. A zseb-ember vánszorog, az igazi ember jár. Áldd meg egy bölcsőben fekvő ikerpár egyik kisdédét igénytelenséggel, a másikat pedig hagyj meg e babonaságig materiális kor gyermekének s ha felnőttek, add ez utóbbinak az egész világot, kivéve e határtalanságnak egy parányi szigetét. A másíknak ne adj semmit. Azután mérd meg mindkettejük lelkében a derút. A derűsebbik lesz az igazi ember. Igénytelen szívét nem fogja vággyal kínozni sem az a kis sziget, sem a kerek világ, mert az igazi embert nem kínozza az anyagi bírás vágya sohasem, hiszen senki sem érezheti annyira, mint ő, hogy övé az egész világmindenség, ha ő maga önmagáé. Barbár rab-szolgák, hogyan is képzelhetitek, hogy urai lehettek

a földnek, mikor darabokra töritek s vagy az izgat, hogy nektek jusson a legnagyobb darab vagy az, hogy legalább egyforma legyen az adag, senkinek se jusson a tiédnél nagyobb. Az igazi ember tudja, hogy övé az egész s hogy a többi igazi emberé is az egész és hogy bolondság volna zsebregyűrti belőle egy darabot, mondván, hogy ez csak az enyém, mert aki csak egy rögét vallja is a magáénak, az elől már elsiklott az egész s mindenki ellenfél, aki nem ő.

A föld és vele minden anyagi jó csak talapzat, amelyről a lélek fölmagaslik. És ez a talapzat egyedül csak arravaló, hogy testi épségünket fõntartsa. Éppen elég tehát belőle a célt betöltõ minimum. Elõttem van most az asztalon egy cserép jácint, két õsszemaroknyi jó kerti földben. Illatosabb lenne ez a jácint, ha egy kád földbe tenném? És ha tízezer szekér földbõl raknék halmot és annak ültetném el a tetejébe, illatosabb volna? Ugye nem? Érdemes volna hát akkora energiát földhordásra pazarolni? Az ember is ilyen jácint, csakhogy az maga ás, túr és verejtékezik azért a nagyobb és egyre nagyobb halomért, amelynek két maréknyi földjén kívül minden röge fölösleges. S vájjon megmaradna-e ennek a virágnak az illata, ha kikelve cserepébõl, õ maga kezdene maga alá halmot hordani? Aligha. Az illatozáshoz is energia kell s az arravalót mind, mind fölemészténé a robot és a verejtékezés. Az embervirágnak is elég két maréknyi föld; illatban veszíti el, amit ezen fölül rögben, göröngyben maga alá gyűjt. A mi virágnak az illat, az embernek a lélek, s az embervirágoknak illatozása a kultúra, nem a rögök halombahordása, még ha egyforma volna is valamennyi halom. A piramisok egy halottért épültek s százezer embervirág illa-

tozása apadt el mindeniknél. És százszor százezeré apadt el akkor is, mikor valóságként ült meg bennünket a legröghöztapadottabb álmom, az, hogy minden halom egyforma legyen s a kicsinyekhez a nagyokból kell áthordani a földet. A gondolatenergia kifejezhetetlen tömegeit emésztette föl ez az álom is; a föld jogosnak álmódott elirigylése, amelyből két maréknyin túl úgyis fölösleges a többi.

Új Renaissance, szabadíts meg bennünket az anyagiak túlbecsülésének legsötétebb babonájától, hogy nagyrahitott energiánk ne csak céltalan robotot szolgáljon ezentúl is, hanem emberi mivoltunkat emelje végre. Földünknek nem az a rendeltetése, hogy rabszolgákként túrjon a hátán, hanem hogy uraként büszkélkedjék velünk. Aki csak gyűjt és kapar, rabszolgája marad. Aki nem tud adni, rabszolga. Csak a föld hátát túrja, nem ad neki semmit; élősdi. A virág ad. Egy tenyérnyi földért százezer tenyérnyit illatoz be. úr. Az embervirág is adjon, az a célja. Azért ura a földnek. Nem az a rendeltetése, hogy belefulladás a sárba, hanem hogy fölibe kerüljön és lélekké tegye.

CSAK A TESTE **(1923 november)**

A kultúra egy nagy óceán, amelynek innenső partján az együgyű szívű tudatlanok állnak, túlsó partjára pedig csak az együgyű szívű lángelmék jutnak el. Boldogok, akik az innenső parton maradtak, mert Isten kegyelméből szilárd talpazat van a lábuk alatt s nem kísértheti meg őket örvény és kétségbe-

esés; de százszor boldogabbak a túlsó partra átjutottak, mert azok legyőzték az örvényt és kétségbeesést s a maguk erejéből vetik meg lábukat a sziklán.

Két lángelméről tudom a mostanában elköltözöttek közül, hogy együgyű szívvel úszták át azt a nyughatatlan óceánt, mely a gyarló lelkek millióit zavarja meg és nyeli magába már az út legelején. E két diadalmasnak egyike Kőrösfői Kriesch Aladár, másika Gárdonyi Géza. Egyiküket sem forgatta meg az örvények hosszú lánc, mind a ketten nyílegyenesen szelték át az óceánt, mert a hívő lángelmék útja olyan egyenes, olyan biztos és olyan veszélytelen, mint a tisztaszívű gyermekeké.

Lángelme, ha valóban az, nem is hihet másban, mint az örök életben. Hiszen azért lángelme, mert fölismerte az élet örökkévalóságát s érteiméből mindent el tud háritani, ami csak szó. A halál pedig csak szó. Aki látta valaha egy ilyen hívő lángelme mosolyát, mikor vergődő emberférgek a halálról, az elmúlásról, a megsemmisülésről beszéltek neki, az tudja, hogy erről a mosolyról úgy pereg le minden komor kétségkedés, mint hamvas gyümölcsről a dér, mikor visszamosolyog a rámosolygó napra. Akik így tudnak mosolyogni, azok nem a mi dadogó szavaink fölidézte képeket látják többé, hanem magát az örökkön élő valóságot. Kőrösfői Kriesch Aladár is, Gárdonyi Géza is ezzel a mosollyal fogadta annak a közeledtét, amitől az állatember gyöngé szíve úgy rémüldözik s amit gyarló szótára halálnak nevez.

Csodálatos, hogy a lélektisztító materializmus kétségtelen csödjének e korszakában is mily rendkívüli ritkaság még az olyasvalaki, aki oly gyönyörűen tud egyik létformájából a másikba átolvadni, mint

ez a két emberremek. A legparányibb agyú állatember is tudja és vallja, hogy az a tetem, mely utolsó sóhajtása után a földön visszamarad: rothadva, mállva, bomolva is örökké él, mert változó csupán, de anyagában elpusztíthatatlan, hiszen mérlegek és műszerek igazolják, hogy meg kell maradnia, nem vehet el belőle semmi. De még a legragyogóbb elméknek is csak némelyike meri hinni, hogy az a rengeteg erő is megmarad, mely az elemek zürzavaros nagy anyagraktárából mindenki másétól elütő egyéni ruhát szabott magának és ezt a ruhát a végső elkopásig maga toldozta-foldozta továbbviselhetővé napról-napra.

Nem a zene halt meg, ha összetört a trombita, csak egy rézkürtő ment veszendőbe. A réz, a fa, a birkabél csak réz, fa és birkabél, nem zene. A zene gondolat, mely akkor is van, ha nincs hozzá trombita, fuvola, hegedűhúr, mely a levegőben szétteregesse. Hogy a mi fülünk csak rézzel, fával és birkabéllel megrezgetett levegő közvetítésével hallja, az csak a mi dobhártyához kötött tökéletlenségünk jele, nem a zene örök gondolatáé.

Gárdonyi Géának megrepedt a hegedűje. Láttá rajta a repedést és tudta, hogy többé ki nem foldozható. Nem volt az az ő szemében tragédia, nem marcangolta szét kétségbeesésében a vánkosait, csak mosolygott. A lelkem csupa muzsika még – gondolta – de ez a hangszer már nem arra való, állítsuk hát a sutba s ragasszunk rá egy kis cédulát azok kedvéért, akik szerették az eddigi muzsikámat és azt hiszik, hogy az ezentúl már nem fogják hallani: „Gárdonyi Géza hegedűje”. Csak a hegedűje, nem a muzsikája, mert a muzsika örök; s ha meg is repedt, aminek itt

a földön fábólvalónak kellett lennie, a nagy mindenségnek millió meg millió módja van arra, hogy más-
valamiből való hegedűt adjon nekem, aki nem szol-
gája, hanem ura voltam a hangszeremnek.

KOMÁROMI JÁNOS

KÉT REGÉNYE

I. JEGENYÉK A SZÉLBEN

Budapest, 1921. A „Magyarság” kiadása

Budapest a gyökértelen írók városa. Ami betü-
virág itt valóságosan illatozik, annak a gyökere mind
messzire nyúlik. Olyik a Tiszán túl, olyik a Dunán
túl, olyik az Urálon túl, olyik a Szajmán túl kapaszkodik a földbe, egy faluba, egy udvarházba, egy vár-
megyébe, magába mágnese Ázsiába vagy a félreér-
tett Nyugat faragott köveibe, csak Budapest tégláiba
nem, mert – ritka kivétellel – azok vályogából még
csak illattalan virág tudott teremni.

Komáromi János bokra is itt fakad virágba, de
ha gyökerét kutatnék: Csonka-Magyarország hatá-
ráig kellene érte feltúrnunk a földet, mert a Vihor-
látig nyúlik s ott ágazik ezerfelé, Zemplénben, föl-
szakíthatatlanul megkapaszkodva abban a hol sík,
hol hullámos, tiszás-bodrogos, zúgó jegenyés, innenső
felében oly jellegzetesen magyar vármegyében, amely-
nek régmúltja a Rákóczi-kor, aligmúltja a kazárpusz-
títás, jelene pedig a nekibúsult, tehetetlen tespedés.

Különös problémája az a magyar irodalomnak,
hogy az utóbbi félszáz esztendőben íróinak túlnyomó

része a maga talajával mindig szívesebben választott az ország testéből egy-egy kiszakított darabot, mint az egészet. Dunántúl, Bácska, Hajdúság, Erdély, Sáros, Eger, Szeged, csodálatosképpen még a Tabán és a Krisztinaváros is, minden sorra került, de hol maradt, hol marad az egész? Mélyebb probléma ez, mint amilyennek első pillanatra látszik. Máshol is felvetődik hasonló, de ott könnyű megmagyarázni. Perez Galdós fellépéséig az volt a spanyol irodalomkutatók lehangosabb panasza, hogy egész regényirodalmuk mozaik, melyben maga a spanyol nemzet is csak mozaikképpen tükröződhetik. Van andalúz regényük, van castiliai, van catalan, van estremadurai és aragón, asturiai és gallego, csak spanyol nincsen, csak a nemzet egészéből egészszé sarjadott nincsen. Látszatra ez a mi esetünk is, de csak látszatra. Ezek az ibériai körülhatároltságok, a maguk külön művelődési gócpontjaival, múltjukban, politikai, faji, vérmérsékletben elkülönözöttségükben merőben más jellegűek mind s ha politikailag *eggyé* is markolhatók, más-más csillogású fémrögeiket aligha ötvözheti egyetlen egészszé valaha is művész. Minálunk ilyen természetes elkülönödés legfeljebb Erdély és a tulajdonképpen vett Magyarország között volna elképzelhető. Mint ahogy az meg is volt Kemény és Jókai idejében. Két fókuszról körülölelték íróink egész Nagy-Magyarországot. A francia irodalom egy középpontból ered és egy középpontba fut. Az erek végighálózzák az egész nemzetet, de maga a szív Párizsban dobog. Hispániának tizenkét szíve van, mert nem egy test, csak tizenkét összekulcsolódott testvér. De mi, csonkák, egy test vagyunk, miért lüktet hát bennünk ott is, amott is úgy egy-egy kis ér, mintha szív akarna lenni? Pó-

tolni akarja, ami nincs? Dobogni akar ahelyett, aminek itt, természetes anatómiai helyén fennakadt a bilentyűje valahol egy odavert éken? De ne feszeges-
sük tovább ezt a legfájdalmasabb problémát; bízunk benne, hogy megoldja majd az idő, csak áramoljék csonka testünk e legbetegebb szervébe mennél több friss vér egészséges ereinkből. Egészséges! Ma ez a legörvendetesebb jelző, amellyel írók köszönhetünk. Mert hogy mit műveltek velünk a betegek, képzelt betegek, sápkórosok, nyavalyások és bélpoklosok, azt, úgy hiszem, ma már mindenki tudja.

Komáromi János maga a ropogós egészség, üde, tiszta s hamvasán friss minden írása. Olyan, mint a nyelv, amelyen ír, keményöklű, naiv, egyenes, szókimondó, valóság szerető, nyitott szemű realista, akit századunk erotomániájának még csak a szele sem érintett meg soha. Hogy nyers anyagából kemény ökölrel gyűr alakot alakra, azt eddig legfényesebben a „*Rongyos gárdá*”-ban bizonyította be. Szókimondása sokszor szinte nyers, de mindig megérezik mögötte a tiszta igazságszeretet. Elborul, ha a magunk nagy sebeiről beszél, de mély megindulás érzik rajta akkor is, mikor csak „a bánkódó udvarházak és nyomorult zsellérviskók” valamely képzelt alakjának titkolt sebét feszegeti. Nem kíváncsiságból, csak művészi muszájból, mivelhogy mindig nyitott, valóság-látó szemének ezt is csak meg kellett látnia, mint ahogy meglátja szegényes úri lakásban „a kerek asztalkát, széle körül fölpattogzott politúrral”. Nem okoskodik, hanem fest. Természet után-e vagy képzeletből, egyre megy, mert mindig egyszerűen, mindig természetesen, mindig a mesterkéletlen valóságot adva. Az az érzésünk, hogy mindent átélt vagy látott,

amit leír. Az íráshoz tárgyat keres, nem ürügyet s tárgyánál is marad. Alakjai foglalkoztatják, nem a saját külön mondanivalói. Mert szereti az alakjait, bármily esetlenek, furcsák, parlagiak legyenek is. Bizonyára azért, mert eleven másukat megértő szívvel vizsgálta valamikor. Drabik Menyus, e borongós háttérű vidám kis regény legvaskosabban, de legjobban megrajzolt alakja rá a bizonyosság, hogy a sors búsképű mocsárbataszítottjain észrevesz, megragad és gyönyörűséggel meg is csillant minden szemernyi aranyat, ami a rájukszáradt sárreteg alól még kikaparható.

Komáromi János akár a jelenből, akár a múltból vegye is tárgyát, akár könnyed regénykét kerekítsen, akár súlyoszávú eposzba fogjon, hitem szerint sohasem fog kiszakadni a zempléni talajból. Regionális író, zempléni író. Csak aki járt valaha azon a földön, az érzi, mennyire zempléni írásainak levegője. Hát ne is szakadjon ki onnan, maradjon a specialistája. Ma úgy kell lennie, hogy e szétdarabolt országot íróink, öntudatlanul, még külön is tovább darabolják. De az ilyen nagyon szeretett kicsiny rögökből fakad az élet, árad az egészség, buzog a vér s azt mind ide kell hajtani most ebbe a nagy, üres szívburokba, míg lankadt tömlője meg nem telik s munkára duzzadva el nem kezd dobogni újra nekünk, újra magyarul.

II. ESZE TAMÁS, A MEZÍTLÁBASOK EZREDESE **Budapest, 1929. Géníus-kiadás**

Ezt a könyvet kétszáz esztendővel ezelőtt „falták” volna az emberek. A fonóházak úrasszonyai, cselédleányai s az odasompolygott úrfiak és szolgál-

legények szomjas füllel tapadtak volna a felolvasóra s az lett volna valamennyiük érzése, hogy valami nagyon igaz, bizonynal megtörtént história perog le előttük, pedig verset hallanak, csak a csengést-bongást váltotta föl zengő szavaiban valami komorabb, léleketelfojtóbb dübörgés. Ma már, távol azoktól az eseményektől és azoktól a fájdalomtól, nem érezhetjük, hogy valóságos, igaz történet egy recsegő-ropogó kicsiny világ éjig nőtt héroszainak ez a barbáruv véresborús hőskölteménye; de többet érzünk annál, azt, hogy aki Esze Tamást, rettentő kapitányait s még rettentőbb mezítlábasait így megírta, az a szíve mélyes mélyéből írta meg, amit megírt, mert minden sorát átjárja a legigazibb érzés és hogy ez a prózában írt bűgőszavú hősköltemény maga a tökéletes őszinteség. Ez pedig nagy dolog, mert az igazi művészetnek az őszinteség a legislegfőbb alapföltétele. Az, amiről a szobaköltészet áltató és magaalató korszakában évtizedekig olyan kevesen akartak tudni.

De van ebben az igazlelkű alkotásban, őszinteségén és barbár őserében kívül még egy másik szembezőkő vonás is, mely ezt a látszatra későn fölcsendült hősi éneket naivvá, sőt egyenesen a ma művészi felfogásának megtestesülésévé teszi: a monumentalitás. Még pedig a monumentalitásnak az a diadalmasan modern fajtája, amelyre a képzőművészetek már régen szórják a példát, de amelyből az irodalom még alig-alig adott mutatót. Értem alatta azt a művészeti fölfogást, hogy a megnagyított tér és óriássá fűjt keret semmit sem tesz monumentálisabbá, viszont azonban mindennél monumentálisabbá válik az, amivel valamely bármilyen parányi teret a szétfeszítésig teljesen betoltunk. Láttam egyszer Nagy Sán-

dornak egy rézkarcát; akkora volt csak, mint a tenyerem. Nem volt rajta egyéb, csak egy fa, de ez a fa, roppant törzsökével és a tenyéryi foltot teljesen betöltő gyönyörű agabogával oly hatalmas, oly félelmetesen óriás, amilyen künn a szabad tájék roppant keretében nem is lehetne. És láttam freskót is, – mondjuk például azt az otromba szörnyűséget, amelyet egy művészként ünnepezt kontár mázolt valamikor a mai Városi Színház színpad-nyílása fölé s amelyet azóta szerencsére lekapartak onnan – de ez a nagyméretű freskó egész ő temérdekségével sem tett rám soha nagyobb benyomást, mint valami vázlatkönyvből kiszakított kicsinyke papiroslap. S emlékezem egy plakettre is, alig nagyobbra egy ötkoronásnál, amelyet egy meztelen lovas tölt be. Az is ezerszeres monumentálisabban hat, mint nem egy budapesti szobor, melyeknek legtöbbje alapján véve csak ezer tonnássá puffasztott levélnehezék.

Komáromi János azért monumentális, mert nem a teret nagyítja, hanem az alakjait feszíti-dagasztja akkorákká, hogy teljesen betöltik a terét. Pedig egész tere csak egy zempleni rög. De ezen a rögön iszonyú erővel süvöltenek végig az üvöltő talpasok, Nyúzó Mihály sárral bekent pofájú angyalai, meg a többi bocskoros légió, vállukon a rengeteg arányú Esze Tamással s még az ég is belédübörög, mikor ennek a kicsi rögnek kisebbik sarkában, a fogcsikorgató düh keserves jókedvében megindul a hajdúk és kanászok vadul rikoltozva járt dobogótánca. Szinte hihetetlen, már-már félelmetes monumentalitás van ezekben a véres mézszárlásból duhaj táncba, duhaj táncból véres mézszárlásba örülő tömegekben, amelyek pedig tulajdonképpen csak Esze Tamás alakját, meg a kapitá-

nyokét körvonalazzák ezzel a forgó-kavargó, roppant lendületű véres hullámvonallal.

Komáromi János Esze Tamásánál monumentálisabb alkotást alig-alig ismerek újabb irodalmunkban. Ez a legfőbb érdeme, még pedig irodalomtörténeti érdeme.

TURÁN

(KOZMA ANDOR ŐSREGÉJE. 1922)

Azt nevezem könyvnek, aminek megjelenése valamely magasabb szempontból eseményt jelent és aminek súlya van a legbecsületesebb bírálat mérlegén is; a többi csak nyomtatvány, műkedvelés, papiros-árucikk, vagy amit akartok. Azért olyan nagy öröm igaz megbecsülő jenek az efféle portéka. Ritka. Még ritkább, ha verses. Mert a kurtasorú nyomtatványoknak papirosmalomból zúzomalomba hajtott özönéből még ritkábban vet partra egy-egy könyvet az Idő. Az Idő ugyanis, az örök kortárs, válogatósabb és keményebb bíró, mint Divat öfelsége, meg mi, tiszavirágok tiszavirág-kortársai. Nem vet ügyet semmire, amiben igaz érzés vagy nagy gondolat nincsen, s undorodik attól a mahagóniszagú ál-múzsától, amelynek nem Élet, hanem íróasztal a neve. Amiben lombfűrészszel kikacsaringózott szépségek, tintából szűrt igazságok, tollszárból kirágott érzések vannak, annak nem int s kísérje bár dicsőítő hozsannákkal malomárok-útján az ámulok és bámulok még oly népes és hangos serege, úszik az tovább, kérlelhetet-

lenül, míg csak el nem maradozik mellette a kijózanodott sereg s a diadallal indult papiroscsomó bele nem hull pályája végén a zúzómalom vasfogú kallói közé. Hanem amit az Idő tett partra, az ott is marad s aki egyszer fölébe hajolt, az mind tovább viszi a lelkében s önti, szórja mások lelkébe, hogy éljen. Ez a *könyv*.

Most jelent meg a napokban egy könyv, egy verseskönyv, egy magyar verseskönyv, „TURÁN”, Kozma Andor ösregéje. Nemes gondolat csiholta ki, igaz érzés szította föl és tisztaszavú énekmondó regéli el. Irodalmi jelentősége kétségtelen. Egy lépéssel odébb vagyunk. Vannak problémák, amelyeket csak költők oldhatnak meg. Néhai jó Zempléni Árpád ugyanezt a problémát oldogatta-bogozgatta, de mint első megálmodója, nagy lelkességében túlvágtatott vele azokon a határokon, amelyeken belül meg is lehet oldani. Annyira lelkébe ölelte az egész Turánt, hogy még a legtávolabbi rokonnépek hőmezőin termett mitológiát is a miénknek érezte s hittel hitte, hogy öblösen pogány szavával e tőlünk idegen regék lelkében is mindent magyarrá gyúr, ami belőlük megihleti. Kozma Andor megtorpantotta ezt a lovat s nem száguldott vele túl a határokon. Ez a fékvetés művének legfőbb irodalmi jelentősége. Nem éjszaki és keleti, zordon és ragyogó hegyvidékek regéit igyekezett magyarrá tenni, hogy nagy Túrán szétszórt kincseiből a mi kincsházunkba gyűjtsön minden gyöngyöt, mint ahogy tiszteletreméltó nemes szándékkal, de csak ragyogó különlegességként élvezhető eredménnyel jeles elődje, Zempléni Árpád akarta, hanem a magyar lélek ősidőktől fogva valóságnak érzett délibábjait idézte föl s azokat terítette végig

az egész rengeteg Turánon. Nem kért kölcsön mitológiát, nem hódított el idegen isteneket, akiket az isten fogalmával körülményeskedni sohasem tudott magyar lélek úgysem fogadna be. Nem sikerült ez Zempléni Árpádnak; nem, még Vörösmartynak sem és nem is fog sikerülni soha senkinek, mert csak abból teremhet igazságnak érzett költemény, ami a miénk, ami lelkünknek egy része, ami bennünk van, ami bennünk él, mint csira. De ha ilyen csirát sarsaszt föl s borít virágba a költő, akkor annak illata is van, mert az élő, igazi virág.

Nem tartozom azok közé, akik még most is azon sopánkodnak, milyen kár, hogy az ősi magyar hit káprázatos istenvilágát olyan nyomtalanul szélnek szórta az idő. Nem sajnálkozom fölötte pedig azért, mert elgondolni sem tudom, hogy káprázatos lehetett volna. Abból következtetve, ahogy a magyar lélek tükre *most* veri vissza az eget: régi nemes egyistenthívő pogánysága, meg a mai kereszténysége között aligha lehetett számbavehető különbség. Mert ha Nyugat népeihez hasonlítjuk, akiknek most is ezer a fiók-istenük, a magyar ma is pogány. Ha szentjeikről szól, akikhez amott a népköltés is hozzászótt a maga színes virágait, a magyar nép eszejárása csak humorizál s kostókkal, tájékpipával sétáltatja felhőtornácán a mennyei kapust. A legmagasabb fok, amire szentjeit feljuttatja az, hogy hőssé, kemény vitézekké teszi, akik ugyancsak pogányul aprítják a megszálló szomszédokat. Természetesen lóhátról, mert olyan szent egy sem élt még *komolyan* magyar lélek képzeletében, aki gyalogszerrel járta volna a világot. Csatabárdos Szent László és huszárdolmányos Szent Márton rá a bizonyosság. Honfoglaló Ár-

pád, táncos Kinizsi ma is különb szentek a magyar nép szemében, mint Johannes Stilités, akinek titokzatos elmerülését a maga esze járásával soha föl nem érheti. Nem hiszem hát, hogy valami többé világosan már el sem képzelhető magyar mitológia ment volna veszendőbe. A hősi énekek kérdése persze más kérdés, ezekben rettentő volt a pusztulás, örök és helyrehozhatatlan . . .

Hogy hogyan kell visszaidézni a magyar mitológiát, azt most Kozma Andor mutatta meg. Akár az eszével tudja, akár a telkével érzi, az a meggyőződés *él benne, hogy* visszaidézésre *kerek* egésznek is éppen elegendő annyi, mint amennyi hajdani pogány Ságunkból máig megmaradt: Isten, mindeneknek végső oka, az ősök, a puszták óriás királyi madara, meg a ló. Istenem, mily kevés ez! – sóhajt fel ezer íróasztal, hátán az Edda természetes kötetével. De hát más a fjordok sziklarémei között surranó csolnakos nép képzelete s más a napfényes puszták lovasáé. A sötét sziklaodúk mélyén meg-megbúg valami túlvilági szó; talán nem is túlvilági lényeké, de nem merek bemenni, hogy meggyőződjem, mert egy kicsit mégis hiszem, hogy a szikla él és ő maga szól. De mi az, ami a puszták füve között hangicsál? Valami törpe tündér talán? Dehogy; tücsök! Nézd, meg is fogtam, itt lapul meg a tenyeremben. Nagy síkságok népe sohasem rezzen össze túlvilági lények közelségétől; a déli-báb messze van, s az a tündérek palotája.

Szeretném, ha sokan örvendeznének s együtt örülnének velem ennek a Turánról írt színmagyar ősregének. Két pontja van, aminek nagy, több: rendkívüli költői értéket tulajdonítok. Az egyik a turulmadár regéje, a földreszállott istené, aki

egyszülött kicsi fiát egyszer, egyetlen egyszer meg is hordozza a hátán, mikor nagy titkon sassá változik, hogy körültekintse széles e világot. A fölserdült fiú lelkében lassan-lassan álommá mosódik ez az emlék, csak akkor ébred rá, hogy mégis valóság lehetett, mikor a sasszárny ráörökül s ő maga, Túr, minden turánok apja száll vele föl a magasba, a félig földi, félig isteni vér. Földiekre azután nem örökül többé az isteni szárny. Gyönyörű kivirágzása ez annak a kicsinyke magnak, mely a szent Turulba vetett hitből ezer éve olyan élettelenül élt a lelkünk fenekén, mint gúlák urnáiban a múmiabúza. A másik szépség a ló meghódítása. A turán nép hódítja meg a lovat, ő törí nyereg alá a regének legszebb, legértékesebb, ^világirodalmi súlyú, mert világtörténelmi értelemben igaz énekében. Meg kellett egyszer énekelni, hogy a lovat mi adtuk a világnak. A sasszárnyat öltött Túr röptében lát meg a határtalan pusztán egy lobogó sörényű vágató ménest.

Az égi kard s a szárny után
 E percben erre vágy csupán.
 Magasból néz szét s messzi lát:
 Ez kell! – s fajaé a világ.
 Kinézi – gyors a gondolat -
 A legszebb hófehér lovat,
 Lecsap reája, mint madár,
 De emberi térddel fogja már,
 Ágaskodik a büszke mén,
 De Túr kezében a sörény.

Hiába minden, Túr megül
 S törí a mént kegyetlenül;
 Két szárnya kétfelé libeg
 S a mént csapongva inti meg:
 Csap jobb felől, az megriad

És kész a balra fordulat;
 Ha meg a másik szárny legyint,
 A vad mén jobbra tart megint.
 A két kemény sarok se rest -
 Száguld a mén már egyenest.

Száguldj lovam! .. Előre! .. Így!»
 Hazám felé, keletre vigy!...

Pihen a szárny, nem kell sarok,
 Úgy is tudod, mit akarok.
 Mint két egymásra lelt barát
 Repülünk árkon-bokron át.
 Magam bízóan rád hagyom,
 Király vagyok a hátadon!

Otthon nagy az ámulat és gyönyörűség a remek állat láttán s Túr hat fia fölkerelkedik s pelyhesállú társaival nekivág a pusztaságnak, hogy ezer lovat szerezzen ... De hogyan is írhatnám át prózára azt a remek részletet, ahogyan meg is szerzik, úgy kell azt elolvasni, ahogy az istenáldotta költő lelkéből kibuggyant. Legigazibb olvasói aligha fogják megvehetni; nekik drága lesz ez a mindenkép drága könyv. De arra, hogy legalább ezt a gyönyörűséges legszebb éneket elolvassák, hiszem, hogy nyílik mód hamarosan. Félreismerném azokat, akik gyermekeink lelkének magyarrá edzését *most már* komolyan veszik, ha nem várnám el tőlük, hogy legalább ezt a huszonöt versszakot minden újonnan kiadandó iskolai olvasókönyvben közös kincsünné teszik.

JULES HENRI FABRE

(1923)

Úgy képzelem magam elé ezt a félévszázadig dilettánsként kezelt világraszóló tudóst, mint aki a

föld egy külön életet élő darabjáról mosolyogva nézi, hogyan kúsznak vaskos köteteikkel az akadémikus szellem bábeli könyvtornyára a nemdilettánsok, hogy magasabb legyen a torony, egyre nehezebb a keresztülrágva-fölvergődés s egyre kockázatosabb a leszállás arra a napsütötte földdarabra, amely maga a föltárt élet s amelyre annak a roppant könyvtoronynak csak világosságfaló árnyéka esik. Nem volt még a szó legszebb és legteljesebb értelmében tudós, aki oly keveset köszönhetett volna könyvnek, szakirodalomnak, mások kutatásának, mint Fabre. S bárha veszedelmes volna ezt másokra nézve is, és minden vonalon általánosítani, bizonyos, hogy őt magát egyéniségénél fogva éppen az tette a megfigyelés utolérhetetlen mesterévé, hogy nyoma sem volt benne az akadémikus szellemnek s édeskevésre becsült minden könyvekből meríthető tudást. Az a hatalmas nyaláb könyv – a *Souvenirs Entomologiques* – sem tudományos könyv tulajdonképpen, amely most nevével a világot járja. Akadémikus szemmel nézve kevesebb, elfogulatlan értékeléssel mérve több. Csak a formájuk az, a tudományos kézikönyvvé dermedés legcsekélyebb föltétele és lehetősége nélkül. Lapozgatva bennük, eltűnik agyunkból az a benyomás, hogy nyomtatott sorokon siklik végig a szemünk: élőszót hallunk; egy érző agyvelő halk magánbeszédeit, ki fülünk hallatára egyre azon gondolkodik, hogyan tehetné páratlan élményeit másoknak is átélhetővé; de mialatt ezen gondolkodik, már meg is tette, már át is éltük vele minden örömét, bánatát, diadalát, kétségeskedéseit. Költők hatnak csak így, ekkora közvetlenséggel. Megesett már, hogy költők mélyebben láttak a tudományba, mint szakemberei. Az eleinte megmosoly-

gott, később tíz szakirodalom minden könyvében agyonidézett Goethe jó példa rá. Fabre is ilyenféle ötvözete a költőnek a tudóssal. Csak az arany és a vas aránya más benne. Goethe a költő szemével néz s mivel óriás poéta, mindent átható tekintete mindennek a fenekére lát. A serignani remete szeme a minden pápaszemtől szüzén megóvott tudósé, ki a valóságnak legmegvetettebb rögén is az élet teljességét látja s mivel azt látja és mindig csak azt látja, költővé kell magasulnia.

úgy szokás mondani, hogy Fabre entomoiogus, a rovarok életének megfigyelője s abban is, – a hártáásszárnyúak iránt tanúsított nagy előszereteténél fogva – már-már specialista. Ebből csak annyi igaz, hogy Fabre, miután magába ölelt az emberi ismeretekből minden magába ölelhető: az élet, az egyetemes földi élet roppant kérdéseivel a legigénytelenebb világ, a rovarvilág felé fordult, hogy a polihisztorság teljes fegyverzetében legalább ettől a kicsinyke világtól csikarjon ki egy-két feleletet, ami úgylis csak látszatra külön válasz, mert hiszen, amit egy rög felel, azt csak az egész kozmosz nevében felelheti. Polihisztorsága csak eszköz, nem cél; nem magáért a polihisztorságért szerzi meg, meddön, csak a felölelhető emberi tudás teljességéhez jutás gyönyörűségéért, mint a mi Brassaink; találóbban hasonlíthatnám Herman Ottóhoz, ki szintén tetőtől-talpig fölfegyverkezett egy még parányibb rögöcskének, az ősmagyar világnak földérítésére. Természetes, hogy az olyan egészen egyéni alkotás, mint a Fabréé, sejtelmesen benne él már a serdülőben, benne szunnyadozik már a kisgyerek lelkében is s a rovarnépség csodálatos ösztönvilága vonzotta s ma-

gához bilincselte érdeklődését már kisfiú korában is. De az is természetes, hogy őt magát, az ösztön problémáit oly ragyogóan fejtegetőt, ugyancsak az ösztön, a lánglelkek ösztöne sarkalta már akkor az emberi tudásnak mennél szélesebb körben való meghódítására s az is tartotta vissza a minden veszedelmek legnagyobbikától: a tilalomfák és határfalak közé ékelt szaktudás .aszalókemencéjében való elszáradástól.

Foglalkoztatták az ókori nyelvek s jóval Mistral előtt a provençal irodalom és népköltészet, az egyetemes művelődéstörténelem és a matematika. Hogy függetlenségét annyira-amennyire megóvhassa, – melynek ideális szabadságához nehéz küzdelmekkel teljes életében oly későn jutott – Duruy miniszter jóvoltából, ki ha egyebet nem, a remek tanítót fölismerete benne, éjszakánként a legel vontabb tudományos kérdéseket is páratlan világossággal népszerűsíteni tudó könyveket írt, melyeket eredetileg iskolai tankönyvekül szánt, de amelyek egytől-egyig megnyerték olvasóul a nagyközönséget is. Sorra került itt a természettudományoknak jóformán minden ága: fizika, kémia, csillagászat, botanika, geológia, zoológia s ráadásul még jóegynéhány gazdasági mű s egy jeles könyv az ipari mesterségekről is.

Ilyen fegyverzetű agyvelő természetesen más szemmel néz meg egy rovar, mint aki azzal éri be, hogy gombostűre tűzze s holmi foltocskák, dudorok és pettyek száma révén kiböngéssze nevét egy szörnyű nomenklaturából. Különösen, ha ez a hallatlanul gazdag fegyverzet nem meddón falra aggatott hiú panoplium, mint a tudós csodabogaraké szokott lenni, hanem vaslogika váltogatja a célra törő aka-

rat öklében, amelyet mindig remekül fegyelmezett fantázia irányít.

Fabre logikája kérlelhetetlen; csak tényeket fogad el, de a tények előtt akkor is meghajol, ha kettőtörök a legcsábítóbb föltevés, melyet-kiérezzük sorai-ból – vágyott volna igazolva látni. A tények elégtelensége kijátssza olykor még a kérlelhetetlen vaslogikát is. Fabreban azonban sokkal lobogóbb az igazságra törő akarat, semmint új tények megfigyelésére gyürkőzve, csak egy pillanatra is keseregne netaláni kudarca fölött. Rögtön elveti, ami elégtelen s *az új tényeket remekül fegyelmezett hatalmas* képzeletével megannyi pusztá tényből azonnal tudománnyá, tudományának kiegészítő részévé teszi. Előttünk épít, szakadatlanul épít és mindig csak tényekből épít. A galacsinhajtó bogárról például a múlt század derekán írta meg első följegyzéseit, az utolsókat ötven esztendővel azután. Fél évszázadon keresztül halmozott tényre tényt, míg a megfigyelések és kísérletezések százai és ezrei után megoldódott végre a szkarabeusz titka, világossá lett minden s nyilvánvalóvá [^]tt a tudomány eddigi megállapításának tévessége.

Kicsiny a kérdés, hallatlanul nagy a rápazarolt energia! De csak némelyek szemében kicsiny, az övében semmi esetre sem, aki az életet a maga nagy egészében fogta föl s tudta róla, hogy minden ízében gondolat járja át s hogy ez a gondolat még a rovarvilág életének legparányibb tényében is csodálatosan értelmes és nagyszerű.

Megállhatná-e vájjon szánakozó elmosolyodás nélkül a százmillióknak egy-egy átlagembere, ha fülébe súgnám, hogy a század egyik legragyogóbb el-

méje az a roskatag inakkal földretérdelt kilencvenkét esztendő aggastyán, aki a serignani mező pörkölő nyarának déli hevében ott görnyedezik előttünk a forró napon és boldogan mosolyog egy kis fekete juhganéj-körtére, amelyet a tenyerében tart s amely az ő sok-sok diadalának egyik nem legkisebbiké? Lehetséges olyan magyarázat, mely eltüntethesse annak az átlagembernek arcáról a szánakozó mosolyt? Nem fokoznám-e inkább mélységes lenézését, ha csak úgy nagyjából elmondanám, micsoda küzdelmet folytatott ezért a csúf klenódiumért az a minden természettudományban otthonos, kolosszális tudós? A kiinduló pont is elég kicsinyes már. úgy tartották, hogy abban a gömböcskében, amelyet az a bizonyos általánosan ismert bogár fűgén bökődve görget maga előtt a mezőn: pete van, a galacsinhajtó bogár lárvává fejlődő petéje. A parasztgyerektől a szaktudósig így tudta mindenki. Fabre ezt tagadja; nincs benne pete és be is bizonyítja, hogy nincsen. Az én emberem mosolya a füléig szélesedik; sehogy se tud valami nagyot látni ebben a fölfedezésben. Pedig egy igen nagy dolog máris világosan kiolvasható belőle. Az, hogy évezredek meggyőződéseket is újra meg kell vizsgálnia annak, aki a meggyőződését komolyan veszi. Fabre csak azt akarta megtudni, amit már mindenki tudni vélt. De tisztában volt vele, hogy azt, amit mindenki tud, többnyire csak más mindenkitől tudja s az átvett meggyőződés nem mindig megbízható. Megbízható választ csak maga a jól ki-vallatott tárgy adhat, nem a mások vallatásába vetett bizalom.

Ez a mindenről személyes tapasztalatból való meggyőződni akarás Fabre legjellemzőbb vonása. De

sohasem siet a meggyőződésével. Addig nem mozdul odébb, míg újra meg újra meg nem bizonyosodott. Pete van a galacsinban? Lehetséges, úgy mondják; de győződjünk meg előbb felőle magunk is, van a mezőn elég. Főlnyt egyet, nincsen benne semmi. Eszeágában sincs ebből az egy esetből bármit is következtetni. Hetek, hónapok, évek kellenek hozzá és sok száz meg száz kettészelt, hol a mezőn talált, hol a bogár búvólukából kiásott golyóbis, míg kétségtelenné nem válik előtte, hogy az a gömböcske csak eleséggészlet, nem peterakó hely. Ez a tény egyszerre világossá teszi előtte azt a régen nyomozott kérdést is, miért lopkodják egymástól oly szenvedéllyel és oly furfangosan ezeket a kis golyóbisokat a bogarak. S ezzel is eloszlat egy tudományos babonát; azt, hogy a galacsinhajtó bogár is gyermektolvaj volna, mint a mindegy honnan eredő kicsinyeinek mennél nagyobb sokaságára oly büszke pehelykacsa.

Fabre sokkal különb agyvelő, semmint negatív eredményekkel is beérné. Még csak azt a kérdést döntötte el, hogy a pete nem ott van, ahol sejtették. De hol van hát akkor? Évekig, évtizedekig semmi nyoma. Követ egy-egy kiszemelt állatot a szabadban, tucatszám figyeli őket hatalmas drótkalitikáiban, melyekben nem csekély önmegtagadással minden életföltételt megad nekik, hogy a peterakás szent cselekményéig eljussanak. Ez az önmegtagadás már-már megható; mikor a szomszéd megfizetett, de rajtacsípett kocsisát kipöndörítik miatta, mivelhogy a kerti-trágyának is becses lóhulladékot az ő bogárkalitikáiba hordogatja, az agg tudós az országúton lesi, mikor néptelenedik el a környék, hogy papiroszacskójába gyűjtögethesse kísérleti állatkáinak bűzös

élelmét. Eszébe sem jutna röstellem a dolgot, ha remélhetné, hogy megérti a falubeli nép. De sok tapasztalatból tudja már, hogy sohasem érti, nem is értheti meg, mert minden cselekedetét félremagyarázza. Mikor legkegyeltebb hártvásszárnyújának, a kőművesméhnek bámulatos tájékozódóképességéről gyűjt adatokat, szándékosan zeg-zugossá tett úton több kilométernyire gyalogol velük, de a végcélnál megáll és vár, míg ki nem böjtöli a kíváncsiakat, mert föltétele értelmében – hogy még jobban megzavarja a papiroszacskóbörtönbe zárt méheket – még néhányszor meg is kell a saját tengelye körül pördülnie, mielőtt útjára bocsátaná a megjelölteket: hányan találnak közülük haza. Ha ezek előtt a falusiak előtt pördülne meg, még hozzá egy keresztút fészülete előtt, bizonyára boszorkánymesternek tartanák.

Ez a tudatlan környezete előtt való kénytelen titkolódzás is hozzátartozik a küzdelmeihez, úgy lesik, mintha aranyat csinálna; gyűjtik, amit gyűjt, mert valami anyagi jót sejtenek mögötte: az egyetlen valamit, amiért érdemes annyi, de annyi furcsa dologban fáradozni. Olykor bizony alaposan meg is csúfolják, mert hiszen nem lehet mindig a sarkában Favier, a derék obsitoskatona, aki talpraesett bors-töréseivel ugyancsak megrüszköltette néha a tudós pártfogójával incselkedőket.

Akadtt azonban a környékbeli népből segítőtársa is; egy-egy pásztorlegény,” aki megsejtett valamit abból, ami ezt a legnyughatatlanabb kutatót ilyen furcsa kíváncsiskodásra ösztökélte. A híres juhganéj-körtére is egy ilyen pásztorlegény vezette rá. A legény csak annyit mondott, hogy az éppen kibujt

bogár bűvölyükából ásta ki, de a tudásban már megmozdult a sejtelem s pár pillanat alatt előtte volt a tény: abban volt a pete. Miért juhganéj? Miért nem ugyanabból az anyagból való, mint a galacsinok? Miért körtealakú? S miért van a pete a körte karcsú nyakában elhelyezve, s nem a gömbös rész közepén s ezer és ezer esetben miért mindig így? Ezer és ezer esetben, vagyis gyaníthatólag mindenkor, ez a fontos; mert Fabre addig meg sem indítja bámulatosan logikus okoskodásainak láncolatát, míg egy tény elszigetelten, csak egyetlen példában mutatkozik előtte. Okoskodása azonban ragyogó világot vet mindenre, mikor a tények halmaza elindítja s ilyenkor érzik meg, mit jelent az a szerencse, ha valaki nem gúzsbakötött, körülbástyázott szakember, hanem polihisztor, aki szabad szárnyalással repül.

Oldalakat kellene idéznem, ha tökéletes képet akarnék nyújtani arról, hogyan fejt meg e kérdéseket a fizika, a kémia és a geometria segítségével, melyek rendre bebizonyítják előtte, hogy az ivadékról való gondoskodás legtökéletesebb módja ebben az esetben követeli a juhganéjt, követeli a körtealakot s követeli, hogy a pete a körte szűk nyakában legyen, vagyis, hogy a bogár ösztöne a tudomány értelmében is az elképzelhető legmegfelelőbbben járt el.

Ezerágú ösztön vizsgálatainak jórészt az ivadékról való bámulatosan célszerű gondoskodásnak szenteli. De talán még érdekesebb, vagy legalább is még ismeretlenebb dolgokra jut, mikor azt vizsgálja, hogyan készíti elő a lárva a majdani bogár boldogulását. Száz meg száz korhadt fatönköt hasogat szét, – boldogan, hogy ilyen komisz tüzelőfával csalta meg a fakereskedő, – hogy a hőscincér lárvajának útját

föltárja. Milyen tanulságos ez a csúrt-csavart út, amelyet a lárva acélkemény rágószervei három esztendeig fúrnak a tölgy bütykös rostjai közé! Tapasztalata ennek a lárvának csak egy lehet: az, hogy előtte nincsen akadály, mert játszva örül fűrészporrá mindent, ami az útjába kerül. És mégis él benne valami megmagyarázhatatlan bizonyosság, hogy rágószervei nem fogják győzni ezt a rettentő munkát, mihelyt cincérré alakul, mert mindig, következetesen és kivétel nélkül mindig ott bábozódik be, ahol a kéregből már csak egy kaparásra is könnyen beszakadó hártyaajtó választja el a napvilágtól, amelyet ő maga sohasem látott, de utódformájának látnia kell, mert az lesz életeleme. Ha csak néhány miliméternyivel tévedne a lárva, nem volna mód a kijutásra soha; a cincér rágószervei oly gyöngék, hogy ottrekedne örökre a vesztére fűrt szörnyű alagútban. De hát erre nincsen, vagy alig-alig akadhat eset.

Az ösztön ekkora misztériumára természetesen Fabre sem tud megfejtést, de annál lelkesebben kutat tovább az ösztön töméntelen egyéb csodálatos megnyilvánulásai után. Főművének bízvást azt adhatta volna címül: *Az ösztön problémáinak vizsgálata, a rovarok világán keresztül*

Végtelenül gyönyörűséges, de olykor megdöbentő ellentmondásokkal küzködő vizsgálat ez, melylyel néha, mikor már-már megszoktuk, hogy e szinte hihetetlen fokú ösztönrel megáldott állatországban minden cselekedet mögött magasabb értelmiséget sejtünk, egyszerre hirtelen olyan makacs értelmetlenségre találunk, mintha mégis inkább azoknak volna igazuk, akik az ösztön cselekedeteiben csak egy jól megindított gép vak működését látják. Any-

nyi értelmes, annyi bámulatosan értelmes cselekedet megfigyelése után ki ne döbbenne meg, mikor a legönfeláldozóbb darázs-anya, aki rengeteg munkát végez, míg lárvájának földalatti védőlyukát megássa s még rengetegebbet, mialatt szüntelenül újabb meg újabb zsákmányt hord falánk gyermekének, nagy messziségből is mindig pontosan visszatalálva rejtekhelyéhez: – mihelyt ezt a rejtekhelyet, vagy akár csupán bejáratát elpusztítjuk: makacsul ás és kapirgál az elsöpört bejárat helyén, de lárváját, mely ott hever és tátog a szeme előtt, még csak észre sem veszi, pedig szájában még a zsákmány, amelyet az ő számára hozott.

Szédítő szakadékok tátonganak az ösztön és az értelem között; Fabre sem tudja még áthidalni, de méri már a mélységeket s egyengeti a továbbkutatók útját. Régen túl van azon, amit a németek a puszta mechanika gépies reflexeire vezettek vissza, de óvakodik a másik véglettől is és nem tulajdonítja a gondolkodó értelem művének mindazt, ami értelmesnek látszik és logikus. Mennél csábítóbb a tény, annál hidegebben fegyverkezik föl ellene. Erasmus Darwin beszél Zoonomiájában egy dongóra vadászó darázsfajtáról, melynek egy példányát megfigyelte. A darázs – rendes szokása szerint – röptiben fogta el a dongót. Heves szél fújtt s ugyancsak belekapaszkodott a dongó szárnyvitorláiba. A darázs lecsípte mind a kettőt. Majd lecsípte a potrohot s a fejet is, kétségtelenül azért – állapítja meg Erasmus Darwin – hogy könnyítsen a terhén s ha úgy kényelmesebb, beérje inkább a legízesebb falattal, a puszta torral is. Le is vonja a következtést: a darázs logikusan okoskodott, fölismerte az ok és okozat összefüggését

s úgy járt el, mint értelmes lényhez illik. Mily szívesen vallaná ezt Fabre is, ha számtalanszor megismélt kísérletei be nem bizonyították volna, hogy ez a darázs fajta mindig így jár el, akár fú a szél, akár nem, mert sohasem kell neki más, csak a tor, a leg-táplálóbb falat!

A kérdést az teszi végtelenül bonyolulttá, hogy a puszta ösztön cselekedeteihez még valami más is keveredik, aminek elnevezésére az intelligencia szó talán túlságosan is súlyos kifejezés volna, de bizonyos, hogy ez a megnevezhetetlen valami igen sokszor a legbonyolultabb, véletlenül vagy mesterségesen előidézett körülmények helyes megítélésére képes. Fabre rendkívüli fegyelmezettsége kell hozzá, hogy a logikus következtetés világos példáival szemben is föntartással okoskodjék. Ha mi végeztük volna híres kísérleteit a temetőbogárral, aligha tudtunk volna kibúvót találni, s elismertük volna, hogy a körülményekkel hirtelen és jól számot vető bogár egyenesen az emberi értelem törvényei szerint cselekszik. Ez a könnyen és bárhol megfigyelhető rovar a mezőn található apró hullákba rakja petéit, miután gödröt vájt alá, hogy betemethesse. Fabre madzaggal, kicsiny, függőlegesen a földbe szúrt pálcikára köti a holt egeret vagy madárhullát s türelemmel lesi, mi fog történni. És megtörténik újra meg újra az, ami szinte kétségtelenné teszi, hogy a bogár tisztában van az okkal és az okozattal, mert alig vizsgáldott néhány percig, máris rágja a madzagot s addig rágja, míg földre nem hull a megszabadult tetem. Ki merne hűvösen viselkedni a józan okosság ilyen példájával szemben? Bizonyára egyikünk sem, akik csak ott, a kísérleti kalitkában láttuk először mun-

kában ezt az értelmes rovar. Fabre azonban tömérékszer figyelte meg künn a szabadban s igen jól tudja, milyen mindennapi eset, hogy egy-egy madárhulla úgy belebonyolódik a haraszt gizgazába, az apró indák s kiálló gyökérszálak szövedékébe, hogy a bogár szemében legfeljebb anyagában ismeretlen a madzag, csomóit, hurkait, a földrehullást gátló s föl-tétlenül elhárítandó kuszáltságait már számtalan tapasztalatból ismeri.

Igaz, hogy a tapasztalat fölhasználása is értelem jele, de lehet az ösztöné is. Sőt arra is mond példát, hogy egy máskülönben igen értelmesnek látszó rovar mitsem okul legkeserveőbb tapasztalatából sem. Az amazonhangyával végzett kísérletei közül egy különösen tanulságos ebből a szempontból. Ez a munkára nem, csak hadakozásra képes hangyfajta rabszolgákat nevel magának, hogy helyette dolgozzanak. Nagy, öt-hat méter hosszú hadoszlopokban találmra indul háborúira s addig halad árkon-bokron, öles kőfalon, bármin keresztül, míg a dolgozó hangyák bolyára nem bukkan. Azt egész tömegében egyszerre megrohanja, bábjaikat elrabolja s a nyüzsgő tömeg, állkapcsai között egy-egy bábbal, újra hadi-rendbe igazodik s megindul visszafelé. Odafelé szélséyes, ide-oda kanyargó az út; könnyen megfigyelhető, hogy vaktában mennek, minden meghatározott irány nélkül. Visszafelé azonban már szigorúan kötött az út; bármily vargabetűs lett légyen is s bármily könnyen lett volna megrövidíthető, hajszálnyira sem térnek tőle el. Mulatságos olvasni, mi mindent eszel ki Fabre, hogy akadályt gördítsen elibük s zavarba ejtse a hazakészülőket. Még patakot is rögtönöz 82 öntözőkészülék segítségével, hogy újtjukat

szegje vele, de rövid habozás s némi terepszemle után legyőzik ezt az akadályt is. Mihelyt fölismerték a pataköntúli részt, bármily áldozattal is, de átkelnek a vizén. Ezt a visszafelé úthoz való makacs ragaszkodást néha nagyon meg kell fizetniök. S hogy mégis megfizetik, bizonyítani látszik, hogy tapasztalataikból nem okulnak valami könnyen. Egyik ilyen oda felé útjuk közvetlenül egy parányi halastó mellett vezetett el s a szél százával és ezrével söpörte be harcosaikat a vízbe. Visszafelé csak néhány arasznyival kellett volna eltérniök, hogy elkerüljék a veszedelmet, mely most még nagyobbnak ígérkezett, mert hiszen a széllal besöpört harcosokkal a féltett zsákmány tizede is veszendőbe készült, mégsem tértek el egy hajszálnyira sem. Szorosan a víz mellett haladtak el újra s állták a tizedelést, pedig a valamivel még hevesebbé erősbült szél most még bővebbé tette a falánk halacszkák szájába hulló mannaesőt.

Az a tény azonban, hogy keserves tapasztalatából mitsem okul, még nem fosztja meg az értelmesség minden jelétől ezt az érdekes rovar. Gondoljuk meg, hogy amit tett, azt tömegben tette s még a legértelmesebb lény, az ember is ilyenformán viselkedik, mihelyt tömegbe gyűlik. Ha megírná valaha valaki a tömegek külön világtörténetét, ugyanezt volna kénytelen az emberről is megállapítani; tömegben az sem okul tapasztalataiból. Fogadjuk el hát, hogy az amazonhangya, a visszafelé úthoz csupán mint értelmi képessége előtt egyedül lehetségesnek látszó módhoz ragaszkodik oly makacsul s vizsgálódjunk inkább a megfigyelés páratlan mesterével egy új nyomon tovább: melyik érzékük vezeti őket visszafelé oly pontosan a már megtett úton?

Fabre hamarosan fölismeri, hogy az amazonhangyának nem tulajdonítható afféle külön tájékozódóérzék, mint amilyennel kénytelen volt kedves Chalicodomáit fölruházni, melyek minden elképzelhető módon megtévesztve, megzavarva és félrevezetve, még egy távoli város házerdejének kellős közepéből is visszataláltak fészkeikbe. Arra azonban könnyű volt rájönnie, hogy helyrajzi emlékezőképességük kitűnő. Az a rablócsapat, amely az ő telkéről járt zsákmányoló portyázásaira, ritkán vette útját dél felé, de annál sűrűbben északi irányban. Ha dobozba zárt egy-egy elcsípett példányt s tíz-husz lépésnyire a bolytól délre fekvő vidéken bocsátotta szabadon, a hangya eltévedt, erre-arra tétovázott s nem talált haza. A sokszor megjárta északi részen azonban rögtön eligazodott s habozás nélkül eredt útnak a helyes irányban. Teste nagyságához képe3t jókora félkörben kellett tehát ismernie a gizes-gazos környék pontos helyrajzát. A rablóhadjárattól való visszatérés alkalmával is az emlékezet, a látás benyomásainak megőrzése vezeti őket, nem pedig a maguk után hagyott jellemző szag, mint első föltevésében gyanította. Hogy ennek tényként való megállapítását hány furfangosan kieszelt kísérlet bizonyító ereje után meri csak Fabre kimondani, azt sejtethjük már.

A tájékozódás, az aránylag hihetetlen messzeségekből való pontos visszatalálás megmagyarázására azonban – különösen a hártácsszárnyúak családjában – olykor elégtelen a látás bámulatos éles-ségének és a pontos emlékezőtehetségnek elfogadása. Még valami mást, valami intuíció-félét is föl kell tételeznünk, hogy megérthessük számtalan rovarnak e

legcsodálatraméltóbb képességét, mellyel akárhányszor még a postagalamb tájékozódó biztosságát is felülmulják. A csőrös darázs, még ha több kilométernyire fekvő, előtte teljesen ismeretlen vidékre kényszerítettük is, az irányt azonnal fölismeri, nyílsebesen csapódik végig a tájékon, melyet utolsó részletéig ismernie kell s pontosan a földbevájt üreg bejárata fölött áll meg, hogy egyenesen ráereszkedjék. És nem lehet ebben megzavarni, félrevezetni semmivel. Hiába helyez nagy lapos követ vagy bármi egyebet a szűk bejárat fölé Fabre, a darázs, mintha csak szokva volna már efféle rendkívüli változásokhoz, egy jöttát sem téved, ott száll le, ahol kell, s azonnal megássza az új, pontosan a földalatti folyosóba torkolló aknát. Abban az intuícióban, amelynek föltevése szinte elkerülhetetlen, nem szívesen hisz a tudomány s ízről-ízre kutatja végig a rovar: hol, melyik porcikájában fészkel a Darwin föltevésében is szereplő külön tájékozódási érzék. Fabre segít a kutatóknak s ő maga is buzgón szabdálja le a meggyanúsított csápokat, de az eredmény negatív; úgy az éjjeli pávaszem, mint az Osmiák mindenike s valamennyi más, a kísérletre alkalmasnak gyanított hártás- vagy fedelesszárnyú éppen oly pontosan talál haza, mint csápjaival azelőtt. Mert, úgy látszik, nem valamely szerven, hanem mégis csak a szellemi képességek összességén múlik a dolog s a megfejtést csak az nehezíti meg, hogy a miénktől merőben eltérő szervezetek szellemi képességeit a magunk szellemi képességeivel vizsgáljuk s ítéljük meg s arabusul akarunk beszélni, mikor nem tudunk arabusul. Fabre is kénytelen így felsóhajtani: – „Un vain souhait a bien des fois traversé mes rêveries: c'est de pouvoir penser quelques minu-

tes avec le rude cerveau de mon chien, de voir le monde avec l'oeil à facettes d'un moucheron!” Legboldogabb akkor volna, ha egy-egy *órára*, valamennyi kedvencének valóságos lényébe bújhatna bele, hogy onnan lássa, milyen is hát a világ az ő szemükkel nézve. Ez volna a probléma legtökéletesebb megoldása; kár, hogy lehetetlen. így be kell érnie azzal, hogy az emberi értelem tündöklő, de sokszor mégis elégtelen világossága mellett vizsgálgassa s ne abszolút, csak relatív értelemben derítse föl a mi számunkra.

Bármennyire érezzék is, hogy kutatásaiban szenvedélye vezeti, mégis kitetszik minden fölfedezéséből, hogy miérettünk örül neki. Emberszeretete olyan mély, hogy nem mulasztja el egyetlen levonható tanulság lelkünkre kötését sem. Egyik legutolsó kísérlet-sorozata is, melyről már tíz hatalmas kötetből álló főművén kívül számol be, a gyorsabb, célravezetőbb, ártalmatlanabb és humánusabb narkózis lehetőségét fejtegeti s ajánlja sebészeink figyelmébe, a szentjánosbogár narkotizáló műszerén keresztül. Ebből a csillogó erdei mécesnek ismert nagyétvágyú ragadozóból kivesszett vagy nem is volt meg soha a ragadozók kegyetlensége, a vonaglásban való gyönyörködés; nincsenek is vad küzdelemre alkalmas fegyverei, viszont azonban megvan a módja rá, hogy áldozatát szinte már meg sem mérhetően csekély idő alatt teljesen és tökéletesen érzéketlenné kábítsa. Parányi, csak nagyítóval észrevehető, finom, csatornás, fülánszerű műszerével az áldozat nagysága és ereje szerint egyetlen vagy több egymást követő lágy, igen gyöngéd, inkább cirógatásnak, mint dőfésnek beillő szúrással holtelevenné, tökéletesen mozdulatlaná

merevíti a teste nagyságát néha többszörösen is felülmúló csigát. Állandóan csigával él, pontosan tudja, hát, hol kell megszúrnia; türelemmel lesi a kínálkozó legjobb alkalmat s nem véti el a dolgát sohasem. Ügyesnek, villámgyorsnak kell lennie, mert a csiga sokszor van olyan függő helyzetben, hogy a leggyöngébb kívülről kapott lökésre vagy izmainak legcsekélyebb összerándulására lezuhanna s lehetetlenné tenne minden további támadást, úgy kell tehát a dolgát intéznie, hogy a csiga izomműködése abban a szempillantásban megszűnjék. Ez meg is történik, még pedig olyan hirtelenséggel, hogy a kísérleti üvegedényt fedő üvegtetőn alig-alig megtapadt csigának még annyi ideje sem marad, hogy tapadó izmait elernyessze s zuhanással meneküljön a halálos veszedelem elől. Azonnal tehetetlenné merevedik s villámütötként dermed meg helyzetében, bármilyen lett légyen is az a helyzet. Mi tulajdonképpen az a vírus specialis, mely ilyen hirtelen és hosszantartó hatásra képes, egyelőre még földerítetlen, de kellő kémiai eljárásokkal kétségkívül meg lesz állapítható. És ha csakugyan megállapítható, úgy bizonyára nagy okulására szolgálhat majd a modern sebészetnek-is, mely még ma is a következményeiben oly káros kloroform és éter belégzésével érzéketlenít, korántsem oly gyorsan és tökéletesen. A szentjánosbogár vírusának semmi káros utókövetkezése sincsen. Hatása oly erős, hogy ritka erejű csiga kell hozzá, hogy már huszonnégy óra múlva felocsúdjék az elkábítás után, de ha csak napok múltán ocsúdik is föl, nyoma sem mutatkozik rajta semmi változásnak: éppen úgy táplálkozik s ugyanolyan eleven, mint a szűrés előtt volt. Természetesen csak akkor, ha idején kiszabadítjuk a kíméletes ragadozó hatal-

mából, mely mihelyt ellenfelét mozdulatlaná dermesztette, hamarosan hozzáfog, hogy különleges pepszínjével folyékonyá tegye s kényelmesen szürcsölgetve kiigya a héj csészéjéből az utolsó cseppig.

Fabre eléggé kémikus hozzá, hogy még ez a pepszín is foglalkoztassa. Leghevesebb erejűnek különben a kék húslégylárvák pepszínjét találja, mely sokszorosan hatásosabb a miénknél s nyughatatlan föl-fedezője biztat is már módok keresésére, hogyan lehetne a gyógyszerítári pepszint ezzel a százszorta hatásosabbal megjavítani.

Bőséges tapasztalataiból s gazdag tudásából csak úgy ömlenek az emberiség javát célzó gondolatok. Olykor kissé keserűen is. Jóval előbb írta, nem izgathatták még föl képzeletét a világháború borzalmas hekatombái, de már akkor is megbocsáthatatlannak tartott minden háborút, melyet nem egyetlen elgondolható mentsége, az éhség indít. Megszokta a rovarvilág irgalmat nem ismerő, kíméletlen harcait és mérszárlásait, de megszokta láttukra azt a gondolatot is, hogy a harc minden fázisát az enniakarás vágya menti s magyarázza. Megbocsátaná a háborút nekünk is, ha az ellenség tetemeit beszóva, felfüstölve kamráinkba halmoznánk, hogy húskészletünk legyen, hogy elfogyasszuk, hogy éhínséges vidékek sült agyaglepény és fűrészporkenyér helyett egyék; így azonban, ok nélkül, a kényszerítő éhség mentsége nélkül borzalommal utasítja vissza. Ember, mélységesen ember, aki – „instruct par mon meilleur maître, la bête” – véghetetlenül sokat tanult a maga fajtájának valódi természetrajzából is.

Bajos volna, de meg kár is volna eldönteni, hogy az ember különb-e Fabreban vagy a tudós, vagy a

művész, úgy egygé forrt benne ez a három, hogy talán nem is lehetne őket különválasztani. A hála, a mélyen átérzett háládatosság gyönyörű emberi vonás, de Fabreban még akkor is a tudós hálálkodik, mikor – főműve egyik kötetének költeményszámba mehető előszavában – elhunyt fia emlékének állít emléket, ki leghűségesebb segítőtársa volt kutatásaiban. Mikor pedig másik két segítőtársáról, Favierről, az obsitos katonáról, meg a kis Lucieről, hatesztendő unokájáról beszél, akkor a művész szólal meg benne s oly finoman humorizál, mint egy ragyogó tollú szépíró.

A tolla különben páratlan a maga nemében. Ha minden tudós így kezelné, a tudományos könyvek volnának minden könyvtár újra meg újra beszerzendő agyonolvasottjai. A délvidék színes, gazdag nyelvét gyönyörűen beszéli s mindig csak beszéli, sohasem dermeszti a tudomány feszes írásává. Szókincsének bőségével minden korabeli szépírót megszégyení s minden új fogalomárnyalatra megtalálja a szöveg fején találó legodaillőbb kifejezést. A nyelvnek és saját, egészen egyéni stílusának utolsó leírt soráig mestere marad, anélkül hogy tudná vagy láttatni akarná, hogy remekel. Egyetlen szót sem csillogtat meg tet-szelegve, de minden szava megragyog s amit mond, azt nemcsak okosan és szépen mondja, de szelleme-sen és lebilincselően is. Erről különben vajmi könnyű – hogy hívek maradjunk hozzá – kísérletileg is meggyőződni. Száz ember közül kilencven undorodik a bogárfélék minden fajtájától, de bármennyire undorodják is, Fabre úgy lebilincseli, hogy könyveitől többé nem szabadul meg s ő is úgy jár Fabre furesa állatkáival, mint az Aranyember Noémije a leveli bé-

kával: ahogy az első félkötetel végzett, már tenyerébe is veszi s megcirógatja.

Fabre sohasem habozik, ha egy megoldandó probléma érdekében ölnie, csonkítania, élet-halál tusára biztatnia kell; mégis megérezik minden során, hogy szereti, a szó legszebb és legmélységesebb értelmében szereti azt a sok apró, hatlábú barmot, mely mindennütt, még az otthonában is körülnyüzsgi. Hogy tanuljon tőlük, nem riad vissza megkínzásuktól sem, de teljes szívéből szolgál is nekik mindennel, amit ők, ki-ki a maga szájaíze szerint, a földi javak legjavának tartanak. A sérignani „Hármas” volt eddig a rovarvilág legtökéletesebb paradicsoma. Az a gizegazos, kopárfoltos, köves talajú gyiresz-csalitos telek, amely évig nyugult dudváival, öles bogáncskóróival, szúrós-tövises királydinnyéivel a kutyának sem kellett volna, de amelyben még sűrűbben verődött föl a gyom, számartövis, csalán és csetebodza, mikor Fabre lett boldog tulajdonosa, ki még korhadó fatöngökkel, szerteszórt kövekkel s kőhalmokkal is megpótolta e mindig napsütötte bojtorjános vadon szörnyű kultúrátlanágát, de arra is volt gondja, hogy a világot meg nem bolygatott, mert válogatott úri hymenoptera-néppel lakott omló kőfalát orgonabokrokkal és a délvidéki kert minden virágos pompájával hidalja át a maga lakóházával. Ott is volt minden a kezeügyében, amit csak a rovarfélékben oly dús Provence nyújthat, de még ami nem volt ott, azt is oda tudta csábítani. Nem nagy mesterség ez annak, aki megérti e kicsiny teremtések forró érzéseit. Egyetlen, azon a tájon igen ritka nőstény éjjeli pávaszemre kellett csak szert tennie s föltárnia laboratóriumának ablakait, hogy megteljék a terem a hímek nyüzsgő

tömegével, melyek hihetetlen messziségből is eltalálnak a menyasszonyhoz a legerősebb mágnes ellenállhatatlan erejénél fogva.

Mindene megvolt s úgy is érezte, hogy megvan mindene. Hogy „könyvre nem futja”, azt legkevésbé sem érezte meg. Boldog volt és elégedett, mert katedrát, hamar dicsőséget, akadémiai tekintélyt, minden földi hiúságot odadobott a függetlenségért, azért a legnagyobb gyönyörűségért, hogy egész lelkével annak élhessen, amire eddig még csak ő termelt rá amúgy istenigazában. Gyönyörű pályafutás ez az ő remeteségbe rejtőző hosszú névtelensége, melynek fátyolát csak itt-ott lebbentette föl egy-egy hozzá méltó szellemi nagyság: a Charles Darwiné, meg a Pasteuré.

Darwinnal levélváltása is volt, bárha elméletétől egyre jobban eltávolították saját észleletei. Az evolúció tanának inkább ellenlábasa, mint barátja, de a nagy, merész és termékeny gondolat föl vetőjében igaz lélekkel becsülte meg az egyetemes természet-tudósok legegységesebbjét. Darwin viszont a páratlan megfigyelőt – „the inimitable observer” – becsülte meg benne. Nem egy problémának jártak végére közösen megbeszéltek kísérletek sora után.

Érdekes a mindkettejüket igen jellemző Pasteur-rel való találkozása is. Pasteur ugyanis hallott valamit egy pusztító kórságról, mely a selyemhernyókat tizedeli. Vállalkozott is rá, hogy talál legyőzésére ellenszert. A közelebbiek megbeszélése végett fölkereste Fabret, ki természetesen nem sejthette Pasteur teljes tájékozatlanságát s elibe tett egy gubót, olyanformán kezdve vele tárgyalni, mint szakemberrel szó-kás. Hamarosan kisült azonban, hogy Pasteur még

soha semmiféle gubót sem látott s ámulva hallgatta, mikor a nagysokára észbekapott Fabre türelmesen elmagyarázta neki petén, hernyón, gubón és lepken keresztül mindazt, amit minden iskolásgyermeknek tudnia kell. Fabre azonban, ahelyett hogy Pasteur tudatlanságán bámult volna el, inkább azt a lángészre valló naiv merészséget csodálta meg benne, mely meztelenül rohan küzdelemre, mikor érzi, hogy győznie kell. És ahogy mélyebben elgondolkozik, egy kicsit meg is irigyli. Mert számtalan tapasztalatból tudja már, hogy a hirtelen, az erélyes és majd mindig eredményes cselekedettől hányszor tart vissza mindannyiunkat a naivság hiánya s a részletismeretek nagy, de mindig elégtelen tömege.

A nagy ember, vagy mondjuk még szebben: az ember vonásait különben igazán fölösleges volna Fabre jelleméből összekeresgélni, úgy szép az, ahogy ő maga szórta el önkénytelenül a betűi közé, úgy, ahogy halhatatlan művének minden sora mögül kiviláglik. Csupa akarat volt, csupa megértés, csupa jóság. Nagy ember, Ember.

LAMBRECHT KÁLMÁN KÉT KÖNYVE

I. ÓSLÉNYEK VILÁGA (1923)

A nemzetek művelődésének történetében igen jelentős lépés, mikor a tudományokat népszerűsítő idegen művek fordításáról áttérnek az eredetiek teremtésére s még jelentősebb, mikor ezek az eredetiek ép-

pen eredetiségük hódító erejével megkezdik a teljes egészükben magunkénak sohasem vallható idegen-szelleműek kiszorítását. Lambrecht Kálmán ezen a második, döntő fordulón lépett föl s egyszeriben főhelyre került azok között a nemzetnevelő tudósok között, akik nemcsak kérik a kölcsönt a tudomány nemzetközi magtárainak összehordott készletéből, de meg is adják, tetézve, mert az emberiségnek eme legfőbb közös kincsét a mi földünk külön terméséből meg is tudják még gyarapítani.

Az átültetett efféle könyvnek – bármily remek legyen is a maga nemében – sohasem lehet a hatása valóban teljes, mert adatai nem vagy csak igen nehezen kapcsolhatók a magunk tapasztalataihoz; bármily gyönyörűséggel olvassuk is, bármennyit okuljunk is belőle, mindig különálló, távoli valami marad, amiről mindig éreznünk kell, hogy nem a miénk.

A minden egyetemessége mellett is annyira magyar könyv azonban, mint a Lambrecht Kálmáné, még a legtávolibb dolgokat is a miénknek tudja sugallani, annyira hozzá tud forrasztani mindent a magunk tapasztalataihoz. Az őslényeknek eddig kétszeresen is távoli, mert rég letűnt s csak idegenből ismert világa egyszeriben mindenestül közelférkőzik hozzánk, mert Lambrechtnek gondja van rá, hogy lépten-nyomon fölmerülő magyar vonatkozásaival hozzánk kapcsolja. A magyar föld szépszámú őshüllőinek csontszilánkjából híd épül ama rég letűnt világhoz, amelyen át a mi számunkra minden fantasztikus repülő-sárkánynál biztosabb vezető a speciálisan magyar bakonyi ősteknős, amelyet mi adtunk a tudományak s amelynek életekörülményeit tökéletesen

magunk elé tudjuk varázsolni a bakonyvidéki ismert tájakon.

Folytonos magyar vonatkozásain kívül legfőbb érénye Lambrecht könyvének, hogy sohasem vész bele a régimódi paleontológiák csonterdejének útvesztő elemzéseibe; nem a bütykök és dudorok száma szerint való osztályozás fontos a szemében, hanem az élettani körülmények rekonstrukciója, a visszaelevenítés, ama rég letűnt jámbor és rettenetes szörnyek életének, életük módjának, virágkoruk és pusztulásuk okainak föltárása. Nem hideg csontmúzeumon, hanem a föld korszakainak élettől eleven képein vezet keresztül. Még pedig a tudomány szolgálatába állított képzelet fegyelmezettségével, mely nem arra tör, hogy egy élettani mozzanatot költői intuícióval kitáláljon, hanem arra, hogy nem is sejtett, új meg új módszerekkel közelítse meg tárgyát. Így tudjuk meg tőle például, hogy a modern tudomány már az évszázadok óta kővé vált lények beleibe is beelát s a Röntgen-sugárral átjárt Ichthyosaurusról fénykép bizonyítja, hogy kannibál volt és saját fiait falta föl.

Mindig szigorúan tudományos alapon és mindig azzal a pompásan fegyelmezett képzelettel így eleveníti meg rendre az ősvilágnak fantasztikus formáikban megkapó, de célszerűtlen alkotásukban oly tanulságos sárkányait s azokat a roppant korszakokat, amelyeket a Föld évmillió évkönyvei elrétegeztek. Különösen ragyogó két ilyen megelevenítő fejezete, a szén- és krétakor nagyvonású, színes, szinte már pompázó leírása.

Bárha eddigi, szigorúan tudományos szakmunkái úgy tüntetik föl, mintha még az őslénytáiban is csupán a madarak specialistája volna, ez a könyv

lépten-nyomon elárulja, hogy érdeklődése és tudása egyetemes, sőt nem is csupán a természettudományokra kiterjedő. Könyvében annyi az irodalmi, néprajzi, különösen pedig a művelődéstörténeti vonatkozás, hogy a paleontológia ürügyén tulajdonképpen az egyetemes ismeretek egész tömege zúdul ránk ebből a minden tekintetben mintaszerű ismeretterjesztő műből. Tisztában van azzal, hogy tulajdonképpen súlyos mondanivalói a nem szaktudásra berendezett agyvelők számára nehezen megjegyezhetőek, azért száz meg száz kapcsolatot keres, hogy tulajdonképpen mondani-
valóját valami mástermészetű, hozzánk közelebbfekvő dologhoz kötve vésse emlékezetünkbe. Ha valamely kőzetről beszél, azt is megmondja, melyik dómhoz bányászták hozzá az építőanyagot; ha egy lábszárcsont méreteiről beszél, azt is elmondja, hol helyezték múzeumba s bámulták úgy, mint emberóriását; s ha az akkoriban még tudományosan meg nem határozható roppant csontleletekhez mondát kapcsolt a nép képzelete, Lambrechtnek arra is gondja van, hogy más-más népek ugyanazzal a csontdarabbal fölzigatott képzeletének merőben különböző mondaalkotási módját néplélektani szempontból is elemezze. Sokoldalúsága, tengernyi ismeretet fölhalmozó tömörsége, könnyed és mégis színes stílusa az ilyenmű népszerűsítő munkák leghódítóbbjai közé sorozzák. Lehetetlen is, hogy népszerűvé ne legyen éppen ma, mikor egy több-
évtizedes szépirodalmi csőd után annyi tartalmaslelkű olvasó fordult el az irodalomtól a tudomány felé.

Nem hagyhatom megemlítés nélkül a nyelvét sem, melynek gyökeres magyarságán megérik, hogy Herman Ottó kitűnő életírója magyarság dolgában is méltó követője mesterének. Még a sárkány világ

egyes fajtáira kitalált magyar elnevezések is – az egyetlen Tyrannosaurusét kivéve – kitűnőek és méltók arra, hogy ezentúl széltire így használtassanak.

A jól illusztrált, rendkívül csinos kiállítású s ízletesen kötött könyv a *Kultúra* kiadásában jelent meg.

II. AZ ŐSEMBER (1926)

Mikor Pompejít, a múzeummá lett temetők legnagyobbjából először pillantottam meg, olyan remek szín és fényjátékot rendezett mögötte báránnyelűvel a nap, hogy nem tudtam volna megmondani, melyik csikarta ki belőlem a meglepetés első örömkialtását: a lávahamu pólyáiból kihámladozó múmia város-e vagy az életet sugárzó égbolt.

Ez a könyv is múzeummá lett temetőről beszél; a kerek föld mélybevesző sokszoros temetőemeleteiről. s arról a roppant csonthalomról, amelyet az őselet-tani tudomány a földkéreg korszakokat jelentő rétegeiből összehordott, egyenkint végigvizsgált, meghatározott, polcokra rakott, logikus rendbe sorozott, megszólaltatott, kivallatott s a természetnek, mint legpártatlanabb történetírónak évmilliókat felölelő s számunkra is hozzáférhető okmánytárává tett. És most sem tudom, melyik hát a nagyobb gyönyörűség: végighaladni egy kitűnő és biztos vezetővel az élet régmúlt korszakainak e mindennél realisabb tanulságokat rejtő fantasztikus temető-múzeumán, vagy sorról-sorra, leletről-leletre annak örülni, hogy milyen fölséges, örökkön élő erő az ember olthatatlan tudás-szomja. Mert nagyszerű érzés ugyan bonyolult tények labirintusában jól eligazodni, de még főlemelőbb,

még lelkesítőbb érzés meghódolni a semmi áldozattól vissza nem riadó örökemberi tudásvágy heroizmusa előtt. Ez a heroizmus egyetlen, *esetleg* új ismerettel kecsegtető problematikus csontszilánk talányának megfejtésére sorompóba szólítja az egzakt tudományok összességét s miközben laboratóriumok egész sorát szereli föl: remekül fegyelmezett agyvelők teljes energiáját foglalja le évekre, olykor egy *egész* életre, mert egy-egy ilyen látszatra jelentéktelen kérdés abszolút megoldása döntő fordulatot adhat a tudományak.

Lambrecht Kálmán kitűnő kézikönyvének *kettős az érdeme*. Nyilvánvaló érdeme az, hogy lebilincselően érdekes előadásával minden egyes olvasóját egyszerűsmindenkorra meghódítja az ősélettani kutatások tudományának. Ez nem csupán közművelődésünk szintjének emelésére nézve számottevő eredmény, de fontos magára az ősélettani tudományra is. Mert ez a tudomány *kutatások eredményein épült eddig* s fog épülni tovább ezentúl is, az pedig már a dolog természetével együtt jár, hogy kutatásokban a laikus is részt vehet, sőt számtalan esetben éppen ő a nyomravezető. A spanyolországi Altamira-barlang ősember kezétől eredő világraszóló mammuth-festményeit egy gyermekleányka fedezte fel. Igaz, hogy az apja barlangkutató volt, aki érdeklődését már régebben fölkellette. De hát éppen ez a fajta, *már érdeklődő laikus* az, amilyenre a legszélesebbkörű tudományos kutatásnak szüksége van. Lambrecht Kálmán néhány ezer olvasója közül egy sem akad többé, aki közömbösen hagy veszendőbe menni bármily jelentéktelennek látszó, véletlenül szeme elé táruló fosszilis emléket s ha netalán még föl nem kutatott barlangba lép, meg

sem állja, hogy föl ne túrja múzeumi anyagot bizonyosan, de esetleg nagy meglepetést, világraszóló, tudományos kincset is rejtő talaját. Mert ebből a képzeletét izgató, de reális utakra terelő könyvből már tudni fogja, hogy a tudományra még az a dibdáb csontocskákból összegyülemlett kis halom is fontos lehet, amelyet a barlang legsötétebb odvában egy ősvilági bagoly ökredezett a földre, hiszen egy ilyen csonthalmocskából került ki a pusztai talpastyúk egyetlen jégkorszakbeli példánya is, a pilisszántói lelet, az őseletani emlékek egyik igen nevezetes magyarországi unikuma.

Magyarország, elsőrendű szaktudósai révén, anyagi eszközeihez képest bőven kivette részét az őslénytani és az ősember emlékei után való kutatások egyetemes feladatából. Csak a ruszabányai trópusi ősfaua föltárt kincsesbányájára, a villányi Nagyharsány-hegy, aberemendi „csonttorlat”, a bihari Salgó-hegy kitűnően feldolgozott fosszilis emlékeire, a Bükkhegység Szeleta-barlangjának összerszámaira, a répáshutai Balla-barlang világhírű ősgyermekkoponya-leletére és a Krapina-barlang őskori emberevő tanyájának világszerte tárgyalt fölfedezésére kell gondolnunk, hogy nagyjában megbecsülhessük azt a munkát, amelyet hallgatagon dolgozó tudósaink eddig végeztek. Ezt az eredményt jeles kutatóink laikus közönségünknek jóformán minden érdeklődése és hozzájárulása nélkül érték el, mert senki sem akadt, aki az egyetemes érdeklődést fölkeltette volna. Lambrecht Kálmánnak, a tudósnak, mindenekfölött pedig Lambrecht Kálmánnak, a tudományokat népszerűsíteni tudó színesszavú, eleventollú, kitűnő írónak elsőrendű érdeme, hogy súlyos mondanivalói körül min-

den könyvével szinte páratlan érdeklődést tud kelteni. Ez a könyve egész táborot fog nevelni abból a fajta laikusból, akik közül az ilyenféle tudományos kutatásban a nyomravezetők szoktak kitelni. Tudományának, az őselettannak és könyve tárgyának, az ősember-kutatásnak tehát kétségtelenül nagy szolgálatot tett. S ha már ma is nyilvánvaló tény, hogy a jégkorszak állatvilágát legteljesebben Magyarország földjéről ismerjük, könyvének népszerűsége révén könnyen megeshetik, hogy földünk klasszikus lelőhelyé válik, amennyiben rendkívül kedvező földrajzi fekvése s kitűnő szaktudósai mellett ez jóformán már csak az érdeklődő laikusok, a „nyomravezetők” tömegén és tudományoszeretén múlhatik.

Van azonban a tudományosságában és népszerűségében egyaránt kitűnő könyvnek egy rejtettebb érdeme is és ez az, amire cikkem első mondatában céloztam; maguk a sorok az egész földkerekséget betöltő roppant temető föl túrt barázdái, de a sorok mögött izzik és lángol az élet, az örök oktatás, a tudományszomj olthatatlansága, az emberi értelem soha meg nem nyugható ősi ösztöne, mely egy szemernyi tudástöbblet megszerzéséért tudós hadseregeket mozgat meg, arzenálokkal vonul küzdelemre és mérhetetlenül sok munkát, vért, gondolatenergiát tud föláldozni, mert haladni akar, fejlődni akar, mert ez az élete célja, ez az élete. Hogy mi a tudomány, hogy mi az *élő* tudomány, azt semmi, de semmi sem éreztetheti meg jobban laikussal, mint az a munka, mely e roppant temető beszédes történelmi okmánytárának összehordása körül folyik. A föld mélyéből előkerül egy lábszárcsont vagy állkapocs, de mielőtt üvegszekrénybe kerülne, mint végkép elintézett múzeumi

holmi: végigjárja az egzakt tudományok összes képviselőit s mikor elhangzott már a geológus, paleontológus, zoológus, anatómus, biológus, geográfus, fizikus, kémikus, orvos, etnográfus és csillagász szakvéleménye, mikor az összes gyakorlati tudományok segítségével meghatározódott a réteg, az éghajlat, a kor, a faj, a nem, a mai és az egykori környezet, a morfológiai forma, a szövettani jelleg, az ép vagy kóros állapot, az embertani hovatartozás, mikor már a Röntgen-sugár, meg a vegyi elemzés is elmondották róla a magukét: – akkor megindul fölötte a spekuláció, az emberi elmének e leggyönyörűbb játéka, mely hipotéziseivel olykor ugyanoly remek dolgokat tud teremteni, mint a művészi fantázia játékosztöne. A zseniálisnál zseniálisabb föltevések körül ezután megindul a tisztázó harc, a folyóirat- és könyvháború, amelyet a megint csak gyakorlati szaktudósoknak esetleg olyasvalakije dönt el, akit a fenti sorban talán meg sem említettem, mondjuk – mert az is megesett már – a botanikus, talán egy mikroflórát tartalmazó parányi kaparéék alapján. A tudományos arzenál szé-
 dületes nagyságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy sohasem elég az a fegyver, amit kelléktáraiból nyújt, egyre újat és újabbat kell hozzákóvácsolnia. A segédtudományok százai keletkeztek így. Ma is van keletkezésben egy. Itt, magyar földön. Ebből a könyvből tudtuk meg, hogy Mátyás Jenő, a Szegedre menekült kolozsvári egyetem adjunktusa állati és emberi csontokból tízezer és tízezer mikroszkópiai metszetet készít, hogy grafikusan lerögzítse, mi a különbség az egyes fajok csontcsövecskéinek (osteonjainak) elrendezésében, számában, lefutásában és csoportosulá-

sában. Egy élet megy rá, de egy finom pengével meggyarapszik a ropant arzenál.

Az összes tudományszakok együttműködése, folytonos élete és folytonos továbbfejlődése az a mindenél nagyszerűbb dolog, mely e kitűnő kézikönyv sorai mögül átviláglik. Ez az, amiben lehetetlen egy mai embernek nem gyönyörködnie, hiszen ez a legszebb valami, amit az ember valaha elgondolt és amit a modern ember már meg is valósít: minden tudomány egyért s egy valamennyiért! Ha ezt egy egész nemzeték átérzi, lehetetlen, hogy az emberiséget legalább valamicskével előbbre ne vigye. Tudatos munkamegosztással, illetve a részletkérdések szakembereinek egyesítésével ez a gondolat fűthette a magyar barlangkutatókat is, kiknek szigorúan tudományos eredményeit ma már világszerte elismerik. „Az utat Hermann Ottó sasszeme jelölte ki” – mondja a könyv. - „Az embertani és archeológiai leletekét leginkább Hillebrand Jenő és Kadics Ottokár, a faunisztikai anyagot Kormos Tivadar vette vizsgálat alá, aki külön gárdát toborzott a jégkorszakbeli állat- és növény-maradványok rendszeres feldolgozására. Kormos vállalta az emlősmaradványok feldolgozását, Éhik Gyula és Bittera Gyula emlőszakértőkkel, A madarakat Lambrecht Kálmán, a kétéltűek és hüllők maradványait Bolkay István és Fejérváry Géza Gyula báró, a halakat Leidenfrost Gyula dolgozta fel, míg az ízeltlábúakat Dudich Endre és Szombathy Kálmán, a puhatestűeket Soós Lajos, a növényi maradványokat pedig Hollendonner Ferenc tanulmányozták és írták le.”

„Az ősemlék” felöleli e mindenenek érdeklő kérdés teljes anyagát a világszerte folyó legújabb kuta-

tásokig. Szerettük volna legnagyobb eredményeit s legérdekesebb problémáit sorra venni s egyikükről-másikukról meg is kockáztatni a magunk szerényke mondanivalóit, de szorít már a megszabott tér s leglényegesebb mondanivalónk mégis csak az volt, amelylyel a könyv kettős nemzetnevelő érdemét kidomborítottuk.

SZABÓ DEZSÓT! NEMZETGYALÁZÁSÉRT! (1923)

A gyógyíthatatlan optimistáknak azokhoz a legszerencésebb boldogtalanjaihoz tartozom, akiken minden nap átsuhan a vérző magyarságnak legsötétebb gondolata, az, hogy hiába minden, bennünket már halálra ítélte a végzet, – de akiknek összerándult szívében sohasem tart tovább ez az átsuhanás egy szempillantásnál; a következőben már mosolyognak, hisznek, remélnek újra, sőt dühvel mennek öltre mindazokkal, akiknek ez a leggyilkosabb gondolat az arcukra is kiül s a nyelvükre merészkedik.

Most esett meg életemben először, hogy nemhogy egy szempillantás után, de még huszonnégy óra múlva sem tudok túladni ezen a szívembe fűrt koporsóféreggondolaton. Egy újsághír címe bunkózott le tegnap és azóta vagyok betege annak, ami előttem mindennél gyűlöletesebb: a fejetlecsüggesztő, gerincetörött halálvárásnak.

Szabó Dezsőt nemzetgyalázásért börtönre vetik. Szabó Dezsőt! Nemzetgyalázásért! Azt a Szabó Dezsőt, akit mint embert, talán nem is igen lehet sze-

retni, de akiről Magyarországon minden épagyú felnőttnek tudnia kell, hogy minden lobogó, túllobogó és túlontúllobogó érzése ezért a végsőkre juttatott nemzetért lángol, hogy még legtajtékozzabb szavai is mindig fájának imádatából fakadnak ki a száján, hogy még izgágáskodásaival, csinnadrattáival, epebombáival, rút személyeskedéseivel is nemzetének javát véli szolgálni s ő vérezik jobban, mint akit üt, mert a kinszenvedésig fájdalmas szívű magyarok közül való.

Lehet valaki nemzetgyalázó olyan izzó nemzetimádattal, mint az övé? Szabó Dezső oltárán a tűz ugyanaz, mint Berzsenyién, Petőfién, Széchenyién, Adyén s az ostorosok valamennyién, csak a füstje más. A füst, édes Istenem! Más a széljárás, hát más a füst. Füstje marásáért azonban nem tapodjuk még sárba a szent, a tiszta oltári tüzet!

Az izzó bélyegzővas már elvégezte dolgát. És pernyévé mállott alatta az a díbdáb papiros, amelyen Szabó Dezső az ő haláloskomolyan vett szentigazát fogatcsikorgató fölindulásában olyan kegyetlenül sértő, olyan kíméletlenül legyalázó szavakkal megírta. Ez az írás, ez a papiros – méltán! – megbélyegeztetett. Ámde Szabó Dezső homlokán én nem találok semmi nyomot. Lehet ugyan, hogy arra is rásütötték, de nem fogott a vas. Mivelhogy nem is foghatott. És ha Csonka-Magyarország nem tudom hány millió bármit elhinni kész jámbor lelke mind egyetlen kórusban fogja is üvöltöni, hogy de igenis, homlokán a bélyeg: én akkor is csak azt fogom mondani: nem igaz, hazugság, Szabó Dezső homloka olyan tiszta a nemzetgyalázás piszkától, mint azoké a legkülömbeké, akiknek oltáráról boldogabb, szélcsendes időkben nem

csapódott orrunkba, hanem szelíd gomolygással szállott égfelé a füst.

Szabó Dezsőt ugyanúgy, mint azt, akit a jeruzsálemi írástudók istenkáromlónak neveztek, mivel hogy templomban fogott korbácsot az üzérekre: - *szavak* ítélték el, tökéletlen emberi szavak. A fogalmakat sohasem fedik pontosan a szavak. Amit a szót szóba öltött szavak végül is nemzetgyalázásnak mondtak, az tiszta eredeti fogalma szerint csupán túlzott nemzetimádás. Ez pedig inkább erény, mint bűn.

De ha ez az érzés ma mégis bűnnek mondatnék, akkor csakugyan jó lesz fölkészülni a halálra, maradék magyarok!

*

Sötét óráimban, mikor a homályok homályába nézek, hol így, hol úgy, gyakran fölmerül abból a homályból egy színes mozgókép. Egy kicsiny, igen kicsiny csapat bölény, szükreszabott vadaskertben, körülrácsolva, ők a legislegutolsók a világon. Leginkább úgy szoktam őket megpillantani, hogy valamelyikük fölfigyel valami neszre s nagy, mélységes tekintetű, becsületes ősvilági szemét körüljártatja a vidéken. És csakugyan hallik is valami nesz. Sohasem csörren meg ásó, de mintha ásnának; sohasem hallik ágak recsegése, de mintha letört gallyakat vonszolnának a földön; sohasem hallik sem emberi szó, sem földrögök zuhanása, de mintha nagy lenne mégis a sürgés-forrás valahol s egy jól megásott verem fölé, amelynek tátozó torkára letört gallyakból lombhídlást vonszoltak, mintha lapáttal hullana a hant, hogy eltakarja az áruló hídlást s az üreget magát. A bölények fölfigyelnek, de mindig negnyugszanak azután. Egy-

szerre nagy, ujjongó diadalordítás hallatszik arról-felől, ahonnan ásócsörrenést nem, csak ásást véltem hallani. A szertecsatangolt bölények egyszerre csordába robognak. Tudom, de már ők is tudják, hogy eggyel újra kevesebben vannak. Komoran ballagnak, most már zárt csordában a verem felé. Ellenség akkor már sehol. Szemtül-szembe egymagában is félelmetes állat a bölény, hát még ha egy indulattal összeverődve közeledik. Körüljárják a vermet. Ma a legszilajabb, a legtoporzékolóbb, a legzabolátlanabb zuhant bele; az, amelyik valamennyiüket végigöklelte már s akit ezért egyszer-kétszer már ki is vertek a csordából. És most nagybúsan mégis körülállják és vérzik érette a szívük. Olyan különös elnézni, mikor egy-egy ilyen szörnyű erejű fenevad roppant teste éppen úgy megvonaglik és megremeg, mint egy befelé síró emberé. Kifelé sírni nem tud, de elbődül. Megkezdí egy, folytatja a többi, zeng az erdő. Olyan ez a harsogó bölényzsoltár, mint a végső romlásba jutott emberek imádsága, mikor már igazi imádság: önző, kétségbeesett, szemrehányó, gyerekes. Én ilyenformán fordítanám le:

„Te láthatatlan mennyei Bölény, aki eget-földet teremtettél, miért hagytál el bennünket, bölényeket? Nézd, ott azon a távol legelőn mennyi a simárafélt, istállószagú, duzzadttőgyű tehén; miért nem inkább abból engedté veszni százat e helyett az egy helyett, aki az ő királyi bölénymivoltában – te is tudod! – többet ért, mint száz afféle jámbor barom. És nekik borjaik is számosan vannak, nekünk pedig már alig-alig is lehetnek, mert nyilvánvaló, hogy te nem akarsz. És nézd, nézd, nézd, Urunk, azt a töméntelen vakondokot, patkányt, sakált, hiénát, páviánt! Ki-

veszhetne-e a te országodból valaha is ezeknek a fajtája, ha tízezrivel, ha százezrivel pusztítanád is el őket? De nekünk, ha még csak egynéhányszor is elveszítünk magunk közül egyet-egyet ekképpen: írma-gunk sem marad. Kegyetlen vagy hozzánk, mindenható mennyei Bölény és mi kezdjük már hinni, hogy te csakugyan kipusztulásra ítéltél bennünket, mert igen-igen elszaporodtak a készséges szolgák, akik tégedet ebben a te szörnyűséges dolgodban mindig nagyszívesen segítenek.”

*

Ha elmondtam a bölények imádságát, elmondom a magamét is.

Ma, azon a napon, amelyen országszerte kihirdették, hogy Szabó Dezsőt nemzetgyalázás címén kétszendei börtönre ítélték, ugyancsak az ország színe előtt mondjuk el mi, maradékmagyarok is a mi igazi, mert önző, kétségbeesett, szemrehányó és gyermekes imádságunkat ekképpen: – Magyarok istene, könyörögve kérünk, pusztítsd el az utolsó ízig azokat a törvény betűin soha rajta nem veszhető óvatosakat, akiknek minden gondolatuk, minden érzésük, minden összemosolygásuk a legigazabb nemzetgyalázás s adj nekünk minden ezer ilyen kifogástalan polgártárs helyett egy-egy, bárha ugyanilyen izgága és pokrócgombba Szabó Dezsőt, hogy tovább hihessünk Benned, a hazában és Magyarország feltámadásában.

A NÖVÉNYEK ÉLETE

(Raoul France legújabb könyve Lambrecht Kálmán
fordításában [1935])

Egyetlen tudomány sem válhatik addig népszerűvé, míg izgatni nem kezdi a naivak képzeletét. De

minden jel arra vall, hogy lassan-lassan ismereteink minden ága sorra kerül; már az exakt tudományok is izgalmasnál-izgalmasabb gyönyörűséget kínálnak a nyughatatlan, mindig új táplálékra éhező emberi fantáziának. A Mars életlehetőségei a csillagászatot, a kövületek Röntgen-sugárral keresztülvilágított gyomrú saurus-szörnyetegei az őslénytant, a hélium-má változtatott rádium a kémiát, a drótnélküli táviró, a fizikát, a vérsavók reakciója a biológiát tette népszerűvé. Előbb-utóbb utat fog találni a laikusok fantáziájához még a diákok réme. a hírhedten száraz és unalmas kristallografia is, mihelyt hűvös jegeceiket az élet örök csodáival tudják megtölteni; mint ahogy utat talált már a „tehetetlenül vegetáló” növényvilág tudománya is, mely a porzókat és bibéket számláló alaktani rendszerezések korszakában maga volt a megtestesült unalom.

Minden utat talál az emberek egyetemes érdeklődéséhez, amiről előbb-utóbb kiderül, hogy *csoda*. Csoda, vagyis élet, cselekvő, akaró, tudatosan célratörő élet, melynek élettelenlét vagy értelemnélküli tengődőt játszó lárvaképe mögött valami érthetlenné burkolt intelligencia sugárzik. Ez az intelligencia azért látszik csodálatosnak és azért oly nehezen felfogható, mert nem igazodik az emberi észjárás országtújaihoz. Egy darázs, vagy egy harmatfűnövényke cselekedeteiből csak annyit értünk meg, amennyit az ő helyükben mi magunk cselekednénk. Azért sóhajtott föl Fabre, a rovarok lelki életének halhatatlan kutatója, hogy bárha csak egyszer, egy pillanatra láthatná olyannak a világot, amilyenül egy bogár összetett szemén keresztül látszik s azért mondja a növényről Francé, a növényvilág Fabreja,

hogy „minden másmilyen rajta, mintha mi eszeltük volna ki”.

Ez a más milyenség az, ami hallatlanná teszi fülünkben a természet legbölcsebb tanításait is. Olyanok ezek a tanítások, mintha emberi füllel már nem is érzékelhető rezgésekkel folynának, olyan hangokon, amelyek a mi számunkra már siket csöndesség, bárha az akusztikai törvények értelmében okvetlenül hangzaniok kell. A természetnek ezen a mi zenénken túli zenéjéhez, a mi logikánk fogalmain túli fogalmakhoz közelebb férközni a modern természet-tudomány legdicőségesebb feladata. Lehetetlennek látszik, pedig nem az. Hatalmas lépéssel jutottunk hozzá közelebb, mikor megértettük, hogy a természet bábelien sok nyelvet beszél s ha a rovarét, vagy a növényét meg akarjuk érteni, annak előbb minden sajátos fogalmát meg kell ismernünk, s *más* célokért *másként* működő szellemét a lehetőségig elsajátítanunk, hogy rejtelmeit emberi nyelvre fordíthassuk.

A növények fizikai és lelki különvalóságának megértői és megértetői között elsősorban a kitűnő tollú Francé az, aki pompásan fegyelmezett, tudományosság fékezte fantáziájával, lelkeségével és összefoglalni tudó egyetemességével a lehető legalkalmasabb arra, hogy a növényi élet föltárt csodáival ne csak ámulatba ejtsen, de az eddig oly félvállról vett „szép, de lélektelen” növényvilághoz szeretettel hozzá is bilincseljen s mindenkit, akarva-akaratlan, további megfigyelésekre ösztönözzön.

Azt, amit ebben a talán legkülönb könyvében elibünk tár, ő maga „oknyomozó természetvizsgálat”-nak nevezi. A kinyomozott okok láncza pedig arra vezet, hogy voltaképpen a növény meg az állat lénye-

gükben nem is különböznek egymástól, mivelhogy a növény sem más, mint átalakult, helyhezkötöttségénél fogva más milyenné módosult állat. Még pedig „igen éleselméjű állat”, mint ahogy Darwin nevezte el valamelyiküket. Ez a kijelentés furcsán hangzik, de nem túlzás; mert kétségtelenül vannak olyan növényi cselekedetek, amelyeknek célszerűsége, tudatossága, értelmessége, megdöbbentő „éleselméjűsége”, sőt körmönfont ravaszsága nyilvánvaló.

Akinek a növényi élettan fölfedezései még nagy egészükben is újdonságok, az egyik ámulatból a másikba fog esni, mikor Francé, működésük kipuhatható mikéntjével egyetemben rendre föltárja előtte azokat az érzékeket, amelyeket a növény éppen helyhezkötöttségénél fogva volt kénytelen magának megszerezni s egyre tökéletesebbé fejleszteni, az anyagok vegyi fölismeréséhez vezető érzéktől a levél lemezében székelő fényérző sejtsokaságig, melynek szabaddá tett lencserétegével érzékeny papirosan éppen olyan tiszta fényképeket lehet készíteni, mint a hártyásszárnyúak kétségbevonhatatlanul látó öszszetett szemével.

Szinte hihetetlen, mennyi eszköz és mód áll a növény rendelkezésére, hogy életét jobba, kellemesebbé és biztosabbá tegye. És ha netalán már minden tisztára növényi eszköze és módja az utolsóig kimerült s életkérdés immár, hogy valamiképp mégis segítsen magán, akkor állati eszközökhöz folyamodik és mozog, gyilkol, rabol, bonyolult technikai berendezéseket alkalmaz, de amit célul tűzött ki, azt el is éri, mert mindig értelmesen s hallatlanul szívós akarattal törekszik utána. Mozgása a mi időegységeinkhez képest lassú, de ha például támaszra van szüksége,

növekedéssel nyúl utána s ha netalán ferde a támasz, képes ferdén is felé nőni és úgy elérni, mint babpalánta a félrebillent karót. Célszerű mozgásait még a föld alatt is folytatja; köztudomású, hogy a fővárosi fák gyökerei a rájuk nézve oly ártalmas gázvezetékeket mindig messzire elkerülik, bármily energiaáldozatukba kerüljön is ez a vargabetű.

Ami pedig a növények technikai találmányait illeti, azoknak száma szinte mérhetetlen. Látszólagos gyámoltalanságuk mellett is mindig tudnak magukon segíteni. A növénynek például igen-igen fontos érdeke, hogy magvait messzire juttassa magától, nehogy kenyérharcba keveredjék a saját sarjával. A madarat csalogató ízes gyümölcshús, a messziröpítő vitorla, ejtőernyő és csavarlapát, az úszókészségek, a birkák gyapjába kapaszkodó horog és kampó mind, mind ezt a célt szolgálja. És ha akad olyan növény, amelyik ezek közül a módok közül egyet sem talált magára nézve megfelelőnek, az természetének szöveteiben olyan feszültségkülönbséget teremt, mely elégséges arra, hogy magtartóját a teljes érettség pillanatában fölrobbantsa s magvait egy hangos pukkanással tíz-tizenöt méternyire szórja maga körül.

Van azonban akárhány olyan eset is, amikor a növénynek egyenesen bonyolult feladatot kell megoldania s egész fajtájának léte azon fordul meg, sikerül-e a megoldás. Ilyen bonyolult feladat például az élősdű fagyöngy magvainak kellő elhelyezése, melyek csak bizonyos fák ágain csírázhatnak ki. Ha egyszerűen csak kipörgetné a magvait, meddön vesznének oda valamennyien a számukra életet nem jelentő talajon. Ha gyümölcshúst duzzasztana körüle, a madarak emésztőcsatornáján keresztül még véletlenül

sem kerülhetne oda, ahová szánta. Ha vitorlával, ejtőernyővel vagy a tizenkét fő alakcsoportba foglalható száz meg száz repülőkézség valamelyikével látná el, millió esetben is legfeljebb ha egy juthatna célhoz. A fagyöngynek tehát valami egészen rendkívüli Kolumbusz-tojást kellett kiszelnie. Bogyóit csábítóan jóízű, de kellemetlenül ragadós sűrű lével töltötte meg. A léprigó kap rajta, bárha jól tudja, hogy utána tisztálkodnia kell. Éppen oly jól tudja, mint a fagyöngy, mely éppen ezért eszelte ki a bogyóját olyanok, amilyen. A tisztálkodó léprigó ugyanis úgy szabadul meg a csőréhez ragadt apró magocskáktól, hogy a faágak kérgén ledörzsöli, vagyis a magot akaratlanul, de pontosan odajuttatja, ahová a növény akarta eljuttatni.

Tömérdek példa szolgál annak bizonyítására, hogy a növénynek reflexei és ösztönei vannak, ami egyértelmű azzal, hogy lelki élete is van és ez a lelki élet nem is olyan igen egyszerű. Régebben még az alsórendűnek hitt rovarvilág bámulatos ösztöncelemekedeit is gépieseknek tartották, ma már a növényei is túlon túl többnek látszanak merő mechanizmusnál. Ebben megbecsülhetetlen érdemei vannak a mi hibánkból idegenbe szakadt immár nem Rezső, hanem Raoul Francénak, aki hatalmas főművén kívül kisebb-nagyobb egyéb munkáiban is lépten-nyomon elárulja, hogy a magyar föld szépségei örök nyomokat hagytak a lelkében. De nemcsak az kétségtelen, hogy itt ismerte meg a természetet, hanem az is, hogy *α mi természettudósainktól tanulta meg*, hogy ha valakinek, úgy a természetkutatónak tökéletesen kell értenie az írás művészetéhez s óriás szókinccsel kell dolgoznia, hogy az olvasó szemében új fogalmak ez-

reit meg ezreit félreérthetetlenül világossá tegye. Természettudományos irodalmunk e szigorú hagyományának köszönhetjük e páratlanul szép és lebilincselő munka remekbekészült magyar fordítását is. Lambrecht Kálmán nemcsak egyetemesen széleskörű tudományosságban, de szépséges és véghetetlenül gazdag természetleíró nyelvünk kristályosan tiszta kezelésében is méltó utóda klasszikus természetkutatóinknak. Még abban is, hogy új fogalmakra egyre-másra akadnak sikerültnél sikerültebb szóalkotásai. Akinek már maga a nyelv is gyönyörűséget jelent, az olvassa el pusztán evégből „A növény mint anya” című különben is legszebb fejezetet, melynek fordítása egyenesen mesteri.

PÁLFFYNÉ GULÁCSY IRÉN KÉT KÖNYVE

I. HAMUESŐ (1925)

Pálffyné Gulácsy Irén a mai magyar irodalom egyik legnagyobb tehetsége. Súlyos értékeink közül való, akit igen-igen komolyan kell venni. Pörölyvel dolgozik, nem csipkeverővel s amit csinál, az acélból, platinából van összekalapálva. Írónőink között nincsen is versenytársa. Értékre talán csak az egyetlen Kaffka Margittal lehetne összevetni; erőre, színre, merészségre még vele sem. Ereje tipróbb, színei zordonabbak, merészsége meghökkentőbb. Szükszavú, de szüksézsavúsága nagyokat villan és ezek a villanások világítják meg az utat, amelyen lázas robogással sodorja végig az alakjait. Megállni nem tud, a bibelőlő-

dést nem ismeri, hajszálecsete nincs. MeszeLökkal fest, mint Munkácsy s teli marokkal vagdal vaskos festécsomókat a vásznára. De ezekből a tenyéryi széles meszelőnyomokból, ezekből az érdes festékrögökből mégis kikerekedik egy-egy pompás embercsoport képe s olyan valóságosan, olyan megdöbbenő igazsággal kerekedik ki, hogy eltűnik szemünk elől a vászon, a keret, a festékszag, minden s megesküdnénk rá, hogy maga az eleven valóság folyik előttünk. A legkegyetlenebb, legdurvább, legkomorabb valóság. De míg a széles ecsetcsapások nagymestere mindig talált valami enyhítő bájta zordonságaihoz, ez a tollát marokrafogó asszonyember még csak nem is keres. A legfélelmetesebb erejű férfilelek mélyén is ott rejtőzik valami szelíd sóvárgás a gyöngéd ellágyulások után s nem véletlenség, hogy Munkácsy sötét fenségébe sugárzó bájjal mindig belemosolyog az égi derű, hol egy angyalpofikájú odalábatlankodott kisgyerek, hol egy pompázó rózsacsokor, hol egy játékosan hempergő kölyökkutya alakjában. Pálffyné Gulácsy Irén katolikusabb a pápánál, férfiasabb a férfinál s elhitteti magával, hogy az ő lelke nem sóvárog életlátásának rettentő disszonanciái után ilyen harmonikusan kibékítő moll-feloldásokra.

Ez a kemény férfiasság a „*Hamueső*” körül fölmerülő problémák legérdekesebbike. Tulajdonképpen harmadfélezeresztendő s probléma és az benne a legcsodálatosabb, hogy még mindig probléma. Az egész női nem problémája, mely sehogy sem tud ráébredni, hogy hasonlíthatatlanul nagyszerűbbet, határtalanul értékesebbet tudna alkotni a maga mennél, de mennél nőibb lelki alkatával, mintha vasalt csizmában igyek-

szik bebizonyítani, hogy ô is óbester, az ô léptei alatt is megdübörög a föld.

Kettő-három kivételével a világirodalom minden számbavehető tollforgató asszonya arra tornáztatta az izmait, hogy legalább is olyan ropogóskeményre feszüljenek, mint a férfiakéi. A valóban nagyok között tudtommal csak Elisabeth Barrett Browning, Agnes Guenther s talán még Selma Lagerlöf ismerték föl, hogy író asszonyembernél a különváló, tehát igazi nagyság titka mindenekfelett ezek körül a kérdések körül forog: Van-e olyan mondanivalója, mely csak női lélekben foganhatott meg? Tud-e a mélyére nézni olyasvalaminek, amihez a férfinak nincsen is szeme? Belátja-e, hogy a női lélek veleszületett prizmája, a maga más, de megfellebbezhetetlen természeti törvények érelmében eltérő sugártörésével sokkal igazabb képét adja a világnak, mint a mesterkéltén férfias szögletekre csiszolt?

Harmadfélezer esztendő s úgy látszik kiirthatatlan félreértés, hogy a nő minden pálmáért még most is öklét veti a versenybe, holott ujjahegye az, mely a férfi mellett vagy fölött biztos győzelmet ígér neki. A háborúban azzal szórakozott egy géppuskásosztagunk, melyikük tudja finomabban billegetni azt a minden lenge érintésre rögtön nekiberregő szerszámot. Egyikük sem tudta odáig vinni, hogy ne többet csak egyetlen egyet lőjjön vele; csontos-bütykös ujjai érintése sohasem adta kettőn, hárman alul. Pedig hónapokig gyakorolták. Egy odavetődött kapitányné azonban, aki még soha géppuska előtt nem ült, játszva lövögette ki a biztos egyeseket anélkül, hogy valaha gyakorolta volna ezt a mesterséget. Benne volt a kezében, kezének finom női szövetében. Íme a gyön-

gédség diadala az erő fölött, a bársonyos ujjhegyé a kalapácsököllel szemben; valami, amit csak nő tud. És amit hárfán és dobon is tudna, ha akarna.

Pálffyiné Gulácsy Irén, ez a rendkívül gazdag östehetség, még csak nem is gondolt arra, hogy a nők nőiességük kincsével mérhetetlenül többet lendítenének az irodalmon, mintha ugyanazon az állón, ugyanazzal a pöröllal ők is marcona vaspénzt kalapálnak. Abból a más, merőben más tégelyből olyan színeket és illatokat, olyan hamvat és olyan zamatot adhatnának az irodalom eszményi értékeihez, amilyenről a férfi még csak nem is álmodhatik. Az életet ugyanannyi nő szeme nézi, mint férfié; ha ugyanannyi tükörzné is vissza, minden mélyebb lenne a művészetben, ami mély és minden plasztikusabb, ami plasztikus. A férfi meg a nő szeme együtt: sztereoszkópszem. A *Hamueső* emberlátása megdöbbenően egyszerű, de egy pillanatra sem jut eszünkbe olvasásközben, hogy vannak vizsgálódó női szemek is a világon és azok látása más. A mi szemünk lát így, a mi férfi szemünk. Pálffyiné Gulácsy Irén robogva vágat a haladó világgal, de ebben az egyben ő is ott maradt, ahol Sand meg Elliot és követőik: azt hiszi, hogy bátrabb és hősiesebb dolgot cselekszik, ha különvált nőiségének megszongatása helyett a férfiak zenekarához szegődik s ugyanúgy vagy még jobban megnyomja a vonót, ugyanolyan keményet vagy még keményebbet tép a hárfáján s ugyanakkorát vagy még nagyobb puffant a dobba.

Mentsége megvan, – és ez a mentség szent – mert ezt a szítáló hamuesőben való lassú pusztulást meg kellett írnia valakinek s férfi nem vállalkozott rá. De az már alig-alig menthető, hogy ezt az asszonyszív-

ben ugyanúgy kiviselhető témát szőrös Ézsau-kézzel írta meg. Brutálisabb írást nem ismerünk a magyar irodalomban. Szókimondása minden férfi írónkét felülmúlja. Az ötvenedik lap bekezdő soraiban – melyekből röstellenék idézni – már olyan sárban cup-pog a patkós óbestercsizma, amilyenre pallót szokott vetni még a szókimondók vezér-kettejenek, Móricz Zsigmondnak és Szabó Dezsőnek ízlése is.

Móricz Zsigmonddal és Szabó Dezsővel való rokonsága különben kétségtelen. Az előbbinek mintha fogyatkozásaiból, az utóbbinak mintha erényeiből juttott volna belé több. Szabó Dezsővel mindenekfelett izzó magyarságában egy; hogy úgy mondjam: vérokon vele. Móricz Zsigmonddal való atyafisága inkább csak irodalmi. Különösen megbűvölte Móricznak az a még pontos fajélettani cáfolatra váró meg rögzött hite, hogy a magyar paraszt valami szertelenül erotikus lény volna, aki vad harapásaival, hörgő marcangolásaival s egyéb bestialitásaival legalább is a szadizmus küszöbére állítható. Ez a küszöb pellengér, ez a pellengér agyrém s ez az agyrém irodalmi kitalálás, semmi egyéb. Pálffyiné Gulácsy Irén ezerszer is elárulja, hogy lelke fenekéig ismeri a parasztot s remekül jellemzi minden vonásában. Csak ebben az egyben téved. A magyar parasztférfiember erotikumának természetét sohasem figyelhette meg az életben, csak a „Sárarany” lenyűgöző valóságosságán keresztül fogadhatta el ilyennek. A „szőrös, ripacsoskarú, mángorlólágyékú ember gorilla, aki harminckét vasfogát megmártja a gyöngyfényű idegen asszonyhúsban, töri, morzsolja köztük a finom rostokat asszonyteperő paraszt vadsággal, míg két szájaszélén feketén csordul a vér” – pusztá elképzelés, még hozzá

beteg elképzelés. Irodalmi babona, amelyből még bámulatos tisztánlátása sem tudta kiszabadítani.

Ettől az irodalmi babonáságtól eltekintve maku-látlanul tiszta az a mindent, keresztülfűrő tekintet. Minden gyöngeséget, minden fogyatkozást, minden különösebb jellemvonást azonnal meglát s embertere-mtő fantáziája a megfigyelés pillanataiban fölka-pott néhány vonásból ugyanolyan pontosan tudja élő-eleven egyénné kiegészíteni a látottakat, mint jó ma-tematikusan néhány ismert adatból a bonyolult sok-szöveget.

Legfőbb ereje, hogy minden lelket a testiségével együtt teremt meg. És nem csupán megteremteni tudja, hanem következetesen mozgatni és drámaian megszólaltatni is. Mozgatásukra és drámaiságuk érez-tetésére sohasem veszteget sok szót; szinte hihetetlen tömörséggel tudja kifejezni alakjainak testi-lelki ál-lapotát ugyanabban a rövidke mondatban. Dombiról, a gögös-nyakas, kérlelhetetlen vénemberről csak eny-nyit mond egyszer, mikor békét kötnének vele a fia-talok: „szétvetette sovány lábszárait, tilalomfát ál-lott”. Ebben az öt szóban tökéletesen benne van az egész ember, testestől-lelkestől szemléletesebben, mintha a szavak százait pazarolta volna részletes elemzésre.

Az elemzéstől különben is idegenkedik. Nincs rá szüksége, jobbat tud. Vetíti az eleven embert, nem a kiterített boncolgatja. Hogy megjelenítő ereje mek-kora, hogy egy-egy ilyen csoport kivetítésében meny-nyi a mélység s hogy párját ritkító tömörsége széles fejezeteket tud kurta sorokba szorítani, arra minden-nél beszédesebb bizonyosság az a rövidke részlet, ame-lyet példaképpen ideiktatok:

„Veron lassan, csoszogva ment be a házba. Reggel óta mintha megöregedett volna. Súlyosak, fájók lettek a csontjai. Tagjaiból kifogyott a mozgás tüze. Hogy ránézett a sarokban kuporgó, szárazon csámcsogó vénasszonyra: ebben a pillanatban többet megértett belőle, mint egész eddigi életük alatt. Kezdte sejteni: miért ül, báméskodik, tétlenkedik naphosszat. Mi törte, hajlasztotta meg így ezt a hajdan sokdolgú asszonyt.

Istenem: Viharfúvó Bass volt ennek is az ura!...

Kinyalábolt az asztalfiókból egy tányér féltve dugott rétest, bőven meghintette aprócukorral, odaállította a félénken pislogó elé.

– Itt van, anyám, egyék.

egyszerre jó, nyugtató meleg öntötte el.

Minden baja kút forrásának, az ellenségének - adott.

Saját maga esztendőök múltán való torzképének adott...

Anyó ráncos keze átfogta Veronét. Fénylő kutya-szemmel, hálásan nézett rá.

– Jóra fordul még, jóra!... – motyogta elázott hangon.

Megültek egymás mellett, mint két vihartépett veréb. Jelen és múlt hajótöröttéi.”

Nem mondtam el a regény meséjét, de elképzelhetetlen, hogy akadjon ember, aki ez idézett kicsinyke részlet elolvasása után ne látná élőleven mi-voltában maga előtt gubbasztani ezt a két legázolt szívű asszonyt. Az írnitúdásnak ekkora foka már nagy író-t jelent, mert az a legnagyobb művészet, amelyben már semmi művészkedés sincsen.

Ez az idézet s a regénynek ehhez hasonló eleven-

ségű hímezetlen részletei jelentik a színaranyat abban a dús bányában, amelyben ma még, egy nagyszűrűnek ígérkező teljes kibontakozás küszöbén, bizony aranyfüst is akad a természetes sziklafalon, meg mívesen rücskölt műkö is, nem egy. Az aranyfüst a stílust igyekszik csillogóbbá tenni, a mívesen rücsköit műkövek pedig vadabbá a sziklák tömegét. A vad természetességnél is vadabb természetességet – sziklánál is rücskösebb műkövet – úgy nevezzük irodalmi nyelven, hogy verizmus. A regény elején, mikor nem is sejthetjük, mekkora színaranytömbök fognak még folyamán előkerülni az igazi Pálffyné Gulácsy Irén jóvoltából, azt hisszük, olyasvalakivel van dolgunk, aki meggyőződésből hajszolja az undorítót. Mert már az első lapon úgy mutatja be Viharfúvó Bass Menyhért bírót, hogy „*egy csapat istállólégy lakomába fogott megcsordult száján*”. És ebben a nyálban még egyszer megmártogatja a fantáziánkat, mikor néhány lappal odébb Veront, a bíró hitestársát is úgy szólaltatja meg, mint aki „*még egyszer rárág a kiköpött szóra*”. Nem vitatom az efajta verizmus teljes értéktelenségét, sőt készséggel elismerem, hogy ennek is megvan a maga jogosultsága, mert van eset rá, hogy helyénvaló. De mi keresetük ezeknek az olcsó épaterles bourgeois megrökönyítéseknek ott, ahol az igazi természetesség mindennél drágább értékei is tömegesen megteremnek? Mi szüksége van a mi igazságra törő, egészséges valóságglátónknak arra, hogy egy vidáman fára kúszó csinos falusi menyecske patyolatruhás testét „*vonagló fehér hernyóhoz*” hasonlítsa, holott sem oka, sem célja, hogy undort keltsen iránta, ami magyarázatát adhatná e sántítva vonagló hernyóhasonlatnak. Az a verizmus, mely hasonlataival

csupán azért tipor rá az igazságra (egy kúszó női test és egy vonagló hernyó között esztétikai örvények tátonganak!), hogy ekondorítson a természetes széptől: legjobb esetben sem több irodalmi modornál, ami viszont csak az igen-igen kicsiny tehetségeknek válhatik előnyükre, mivelhogy feltűnnek vele. A nagy tehetség, a hatalmas tehetség, mihelyt ráébred arra, hogy többet, mérhetetlenül többet tud fölmarkolni az igazi természetből, mint amennyit egy múló irodalmi modor összemázolhatott: hamarosan kigázol az ilyenfajta nyálpocsolyákból s lerázza magáról az efféle menyecskehernyókat. Pálffyiné Gulácsy Irén további kétségtelen növekedése egy kicsinyke részben ettől a ráébredéstől is függ.

Jóval nagyobb részben függ azonban stílusának kiszabadításától az aranyfüstimádat veszedelméből. Ez az aranyfüstös stílus a körülötte felmerülő problémák másik legérdekesebbike, melyet szintén halálos komolyan kell vennünk, mert nemcsak az övé, de egy egész irodalomé.

Kevesen tudják, de nagy tanulságokat rejtő tragikus tény, hogy ez az aranyfüstimádat már megölt egyszer egy gazdag, hatalmas irodalmat: a spanyolt. Közel két évszázadra ölte meg olyan dicsőséges fénykor után, amilyenre a görögön kívül nem volt még példa a világon.

Idézzünk egy mondatot a *Hamuesőből*: „*Mint a túlfájt halál is meghalt benne*”. Szép, nagyon is szép, érteni is lehet alatta valamit, de hogy mit, azt senki sem tudná pontosan megmondani. Pedig egyszerű, rövidke mondat. Kereken kiszabott aranyfüstburok, mely mögött diót, csokoládébonbont, kavicsot, levegőt,

bármit lehet sejteni, még veszedelmes baktériumtelepet is.

Ilyen mondatokkal, ilyen egyszerű, szépenhangzó, csalóka értelmetlenségekkel kezdte a második korszakába lépő Gongora a tizenhetedik század elején Spanyolországban és ilyenekkel kezdte a Nyugat a huszadik század elején minálunk, hogy azután elkezdődjék ott is, itt is ez egyszerű értelmetlenségek kicsifrázása, fölsallangozása, nagyot rikoltó jelzőkkel való végigpitykézése s áthághatatlan hasonlat-torlaszokká tömörítése, szóval az a *csillogó* köntösbe öltöztetett üresség és homály, amit ott *culteranismo*-nak, minálunk pedig intellektuel-stílusnak vagy minek neveztek el. A háromszázestendő időkülönbség semmit sem jelent; itt is, ott is aranykor van mögötte, az a fontos. Ez a kétnevű stílusbetegség pontosan ugyanaz a fogalom. Mondataik azonosak, kacskarin-góik szabása egy, bőségszarui ugyanazzal a bűvészfogással tehetők kifogyhatatlanná s hajszára ugyanazt a politikát követik: meghódolsz vagy félrelökünk! Jaj volt annak, aki nem úgy írt, ahogy az imádott Gongora vezérkara parancsolta.

A legvégzetesebb divat parancsának is nehéz el-lentállni. Ár eilen úszni még csak lehet, de megtévesztett s vakon hívó embertömegekkel szemben már-már határos a lehetetlenséggel. Az affektáltságot hírből sem ismerő tősgyökeres spanyol észjárás két legremekebb képviselője: Lope de Vega és Cervantes alkon-yodó életük végső erőfeszítésével ellent tudtak ugyan állni e hozsannákkal terjesztett járványnak, de népszerőségük veszélyeztetése nélkül ők sem kerülhették el, hogy többszörösen is ne hajbókoljanak az egyedül üdvözítő új stílus pápája előtt, ha nagy műveikben

nem is, legalább egy-egy versben, előszóban, nyílt levélben. Calderon, aki látta, hogyan söpri el az ellenszegülőket az áradat, már nem mert szilárdan megállni a talapatán. Feleannyi remekműve sincs, mint amennyi e stílusboly pusztításai nélkül lehetne. Még azokat a drámáit is, amelyek a világirodalom elismert büszkeségei, nem egy kritikus helyen éktelelítik el ezek a muszájból odasallangozott gongorizmusok. Graciant, a nagy gondolkozót, a robinsoni gondolat első megpendítőt, Schopenhauer bosszankodva szeretett kegyeltjét pedig jóformán örök feledésbe sodorták e stílus nyakatekertségei. Hazájában a nagyközönség alig olvassa már, ha csak fordításban nem, mely sokat enyhít a teljes hűséggel vissza sem adható zsonglörködéseken. És mennyi, de mennyi a névtelen senkivé lapult remek agyvelő a rákövetkező századévben, aki tapsok között emelt dicsőségére gúlát sallangból, paszományból, melyet a teljes kiábrándulás azután szemétdombra hányt! Egy mérhetetlenül gazdag irodalmat buktattak meg ezek a paszománygúlak s annak a spanyolnak, aki mindig többet adott, mint kapott, akinek asztalmorzsaiból francia ál-klasszikusok éldegéltek, aki szabadon kifosztatva magát: tolvajoknak juttatott aranybetűs nevet a francia halhatatlanok között, ennek a pusztamerő stílussá hígult irodalmában fulladozó büszke spanyolnak régi fosztogatójától, a franciától kellett kunyorálni egy-egy vékonyka szalmaszálat, hogy valamiképp újra partra vergődhessek.

Ez a rettentő tanulság állítja el a lélekzetemet, valahányszor azt tapasztalom, hogy nagy magyar tehetségek bódulnak bele az írás agyonhímzésének örületébe. Mivel kellene legalább ezek legjavát rá-

ocsúdtatni arra, hogy ebben a mindig dúsabbat és dússabbat szomjazó mániában alig-alig lehetséges a megállás s a következő nemzedék már szemfedőt fog hímezni szóvirágaiból egy egész kornak? A „nyugatosok” culteranismojából, természetesen szelídebb formában, bőven akad mutatóbavaló a *Hamuesőben* is, immár hús esztendővel ez irodalmi kórság első fölmerülése után. Az efféle mondatok még *azt* a divatnyomást jelzik: – *„Fiatal csontja-húsa utánafájt ennek a nagydarab, csupaerő embernek, aki életté indította, tagbaszakasztotta, hogy aztán maga külön útra, fölriasztott faja elé keresztbezökkenjen, mint valami végzet-szekeréről lecsúszott koporsó”*. Olyan csábítóan szép ez a „végzet-szekeréről lecsúszott koporsó”, hogy nem lehetett neki ellentállani s talán maga az író sem vette észre, hogy *csupaerő-embert* hasonlít hozzá, ami kész abszurdum, különösen ha meggondoljuk, hogy ez a koporsónak nevezett valaki maga a lobogó élet-akarat, a regény hőse. De az efféle homályt fokozó hasonlat még csak a kisebbik veszedelem. Ebből könnyű kigyógyulni, mert a napsütés világosságát szerető magyar lélektől annyira idegen, hogy csak múló betegség lehet, végkép nem is fészkelődhetik belé. Kaffka Margit is beleesett annak idején vagy két esztendőre, de hamarosan kigyógyult belőle s később már bizonyára ő maga is megmosolyogta ezeket a keréketört csillogó zaggyvaságokat.

A nagyobbik veszedelem az, hogy az intellektuelek idegenségét csábítóan magyarrá gyúrva kínálgatják most már maguk a vezérmagyarok. A nyugatosok affektált stílusa átsiklott a telivér tősgyökeresek írásaiba, de affektált ott is; nagyon is szemenszedett, tömören kacskaringós, agyonzamatozott. A legjobb

esetben ilyen: „*A hegyoldal szőlőt csordított a folytonos kenyérre, vasszorgalmú, bivalyerejű csak-azértis-népet neveltek dacból a kaján szándékkal adott rögök*”.

Az egy pillantásra ennyi cselekvést felölelni tudók ösztöne, zsenialitása, mindenekfölött pedig törzsökössége természetesen visszatartja őket attól, hogy a nyelv szellemét megtiporják. Rövid mondataikban, amelyekben még csak játszanak a tűzzel, de nem vetik belé teljes-magukat: gyönyörű, finom és költői mérelységeket tudnak mondani, mindnyájunk örömére. Ilyesmiket értek: – „*Huncut vidámságát fehér fogakkal gyöngyözte ki a szája*”.

De hát ezek még innen vannak a culteranismo-n s egészséges, friss, igazi virágok. A culteranismo szülte mindig művirág, nincs bibéje, nincsenek porzói, csak baktériumai vannak. Kezdődik pedig termelésük az affektáltsággal, a mindenáron igen nagyot vagy szokatlant mondani akarással s a képek és hasonlatok egymásba torlódásával, mely éppen a tömeges sürítéssel válik kibogozhatatlan képzavarrá, holott zseniális mélyrevilágítás akarna lenni.

Ha Szabó Dezső kezdője vagy elszigetelt művelője volna ennek az általa csak magyarabbá lett gongorizmusnak, nem látnánk benne semmi aggasztót, mert az egyéni stílus olyan lehet, amilyenné írja tenni akarja. De nem egy emberről, hanem egy egész irodalomról van szó; olyan folyamatról, mely immár két évtizede tart s évről-évre erősödik. Ma már nemcsak virtus, de dicsőség is Szabó Dezső zseniális gongorizmusait lepipálni, holnap Pálffyné Gulácsy Irénit fogják, azután pedig majd azét, aki őt is lepipálta.

Vagy megállítjuk ezt a folyamatot vagy elérke-zünk vele a tiszta-merő stílusig, mely halála az iro-dalomnak, mivelhogy a legremekebb mondanivaló is belefullad. A kicsinyek csináljanak, amit akarnak, rajtuk semmi sem múlik, de a Pálffyiné Gulácsy Iré-nek álljanak meg idején s vonják le a tanulságot a spanyol culteranismo szomorú történetéből, mely ed-digvaló fázisaiban vonásról-vonásra a miénk. Soha még analógia nem volt tökéletesebb.

A *Hamueső* rendkívüli tehetségű íróasszonyát, akinek veleszületett tulajdona a természetesség s akin ez a culteranismo csak ruha, igen nagyra tartom, azért becsültem meg hozsánnaharsonázás helyett ke-mény kritikával. Ha azzal a két problémával, amelyet vele kapcsolatban fölvettem, csak annyit is sikerült elérnem, mintha két pisla mécseszt gyújtottam volna meg a műhelyben: következő írásaira nézve többet értem el, mint a körülötte lobogó örömtüzek.

II. FEKETE VŐLEGÉNYEK (1927)

A magyar nőírók táborának erőre, monumentali-tásra, nyelvi kifejező készségre és megjelenítő ké-pességre kétségtelenül legkülönb tollforgatóját már megindulásakor hatalmas Ígéretnek éreztük s ennek a meggyőződésünknek szokatlanul terjedelmes tanul-mányban adtunk kifejezést. – Ebben a bemutató ta-nulmányban azonban minden elismerésünk mellett is szigorúan tiltakoztunk egynémely divatrakényszerít-te s oldalútra csábító írói modorosság ellen, mely olyan igen méltatlan olyasvalakihez, akinél ma talán senki sem járhatna egyenesebben a maga útján.

Ezek az akkori kifogások mintha nem is ugyanannak a Pálffyné Gulácsy Irénnek szóltak volna, aki most a *Fekete vőlegények* három súlyosszavú kötetének aranymázsáit veti az élő magyar irodalom mérlegére. Ami hatalmas ígélet rejlett eddigvaló írásaiban, az most mind betelt és nyilvánvaló; ami pedig méltatlan volt mondanivalóinak tiszta művészi kifejezéséhez, az levedlett róla; új regényével immár fölötte áll mindennek, ami értékét és jelentőségét kisebbíthetné. Ez már teljes kibontakozás s Pálffyné Gulácsy Irént írónő-kortársai között egyszerre szinte már versenytárs nélkül való magasságba emeli.

Mindenekfölött páratlan gazdagságú s tömör hímességében is közvetlen természetességgel folyó tősgyökeres magyar nyelve az, amit hódolattal és kitörő örömmel köszöntünk benne, a pongyolánál pongyolább írások és tudatos nyelvrontások e barbár korszakában. Minden hegedű szent, csak a magyar hegedűn szabad, sőt dicsőséggel járó dolog fülsértően gixerezni az országos nyilvánosság pódiumán. Minden zenei előadóművészt lesöpör a dobogóról a közönség kacagása, ha félreüt a billentyűsoron vagy nyekereg a vonója. Csak a magyar nyelv álművészeinek szabad büntetlenül nyekeregniök. Mert mi még mindig nem tudjuk, hogy a tollforgató csak akkor válik íróvá, ha tökéletes ura a maga hangszerének, a nyelvnek; addig dilettáns, grafomaniakus, kontár vagy szédelgő, ahogy kinek-kinek jobban esik neveznie. Az írók fokmérőjén anyanyelvük tökéletes tudása a nullpont. Azon alul érték el sem képzelhető, hiszen az egyéni nyelv csak ennek alapján fejlődhetik egy különváló én teljes biztossággal megszólaltatható hangszerévé! Pálffyné Gulácsy Irén már nem is hegedül;

mintha a magyar nyelv roppant orgonáját hódította volna meg s azon igazgatná a regiszterek százait a maga egyéni művészetének törvényei szerint. Nem hivalkodik a tudásával, de önkénytelenül gazdag minden mondata, mert bármily könnyedén siklanak is a mondanivalói, mindig az orgona telijében járnak; nyelvünk egész kincse benne él a lelkében s ösztönösen válogatja ki kétszázezer sípból azt, amelyet meg kell szólaltatnia, hogy pontosan azt a hangszínt fesse vele, amelyet festeni akar. Makulátlansága már majdnem abszolút. Egy-két visszakísértő gongorizmust s néhány – igazán csak néhány – tiszavirág-életű pesties szóösszetételt leszámítva, ma talán az egész élő magyar irodalomban Pálffyné Gulácsy Iréné a legdúsabb színezésű nyelv, mely csak úgy duzzad az erőtől s amellettt hogy szinte tobzódik új árnyalatokban, ízig-vérig, gyökeresen magyar.

Maga a regény szinte ideális megtestesülése azoknak az elveknek, amelyeket, valamikor régen, egy Pálffyné Gulácsy Irén előtt teljességgel ismeretlen tanulmányunkban a történelmi *levegő* megjelenítésének művészetéről írva hangoztattunk. Ezt a regényt át meg átjárja a XVI. század első harmadának levegője, anélkül hogy megfeküdné; nem rak rá merev patinaréteget, csak végigfutja a sorait, mint szőlőgerezd bogyóit a hamv. Ez a történelmi *levegő* remeg, ring és hullámzik; *járása* van: él. Természetes, hogy ilyen elementumban alakjai is az eleven realitás hitető erejével mozognak. Főalakja az akkorvaló megtestesült magyar eszményi típusa: Czibak Imre, „a bihari bölény”, aki két karddal hányja tiszta politikai eszménynek oltárára az ellenség-hekatombákat s egyetlen, elmúlhatatlan szerelem lángjában égeti halálra a szí-

vét. Ez a halálraégett szív azután csuha mögé rejtőzve tanakodik az Istennel s tőle tudja meg, hogy olvasójának is az a rendeltetése, hogy kettős kardkötője legyen, mert ő az örök magyar katona, a nemzet katonája, Isten katonája. És végigverekszli Mohácsot, végig a Mohács utáni szörnyű időket s gyönyörű hősiességgel hal meg, egyesegyedül, de két rettentő karddal a kezében. Ennek a végtelenül rokonszenves, eszményi és mégis reális élettől duzzadozó alaknak monumentális körvonalain és éles részletrajzán szívetmelegítően érzik meg egy egészséges női léleknek tiszta gyönyörködése az örökmagyar férfiideálban.

A harminc esztendőt felölelő széles korrajz jobbnál jobb mellékalakjai mind a regény tengelye, Czibak Imre köré csoportosulnak, de természetesen alig egykét kimagaslóbbjuk kíséri végig az egész útján. Egy egész emberöltőn végigvágató regényben ez még nem kompozícióbeli fogyatkozás. Azt azonban már el kellett volna kitűnő szerzőjének kerülnie, hogy a regény első felében fölmerült nőalakok, a pompásan jellemzett Tescheni Hedvig, Zápolya Borbála és Anna királyné a regény második felében rendre eltűnjenek, még csak más, hasonló értékű női lélekrajzoknak sem adva helyet, fölborítva így a különben oly elsőrendű regény érzéstartalmi egyensúlyát, mely második felében így mindenestül férfiszívekre nehezül. Bizonyára önkénytelenül és nem tudatosan vált ez a munka második felében tisztára férfiregénnyé. Hiszen úgy, ahogy van, a maga egészében, jól fölvonultatott nőalakjaival is, a megtévesztésig férfimunka. Évtizedek óta nem írtak férfiasabb magyar regényt. Valamikor régen, kezembe került egy XVI. századbeli levél, amelyben egy portyázó csapat vezetője jelenti

Valamelyik erdélyi város tanácsának, hogy tisztelettel küld neki három szekér fejet s ajánlja további szíves szolgálatát. Emlékszem, hogy elgondoltam akkor: ugyan keménykötésű legény legyen a talpán, aki azt a füleket-orrokat gyűjtő, szekérszám fejekkel játszadózó barbár kort a maga egészséges kacagásaival egyetemben eleven és igaz realitással elibénk jeleníti! Nos hát, megérkezett az a keménykötésű legény. Tessék elolvasni a Fekete vőlegények II. kötetének elejét, Fogaras várának vitézi életéről. Ember legyen, aki jobban megeleveníti.

Gyönyörűség volna a másodrendbe szorult főalakok néhányának lélekrajzát is aprajára végigelemezni. De jobb, ha az olvasó ezt maga végzi el. És el is fogja végezni. Mert ez a könyv előbb-utóbb el fog találni hozzá. Nem tudok elképzelni olyan intelligens magyar embert, akit át meg át ne járna a forró gyönyörűség, mikor ezt az égő magyarsággal lobogó, de hangosságok és vezércikk-mellékízek nélkül való, nemesen művészi *nemzeti regényt* olvassa s aki fejet ne hajtana befejeztével ellenállhatatlan őseréjű szerzője előtt: ime egy új magyar író, a nagyok közül való, aki már megkezdte az ajándékszórást, mindnyájunk öröme és a maga dicsőségére.

MAGYAR SIRATÓ

(MÓRICZ PÁL KÖNYVE)

(1996)

Móricz Pál magyar virág. Nincs az a szél, mely szállóernyős betűmagvacskáit túlsodorhassa a határainkon, de nincs az a maroknyi magyar föld sem,

amelyben ezek a magvacskák csirát ne vernének. Olyanféle növény ő is, mint Eötvös Károly, meg Takáts Sándor. Nem kellene neki azok az anyagok, azok a sók, amelyekkel akármelyik rög táplálni tudja a maga fűvét, virágát; neki csak az a zamat kell, amelyet a mi humuszunkon kívül hiába keresne az érzések és gondolatok kémikusa bárhol a világon.

Minden virág teli kehellyel fordul a világosság felé. És mégis valamennyi másfelé tekint. Bizonyára azért, mert az ezerféle világosságból csak a neki valót választja ki. Egyiknek keletről kell a hajnali napsugár, másoknak nyugatról a hanyatló napé; a dacosak a déliverővel néznek szembe, az ősi napimádás múltba sóvárgói pedig rég letűnt ragyogásról álmodozva gunnyasztanak. A magyar virágok legtöbbször gunnyasztó virág. Kelyhe becsukódik, semmit sem akar tudni arról, hogyan ragyog *ma* körülöttünk a nap, befelé néz és az a világosság élteti, amelyet isten tudja, hogyan és miképpen, régi napsugarak régen földbetörött nyílhegyeiből gyűjtöget össze. És addig-addig gyűjtögeti, míg valóságos karbunkulus-lámpás nem gyűl ki benne: egy rég letűnt nap kicsinyke mása.

Nem véletlenül említettem Takáts Sándort; őbenne is ilyen karbunkulus-lámpás ég: a tizenhatodik század magyar nemzetségeit végigpörkölt napsugarakból. Móricz Pál az enyhébb melegű tizenkilencedik századét gyűjtögeti s ha megjelenik egy-egy olyan könyve, mint a „Magyar Sirató”, mintha megnyílnék egy időre a mélán gunnyasztó kehely, hogy mélyében azzal a kicsi, de fényes karbunkulus-lámpással elibénk vetítsen száz meg száz mozgóképet az ő színes visszaálmodásaiból.

Ezek a hatalmas kötetté gyűlt mozgóképek nem kerek történetek, nincs is bennük semmi nyoma a kifundáltságnak, művészi kiélezettségnek. Nem patakok parttal, mederrel, csak habok, fodrok, földagadó-alámerülő hullámok a vizén. És az egészük mégis egész, mint egy előttünk hömpölygő folyam. A tizenkilencedik század népi és úri romantikájának és sok egyéb mélyebb rejtelmének egységesen érzett lelkét Móricz Pál ezer aprólékos vonásában látja és láttatja; olyan eleven, hogy valósággal odavisz. Típusról-típusra jár, az okosan kalmárkodó debreceni polgártól a „Turáni dalok” ős-Ázsiát zengető bozontos poétájáig, a tiszai ártér nádas rengetegeiben bujkáló zsványtól a tizenkilencedik századdal el is veszett nemzetes úrig, a botos-diáktól a bravúros gavallérig, a hortobágyi pásztorság szironyos bundáitól, meg tuzoktollától a mezőkövesdi hímvarró asszonyok fejből írt, szücs-csillagos, Katica-közepes virág-töméntelenségéig és mi, velejárók, magunk sem tudjuk hogyan, megtelünk valamivel, ami szép és sajtatóan jóleső.

Tudatos művészi eszköze csak a nyelve. Gazdag ez a nyelv, színes, tősgyökeres, veszendő ritkaságokat kínál. Mintha kincshalmokra mutatna: vigyázzatok rá, én még őrzöm, ne engedjétek, hogy szélbe szóródjék. Ez a szókincs-mentő, szókincs-gyarapító hajlam is hasonlatossá teszi Takáts Sándorhoz, aki két századdal visszafelé valósággal vékaszámra ásta ki az új megcsillogtatást érdemlő szó-gyöngyöket.

Nyelvéért, tősgyökerességéért, visszasíró magyar lelkéért Móricz Pált csak szeretni lehet. Szeretik is, amit mindenekfölött az bizonyít, hogy könyvének e nem kései, de mégis megkésett ismertetése azokra nézve már hiábavaló, akik ezt a könyvét még nem

szerezték meg. A „Magyar Sirató” Öt hét alatt – jóformán a sajtó támogatása nélkül – az utolsó példányig elfogyott.

De készül már a „Rejtelmes Alföld”, s amit a „Magyar Sirató”-ról mondunk, bizonyára arra is állni fog, pontról-pontra, rendületlenül.

FÖLBORULT EKÉK (1926)

A magyar középosztály pusztulásra ítélt színevirága kezd már eligazodni a homályosságú ítélet szövegében s egyre világosabban magyarázza a szentenciát halálra. Elítélőiben nincsen annyi irgalom, hogy a tisztesség e rendületlenéit csapatba terelnék és egyszerre legéppuskáznák; nekik maguknak kell egyenkint végrehajtaniuk a halálos ítéletet önmagukon.

Az öngyilkosok naponta fölvonuló tömegeinek javarésze ma már nem a szerelembe bódult ifjú párocskákból kerül ki, hanem azokból az érettkorúakból, akik a munka szentségét egy életen keresztül tisztelték és akik most rendre raocsúdnak arra, hogy ez a szentség a mai Magyarországon babonává foszlott: a munka cserbenhagyta híveit s nem ad többé jogot a tisztességes megélhetésre.

Bitskey Lajos, a tősgyökeres, meg nem alkuvó magyarok egyik remekbeparagottja, akinek most a temetéséről jövök, példátlan hősiességgel tudott nyomorogni, míg alkalmá nyílt – tízszeres értékű munka árán – megszereznie a mindennapi betevő falatot. Mikor úgy négy-öt évvel ezelőtt először léptem át

szarvastéri lakásának küszöbét, elállt a lélekzetem. Bolthajtásos, nyirkos pincehelyiség sötétlett előttem, sarkában szénporral, fatörmeléssel, jeléül annak, hogy tüzelőszer-raktárhelyiségből csak most van emberi odúvá alakulóban. Nem hogy ablak, de még csak egy szellőztető lyuk sem akadt a salétromfoltos falakon. Bútorzata: rozszant vaságy, ágynemű nélkül, télikabátakaróval; parányi ócska dobkályha, ünnepnapra befűtésekre; vasmosdó; konyhalámpa; bicegő asztalka, néhány válogatott értékes könyvvel; – és másfél métermázsa krumplicsok, felkupaolva az ajtó mögötti sarokban. Ez a roppant krumplicsokhalom volt akkor a megnyugtatója. Megcirógatott a tetején egy rücskös-barna gumót: „Ha ez nem volna, éhezném, mert leszakadt rólam a ruha s egy rend újat kellett csináltatnom, a fizetésből pedig csak vagy erre, vagy arra telik”. Nevetve mondta, kedves könnyűséggel, mintha mulatna rajta s örülne az efféle nyomorúság bohémhumorának. Mert szemérmes lélek volt, mint minden igazi magyar; rejtegette a kínlódását.

Halálos szomorúan élte végig egész magányos életét. De ezt alig-alig sejtette valaki, mert senki sem járt-kelt vidámabb arccal az emberek között, mint ez a nagyenergiájú, büszke, férfias lélek, aki tizenkét esztendősi kora óta a maga emberségéből tartotta fenn magát s aki már kis gimnazista lelkében érezte, hogy az élet nyomorúságaival való szakadatlan küzködés menthetetlenül meddővé tapos minden nemesebb fajtájú energiát; de nem akarta, mert nem tudta volna elviselni, hogy ezt megtudják róla az élet kiváltságosai vagy azok, akiket ő az élet kiváltságosainak hitt.

Mint B-listás, végkielégítéssel eltávozott állami

tisztviselő: úgy járt, mint a többiek. Mire újra munkához jutott, elfogyott az obsit-garasa. Azután hol akadt keresete, hol nem. Mikor semmikép sem talált már alkalmaztatást: legyőzte csodálatos szemérmeséget és előszedte az írásait: azokból próbál megélni. Bámulatos igénytelenségével meg is tehetné volna. Novellái minden szerkesztőségben tetszettek s a közlők közé kerültek, de sehohsem mondta meg, hogy az a csekély tiszteletdíj égetően sürgős neki s az élete fordul meg rajta.

Ahogy én ismertem Bitskey Lajost: napi öt gumó krumpli elég lett volna hozzá, hogy elismert íróvá virágozzék. De hát megérkezett a tizenkettedik óra és ez akkor ütötte el számára az utolsót, mikor elkótyavetyélt maradékhalmijának árával számvetést csinált. Ennyivel tartozom a szabónak, ennyivel a főpincérnek, marad kétezer korona. Elment a szabóhoz, kifizette; elment a főpincérhez, kifizette; elment egy fegyverkereskedés mellett és elnézegette kirakátaban a nem B-listás öngyilkosoknak való szépen, simán, gyorsan végző drága browningokat, azután betért egy szutykos szatócsboltba, odaadta utolsó két pénzét egy darabka kötélért, kiballagott a Zugligetbe és megfojtott vele egy értékes energiát, mivelhogy az értékes energia Magyarországon a kutyának se kell.

Azon a földön, amelyen a gazda eltapossa a búzát, hogy még nagyobbra nyurguljanak a dudváik: a szántóvetők rendre fölborítják az ekéiket.

Bitskey Lajost a kisujjának egy mozdulatával megmenthette volna akármelyik másik magyar. De a magyar kisujja sohasem mozdul meg egy másik magyarért, amíg ravatalon nem látja. Ezrével borulnak föl ezen a földön az ekék, ilyen némán, szemérmesen,

tisztán és ragyogón; mert kéretlenül sohasem nyúlik feléjük az a kisujj, mely visszabilenthetné őket a barázdába. A Magyar Kisujjhoz nem vezet ideg a szívből, de még az egyből sem. Rideg és megmozdíthatatlan vadhúsfüggeléke csupán egy sújtani páratlanul keményen tudó ökölnek. Külső formára szakasztott olyan, mint más emberfajták rokon felé repeső ujjai; de a véreből való vért gyámolító értékére csak egy tehetetlen, jéghideg, buta porc, amelynek még csak annyi öntudata sincs, hogy megérezné: *minek a sír- emléke készül az őmiatta fölborult ekék gúláiból, mi- alatt dédelgetett dudvált cirógatja.*

ASZJA

TURCHÁNYI ISTVÁN HÁBORÚS REGÉNYE
(1936)

A tiszti kaszinó nagyérdemű katonai szakíróinak az a pompás gondolatuk támadt, hogy a háborút feldolgozó könyvsorozatukban szóhoz juttassák a nemhivatalos katonákat, a világfelfordulás heroikus forragszába belesodródott szépírókat is: – hadd lássuk meg az érem túlsó oldalát is, hadd vethessünk a stratégiai történésnek hadtudományi elemzése mögött mély bepillantást abba a folyamatba is, mely a résztvevők szenvedő emberi lelkének mélyén végbement. A hadtudományi és emberi dokumentumok párhuzamos sorozatának kiadóit – élükön az eszmét fölvető Pilch Jenő ezredessel – az a tiszteletreméltó gondolat vezeti, hogy teljes és igaz képet nyerjünk a századokra szóló tanulságokat rejtő roppant erőpróbának minden vonatkozásáról. Ez a kép pedig csak ak-

kor lehet a szó legteljesebb értelmében igaz, ha rendre föltárulnak azok a szívesen és nagy lelkiere-
vel viselt, de mérhetetlen testi-lelki szenvedések is,
amelyek úgy kísérik végig dicsőséges harcainkat,
mint lelkesítő riadót a hősi lobogók árnyéka, amely-
nek halálos hűvösében olykor-olykor bizony meg-
megdidergett minden őszinte emberi szív.

A háborús élmények e sokat ígérő sorozatának bevezetéséhez keresve sem találhattak volna alkalma-
sabb író-t és írást Turchányi Istvánnál meg a köny-
vének: Aszjánál, melyet szerzője úgy határoz meg az alcímében: „tiszta emlék a háborúból”. Mi, kevésbbé szerényen, de pontosabban úgy határozzuk meg: a legközvetlenebb, legigazabb és legszebb háborús írás, mely valaha a kezünkbe került; maga a becsület, maga a nemes őszinteség. Nem az volt a célja, hogy harcokat fessen; ami ebben a könyvben háború és haditudomány, az mind háttérbe szorul, s csak keret, Turchányit a lelkek érdekelték s nem a fegyvereket, hanem a lelkeket szólaltatja meg. Bajtársai, meg ő maga, a Végzet rettentő markában ugyanazt hajtják végre, amit a többi derék zászlóalj; nem az a fontos hát Turchányi szemében, ami az ágyúk meg géppus-
kák körül történik, hanem az, hogy mit éreznek és mit gondolnak az emberei magáról a Végzet rettentő markáról, amely a szívükre meg az agyukra súlyoso-
dik. A katonaburok mögötti érző ember vergődése egy nagyszerű, dicső, de halálos válságban: ez könyvének a tárgya. Célja: a tiszta igazság. Módszere pe-
dig olyanforma, mint a méhes megfigyelőié: üveg-
lap az emberkaptáron, amelyen keresztül bepillantás
esik a tömeglélek titkaiba, s üveglap az egyes embe-

rek szívéen, amelyen át megláthatjuk, milyen ritmusban lüktet ez, vagy amaz.

Mennyi ebben a lüktetésben a változat, mikor kiki a maga szeretteire gondol s milyen kegyetlenül egyformán zakatol valamennyiük szíve, mikor a halál gondolata settenkedik az árkaik körül! Legtiszább az üveglap magának az írónak a szíve fölött, ki végigvív egy egész hosszú párbaj sorozatot a halál gondolatával, míg végül is az áhítatos megnyugvásnak már-már imádságként hangzó szavaival győzi le: – „Tudtuk, hogy a mi vérünk is elfolyik majd és másokért folyik el. De ezekben a pillanatokban tisztábbaknak és jobbaknak éreztük magunkat, mert tudtuk, hogy akik másokért verejtékeznek és másokért véreznek, azokban Krisztusnak lelke lakozik”.

A nyomasztóan sivar tájékok borújából, ahol „*még* a levegő is csukaszürke”, üdén zöldellik ki egy lápfolt, a láp smaragdján egy kicsi fehér ház s a kicsi fehér házikóban Aszja, az orosz asszony. Halk, szűkszavú idill; a nő varázsa a nagy férfisivatagban. Fiatalok és tavasz is van, fölfakad szívükben a *vágy*, ellenségek, elfojtják hát ezt az ébredő szerelmet; de emberek, felebarátok: a testvéri csókot nem tudják egymástól megtagadni. Ennek a halkszavú, tiszta idillnek művészi értelme ugyanaz, mint az ellenséges lövészárkok között fölszálló pacsirtáé: mélyebbé teszi az ólomszürke borút, melegebbé a rettentő zordonságot s reménytől sugárzóvá, ami vigasztalannak látszik. Csak látszik, mert a véres holttestekkel és üvöltő sebesültekkkel teli árkot betemeti majd az idő, de a pacsirtadal örök; a tiszta szívek testvéri csókja Krisztus nevében mindig visszatér, hiszen „az emberek nem is egymásra lőttek, csak az egyenruhákra”;

a gyűlölt egyenruhák pedig előbb-utóbb lemállanak, de a szeretet örökkévaló. Ennek a szép, becsületesen igazmondó könyvnek nem csekély érdeme, hogy oly leplezetlen őszinteséggel tárja föl mindazt a keserűséget, amely a testi-lelki szenvedéstől elgyötört emberi lelkek mélyén a harcterek véres sarában meggyülemlett, de még nagyobb érdeme és ragyogó etikai értéket jelentő dicsősége, hogy ily diadalmas optimizmussal került ki a halálos megdöbbenések komor válságából.

BARTÓKY JÓZSEF

(F o r g r á c s o k. Sylvester kiadása –
Semper idem. A Franklin-Tarsulat kiadása)
(1937)

Bartóky József sohasem törekedett arra, hogy új legyen, talán azért sikerült neki olyan könnyen ez a hol magától értetődő, hol teljességgel elérhetetlen dolog. Ha *új* alatt nem irodalmi divatok zászlóbontását, hanem azt értjük, hogy valakinek művészi megnyilatkozása merőben *más*, mint eddig bárkié, akkor annak újdonsága már csak két dolgon múlhatik: eredeti egyéniség-e az, aki megnyilatkozik s őszinte-e a megnyilatkozása. Minden egyéniség külön világ s ha leplezetlenül föltárul, szükségképpen másnak kell látnunk, mint a többit. A *más* ilyen értelmezésben okvetlenül *új*. De hogy valami *új* becses művészi érték is legyen, ahhoz természetesen nem elég, hogy egy különváló egyéniség megtalálja a neki legmegfelelőbb utat sajátmagának teljes és őszinte kifejezésére; a művészi értéket a forrás milyensége dönti el. Ez a

forrás a teremtő lélek, legszélesebb skálájú érték jelzője pedig az etikai szint.

Akinek szeme van hozzá, hogy az etikai szintet is észrevegye, az el tud nézni a megváltásnak egyre újabb és újabb jelszavait rikoltozó zászlóerdők fölött és meg tudja látni a valóban újat is, a sohasem hangoskodót. Bartóky József ezek közé az újak közé tartozik. Nem veri a mellét, nem rikoltoznak körülötte, csak *van*. – Van és ad. önmagát adja, őszintén, leplezetlenül, az élő beszédnek közvetlen egyszerűségével, melyben éppen az a művészet, hogy sohasem művészkedik. Nyelve tiszta, mint a kristály, de magától csillog, nem csillogtatja. Nyolc eddig írt könyvéből egy kötetrevaló „hungarizmust” lehetne összeírni, de ezek a tősgyökeres magyar fordulatok nem szemenszedettek és nem azt mondják: így tudok én magyarul, tanuljatok tőlem; inkább azt éreztetik, hogy írójuk ebben mi rendkívüli erényt sem lát, hiszen csak azt a nyelvet *beszéli*, amelyet az ország aprajának-nagyjának beszélnie kellene. Igaza van Bartóky Józsefnek: magyarul tudni nem írói erény, hanem magától értetődő alapföltétel. De azért nekünk is igazunk van, mikor e magától értetődő dolognak örülünk, hiszen a kócsag, a legmagyarabb madár is fehér holló már ebben a máról-holnapra elváltozott s visszaváltozni oly igen nehezen tudó országban.

Bartóky József mosolyogva bölcselkedő, melegsívű realista. Ha ezzel kimeríthettük volna a jellemzését, azt hihetnénk, hogy csak egy hosszú sort folytat, hiszen ilyen értelemben bőven akadtak elődei. Csakhogy ez a realista másokat ölel melegen a szívére és más dolgok fölött bölcselkedik mosolyogva. Elődei a dzsentrit, az úri magyar középosztályt dédel-

gették. Addig-addig hintették léhaságaira a humor csillogó aranyporát, míg el nem hittük nekik, hogy a pezsgős poharakat falhoz vagdosó, a cigány homlokára ezresbankót ragasztó, ősi örökét egy kártyalapra föltevő ember-karikatúra csakugyan szívetlelket gyönyörködtető s példaként követendő faji típus. Ez a korszak volt a gavalléri mázzal szeretetreméltóvá varázsolt léhák, az aranykulcsos és ezüst-sarkantyús hozományvadászok, az elragadóan úri modorú országpusztítók aranykora a magyar irodalomban. Bartóky József is mosolygó realista, de ezeknek a nemzet sírásóival játszadozó, mosolygó realistáknak egyenesen hátat fordít. Etikai szintje nem tűri meg a léhaságot s ha tollára venné: emberfégekké törpítené a „nemzeti csöndes” és a „sose halunk meg!” csábítóan csillogóvá aranyozott hőseit. De nem is érdeklí ez a réteg. Társadalmi értelemben alantabb, etikai értelemben föntebb kereskedik. Mágnes a tisztaszívű jóember s ez a mágnes a kicsinyek, az együgyűek felé vonja. Akkor van elemében, akkor ömlik el írásain az együttérzés melege, mikor egy-egy ilyen tisztavizű emberpatakocskát kanyargatja. Szelíd iróniával mondja – talán éppen azoknak az „elődeinek”, akiknek hátat fordított: – „Nem következés, hogy a kérgeskezű embernek a lelke is kérges”. És gyönyörűen tudja bizonyítani, hogy nemcsak makulátlan ingmellek mögött folyik mély lelki élet.

Alighanem a léha gavallérok irodalmának hatása, hogy a budapesti szemek oly hihetetlenül közömbös, vaskos, rideg valaminek nézik a paraszti szívet. Bartóky jól tudja, hogy ez babona és éppen azért szereti mennél finomabb lelki válságokba so-

dorni egy-egy ilyen kérgeskezű paraszti embernek kérget felölteni nem is tudó, melegen vérző szívét. Ilyen befelé vérző szív a mindig búskomoran gúnynyasztó Péteré („*Péter keze*”), aki szanitéc volt a háborúban és holttest-hekatombákat hordott a közös sírba. Iszonyodik a maga két kezétől, mert idegeit éppen úgy „felőrölték” a háború borzalmai, mint akármelyik más, pantallós-mancsettás emberfiáét. Érti, hogy mellette az asszony élete sem élet s fölszabadítaná. De ennek a paraszti asszonynak sincs kéreg a szívéen s mikor megtudja, hogy átok van az ura kezén: fölébe hajlik, áhítatos tisztelettel megcsókolja és feloldja általa az átkot.

Ha lehetne e ferde értelmében megrögzött szón egy nagyon szépet csavarni, azt mondanánk Bartóky Józsefről, hogy a legnemesebb fajtából való, ízigvérig magyar szocialista, ő is gyémántok után áskál, mint a tiszta szívek többi szerelmese, de csak akkor örül nekik igazán, mikor kicsiny emberek lelke fenekén találja meg. Erzsébet szakácsné meg a levélhordó, a nazarénus „új szomszéd”, meg a szemetes kocsis pöttön kisleány körül kavargó lelki válságok az ő legkedvesebb gyémánttermő mezőin.

Új kötete, a „*Semper idem*”, a Franklin-Társulat egyöntetű Bartóky-kiadásának immár a hetedik kötete. A „*Magyar fabulák*” kivételével lényegében ugyanaz, mint előbbi, régebben szívünkhöz nőtt novellás kötetei (*Őszi esték, Télben, Mécsvilág, Szivárvány, Piros rózsák*). Talán csak mosolygó, mindig enyhe szatírája élesebb és erősebb valamivel. De ebben sem tagadja meg magát. Legélesebb szatírája is kisembernek szól – a „*Soron kívül*” – s az mutatja meg neki, hogy milyen *ne* legyen.

ÖNÉLETRAJZ

(1936)

Mezőkövesden születtem, 1876 december 11-én. Édesapám állami tisztviselő volt s olyan kiváló a maga nemében, hogy hamarosan Budapestre helyezték. Három esztendőskoromban már a fővárosba kerültem. Ez volt életem első nagy vesztesége. Elestem a földtől, a falutól, a matyó nyelvjárás zamatától, a borsodi nép egyszerű, tiszta lelkétől, egyenes eszejárásától és Ázsiából hozott ősi művészösztönének közvetlen és állandó hatásától.

Egyvalamit mégis magamba tudtam szívni Panniez Erzsa matyó-dajkám tejével; vagy talán inkább a szememen keresztül ittam a lelkembe sűrűn hímes ősi viseletének tobzódó pompájából. Ez az egyetlen onnan hozott tulajdonom a teliragyogású színek és tömör formák szeretete. Hidegen hagy minden, ami fakó és laza. Ha egyszer szín: izzó legyen és lángoló. Ha pedig forma: gazdag és áradó. A szót, a szóf üzést is csak akkor szeretem, ha olyan; nem egyszer hányták a szememre. Igazuk volt, csak a megokolásban tévedtek; nem retorika sodort a színes szavak sűrű virágpompájába, hanem Mezőkövesd, a szülőföldem, ez a morzsányi Ázsia.

Édesanyám a leggyönyörűbb bihari dialektust beszélte, ami csak elképzelhető. Azt beszél még most is, valahányszor beléhevül s heve föl-fölszabadítja az ide s tova félszázada agyába fészkelődő budapesti zagyvanyelv minden ősi zamatot kiszorító nyúge alól. Soha senkitől annyi kincses, muzsikás, talpraesett,

tősgyökeres „szólást” nem hallottam, mint tőle. Mikor – nem is olyan régen – először került a kezembe Dugonics András páratlan gazdagságú szólás-gyűjteménye: a „Magyar példabeszédek és jeles mondások” két vaskos kötete, csak ámultam-bámúltam: hiszen én ezt az egész kincsházat mindenestül ismerem az édesanyám szájából, aki gyöngyszemenként ejtegette a szívemre egy negyedszázadon keresztül!

Verseket – komolyan és állhatatosan – úgy tizenöt esztendő koromtól fogva kezdtem irogatni. Jókora füzetet írtam már tele valami egészen önkénytelen ritmusérzékkel, mikor fölvilágosítottak, hogy a versnek szigorú törvények szerint kell fölépülnie. Ez végtelenül lehangolt. Nagysokára ébredtem csak rá, hogy a szigorú forma – különösen, ha a magunk alkotása – nem nyűg, hanem szárny.

Diaktársaim már kész poétaként kezeltek. Iskolai ünnepeken, sőt tízperces szünetek alatt az osztályban is, sűrűn szavalgatták a zsenyéimet, önképzőköri elnöknek is megválasztottak, sőt egy hármaspályázatnak is nekem ítelték mind a három aranyát. Líra, – ballada, – műfordítás.

Vagy hat év múlva mégis elmondhatta egy újságíróvá lett tanulótársam valamelyik közös barátunknak, hogy: „Csodálatos, mégis belőlem lett író; Kálmánból semmi”.

Igaza volt; évről-évre halogattam a nyilvánosság elé merészkedést. Végre, huszonhat esztendő koromban mégis rászántam magam, s egyszerre két verseskötetet nyomattam ki. Egy lírai gyűjteményt, meg egy tündérrege-köntösbe öltöztetett szimbolikus elbeszélést. Zajos ál-sikerem volt velük. Ketten-hár-

man – különösen Roth Béla és Rákosi Jenő – első hevükben túlságosan is jelentős irodalmi eseményt láttak abban a két felemás kötetben; negyvenen-ötvenen pedig – különösen a hivatalos irodalmi világ akkori vezetőemberei – túlságosan is ledorongolták. A közönség eleinte inkább a mellettem, később azonban az ellenem állástfoglalóknak adott igazat. Elejtettek.

Következő kötetemre már kiadót sem tudtam szerezni. A többi pedig jóformán titokban jelent meg. Az eleinte oly tágra tárt szerkesztőségi ajtók is rendre becsapódtak előttem. Egyik máig is széltire szívesen szavalt versem: „A harang”, 1910-ben három előkelő budapesti napilap és folyóirat szerkesztőségéből került vissza azzal a lakonikus megjegyzéssel: „sajnálattalunkra nem közölhető”, míg végre egy negyedik – a tiszteletdíjról való lemondás ellenében – irgalomból mégis közreadta. E kétségtelesen jól versnek ez a háromszori igazságtalan visszautasítása vált szememben az immár megváltozhatatlannak látszó ellenszenv fokmérőjévé. Évekig nem is próbálkoztam többé Budapesten. Vidékre menekültem s a szatmári „Heti Szemlében” csapoltam le mindazt, ami kis mondanivaló olykor még meg tudott gyűlni bennem. Ottani írásaim java is könyvvé lett, de azt már csak száz példányban nyomattam ki s úgy osztottam szét ismerőseim között, hogy könyvárusi forgalomba ne is kerülhessen.

A háború kitörése előtti hónapokban még egyszer elfogott a vágy, hogy Budapesten szólaljak meg s kiadtam egy tervbevett regénysorozat első, de önálló darabját: a „Kristálynézők”-et. Folytatását el-söpörte a háború. Bevonultam. Bevallom: lelkesen és

örömmel. A névtelen íróska meg a számokkal robotoló hivatalnok-gép szürke, eseménytelen életében szinte megváltóan föl-villanyozó esemény volt annak a tűzvésznek „borzasztóan szép” fellobogása. Lelkem mélyén iszonyodom még egy egysejtű amoeba megölésétől is, de annak a hekatombás emberölésnek félelmetes nagyszerűsége úgy vonzott, mint molyt a gyertyaláng. Belepusztultam volna, ha itthonfelejtenek s nem vehetek részt irgalmatlan testi-lelki erőpróbáiban. Különben is szívvel-lélekkel voltam katonára már a béke idejében is. Fegyvergyakorlataimra is olyan örömmel vonultam be, mintha haza-hazamentem volna egy jobb világba, ahol még bajtársi érzés is van.

Ez a bajtársi érzés aranyozta be azt az írói fejlődésemre nézve meddő háborús öt esztendő is. Elszakított ugyan családomtól, de azt találtam föl a hinaras mocsarakban, a véres árkokban, az úttalan hófúvásokban, a macedóniai karszt gyilkos hőségében, az éhínséges napokban, a harcokban, a rút embervadászatokon és a rettentő futások forgatagában, amit a polgári világban, szűk családi körömön kívül, egy életen át hiába kerestem. Bármily megalázottan kullogtam is vissza Budapestre – jóval az októberi forradalom után – leszaggatott csillagaimmal, egy negyvenhét napig tartó ezerkilométeres csúfos futás méltó befejezésül: mégis büszke leszek rá holtig, hogy bajtársaim, katonáim és parancsnokaim szerettek, hogy mégis volt egy korszaka életemnek, amelyben igaz mértékkel mérve becsültek meg; na meg arra is, hogy három év múlva századosságig vittem s hogy két kardos érdemérem, meg két kereszt csilingelt a mellemen.

Háború után – alighanem a Kristálynézők révén – kezdtek valamivel jobb szemmel nézegetni s akadt egy-két szerkesztőség, amely szívesen kaput is nyitott. A „Magyarság” megindulása meg egyenesen fordulópontra az életemben, mert a rámbízott színház-kritikai rovat újra felébresztette bennem a régén szunnyadozó drámaírói ösztönt, átdolgoztam a még 1903-ban írt, el is fogadott, de később visszavont tragédiámat: „Ellák”-ot, melynek jelentős sikere már észrevehetően enyhített a hivatalos irodalmi világnak húsz évvel előbb kelt s öntudatlanul is beiégyökerezett közönyén. Hogy az a forró bemutató igazi volt-e, vagy szintén csak ál-siker, mint az első, az máig még nem dőlt el. Annyi bizonyos, hogy irodalmi sorsomon semmit sem változtatott s kéziratban levő, vagy már kiadott, de régen elfogyott munkáimra – hiába keresik és fizetik sokszoros áron a Kristálynézők antikváriusoknál itt-ott nagynéha még fel-felbukkanó példányait – ma éppen oly nehéz kiadót és vásárló közönséget találnom, mint abban a kínos húsz esztendőben, amikor lépten-nyomon azt kellett hallanom: – Nini, hát maga még él? Miért nem ír?

Azt hogy élek, azt hogy írok, sok-sok esztendeig jóformán csak az az egyetlen teremtés tudta és vette komolyan, aki rendületlenül bízó közönségem maradt és külső formára, belső tartalomra egyaránt évről-évre továbbfejlődést, már-már teljes makulátlanságot óhajtó ideális kritikusommá szegődött. A mezőkövesdi szintombolások szavakra fordított zuhogó áradatával szemben ő a zempléni magyarság világos, kristálytisza, tekervényes szöfűzéseket nem tűrő, közvetlen egyszerűséggel gördülő nyelvét és eszejáb-rását képviseli. Minden otthon készült írásomnak ő

örül először, de ő is mutat rá bennük a körmondatok útvesztőjére, nyargaló ceruzámnak eme legnagyobb veszedelmére.

Írásaim belső értékét csak a magam keskeny, kiszámíthatatlanul erre-arra kanyargó gyalogösvényén végighaladva lehetne helyesen megítélni, mert csak onnan világolhat ki, miért fut párhuzamosan hol a hagyományok országút jávai, hol a huszadik század új utakat törő pályáival s miért szeli olykor mind a kettőt derékban keresztül. Külső kifejeződését azonban, három földrajzi ponttal, három lélek szinte matematikai pontossággal határozza meg: a szülőföldem, az édesanyámé, meg a feleségemé.

SIDLÓ FERENC

Minden hatalmas művész alkotásainak sorában akad egy-egy olyan munka, mely csúcspont, anélkül, hogy tetőpont volna; nagy eredmény, de még ígélet is; már-már abszolút fejlődési magaslat, de mégsem lezárt; nyilvánvaló határ, de megérik rajta, hogy még mindig további tágulásra feszül. Ezek a csúcspontok a legkifejezőbb, legszemléletesebb pályaösszegezők; kiolvasható belőlük az eredet minden rejtelmes ága-boga s megsejthetők a teljes kialakulás jövőendő útjai, a végső betetőződésig.

Ilyen pályaösszegező csúcspont Sidló Ferenc munkásságában a „Rabmagyar” (1921). Temérdek erejű torzó, melynek a megroppanásig feszülő dacos derekán, büszkén kígyózó acélizmain egy hősi kor férfi-ideáljának szépsége ömlik el; formái mögött a mes-

térségbeli tudás teljessége, a formáló mestervonások mögött pedig lobogó érzés, megilletődöttség és mély, komoly, fenségest sóvárgó férfias poézis. Ez a gyönyörű szobor mindazt összegezi, ami alkotójával veleszületett, vagy amit addigvaló küzdelmes útján kivekednie sikerült.

A monumentalitásra való törekvés Sidló Ferenc ösztönös tulajdonsága; hol lendítő szárnya volt, mikor ura maradt, hol túlzásokra ragadta, mikor a szertelenül nagyotmerés lobogó heve kísértette meg. Nem véletlenség, hogy már hétéves korában másfél életnagyságú fejeken alul nem is adta, akár ceruzával, akár krétával, akár ecsettel fogott rajzoláshoz a falon, vagy a csomagolópapirosok roppant árkusain. A gyermeki naivság, ha képzőművészi ösztönrel fog alkotáshoz; éppen úgy összetéveszti a monumentális az óriássá felfúvottal, mint az írói ösztönrel születetté a tragikust a hátborzongatóval. Shakespeare Titus Andronicusa is ilyen félig-meddig gyermekalkotás.

A fölserdült ifjú, az immár művésznövendék Sidló Ferenc természetesen nem ilyen szemmel nézte az arányok világgá feszíthető birodalmát s nem a formák pusztá megnövelésében látta többé a monumentalitást. De még jóval később, még nagy művészé érlelődésének fele útján is nem egyszer oldal útra vág, sőt zsákuccába téved, mikor a nagyvonalú összegezeseknek azóta oly fényesen megoldott titkát próbálja agyagból, kőből kicsikarni.

Rendkívül tanulságos kiforrásának végletek közt mozgó útján végigkövetni. Tisztán lelki kiforrását értjük, mert a mesterségbeli kiforrás zökkenők nélkül folyt mindvégig; azt sohasem kerülgette válság. El-

lenkezőleg, éppen ez a játszva elért tökéletes formatudás készült egy még későbbi korszakában, múltó időre, válságossá válni. Ezt a másikat is ugyanaz a valami verte vissza, ami lelki kiforrásában átsegítette művészi pályafutásának első, legnagyobb válságán. Ez a nagy válság Ivan Mestrovic föllépésével egyidőben következett be. Lehet, hogy a hatása alatt, lehet, hogy tőle teljesen függetlenül. De akár így, akár úgy: bizonyos, hogy a robusztus tehetségű horvát parasztfiú, meg a kiforrottságtól akkoriban még távol járó mélylelkű úri magyar sarj pontosan összetalálkoztak a monumentalitás nagyszerű, de sok tekintetben fél-szeg felfogásában. Ami kétségtelenül nagyszerű volt ezekben az alkotásokban, az a silhouette egészének zártsága és abszolút tisztasága, a sziklából faragottság látszatának megdöbbentő ereje; ami viszont fél-szeg: az egy-egy részlet túlhangsúlyozott stilizálása a természetes arányok rovására, mely vagy a csoportok zsongó harmóniáját bontotta meg egy-egy nagyon is hangos kicsendüléssel, vagy nyomasztóan hatott a kénytelen-kelletlenül is reálisabban megoldott egyéb részletekre. Jó példa ez utóbbira Sidlónál a különben már mesteri „Elhagyottak” (1911), ez a két összetapadt, álló nőalakból formált borúshangulatú márvány-elgondolás, melynek sziklaszerűségét tetemesen fokozza, de egyúttal nyomasztóvá is teszi a hátsó nőalak stilizáltán összefogott óriás haj sisakja, mely szélesen elfekvő súlyos boltozatával, maguknak a testeknek gyöngéd formáihoz képest szertelenül nagy, lefelé ható, már-már összeroppantó erőt képvisel.

Még kevésbé volt kívánatos a két művész találkozása a férfitestek túlizmosításában, ami hősi alakjaikat félistenek és emberentüli emberek helyett töm-

zsi, tagbaszakadt, kurtalábú, vaskos figurákká tette. Sidlónál ez legkorábbi, komolyan művészi kísérleteiben, 1910 körül mutatkozik.

Ebből a múltó időre monumentálisnak gyanított sziklasúlyú vaskosságból veleszületett költői érzése segítette ki, melynek életre ébresztésében kétségtelenül nagy részük volt a gödöllői nagymestereknek: Kőrösfői Kriesch Aladárnak és Nagy Sándoréknak, kik a természet minden vonalát, formáját és színét a maguk lelkében élő tiszta poézisen szűrték keresztül, hogy valóban művészi, hogy művészi érzésé, lelki élménnyé tegyék. Ez a gödöllői poézis volt a legtisztább, legáhitatosabb költészet akkoriban, a valószínűlegosan versben író költőket sem véve ki.

Ez a nemes, fenkölt, olykor misztikus világok felé szárnyaló áhítat bontotta ki Sidló Ferenc lelkében is a mély poézisnek már gyermekségétől fogva benne szunnyadozó csírát s ez alkottatta meg vele egyik legszebb márvány mellszobrát: a feleségét, Undi Carlát, még menyasszony korában ábrázoló „Ébredését (1911) s az ezzel egyértékű, vagy talán még különb „Fra Angelico”-t (1911), ezt a fej és kéz márványköteményt. Ez a márvánnyá dermedt légiesség, ez az eget sóvárgó misztikumba merülés volt az inenső véglet, mely forrongó lelkében a szertele né fokozott arányok hajszolásának túlsó végletét addig-addig egyensúlyozta, míg egyikük is, másikuk is le nem alkudott fölöslégéből annyit, amennyit az igazi monumentalitás már meg nem tűr.

Így jutott el, lépésről-lépésre, poézissel és tudással, lélekben újjágyúrt valóságadta formákkal, az erő és a báj, a realizált elvont értelem és az eszményített természet szeretetével a „Bandi” (1915), a másik

„Bandi” (1918), a „Vak” (1919) és a „Dávid” (1921) érzelmi és gondolati élményein keresztül a Rabmagyarig, minden megtisztult nagyművészi tulajdonának összegezéséig, mely csúcspont lévén csak, nem megállás: magában rejti a továbbfejlődés lehetőségeit is.

Volt egy-egy futó korszak Sidló Ferenc életében a Rabmagyar előtt is, után is, mely a mesterségbeli készség tetőpontra jutása mellett a professzorrá dermedés veszedelmével fenyegette. Az egyik a hadvezérek, a katonák képmásainak tömeges mintázásakor járt közel hozzá, hogy a formák kigyúrásának hibátlan, de hűvös virtuozításává válják. Egy szálíg remek képmás valamennyi, de túlságosan is tudatos munka, hiányzik belőlük a pedáns természetkövetést erőszakosabban megbontó, de szárnyalásra is készítő sidló-i lendület.

A másik, a Rabmagyar utáni futó dermedezés a muzeálisán makulátlan nyugalma szépségei egész sorozatát alkottatta meg vele, már-már szinte páratlan tudással, de – néhány kivételtől eltekintve – kevesebb bensőséggel. Ez az idő volt Sidló életében a formaproblémák végleges megoldásának korszaka, melynek fontossága a megoldással megszűnő: újra s ezúttal már egyszersmindenkorra fölszabadította lelkében a gordiusi csomót kettévágó egykori merészséget, ismét a kibogozó türelem rovására, de tisztultabb érzelmi és gondolati elemekkel, biztosabb lendülettel, kevésbé hangosan, nemesebben s érettebben modernül.

Átmenet ehhez az eddig elért legnagyobb művészi magaslatához „Egy német diplomata képmása” (1922), tetőrejutás pedig részben „Conrad Veidt képmása”

(1926), melynek homlokán már hatalmasan hangsúlyozott, nagylendületű, merész hüvelykhúzások túrják barázdássá a bronzba kívánczoló agyagot s még inkább „Az ember”-ciklus (1927) négy, lélekből lelkezett busteje, négy átélt, átérzett gondolat irreális valóságának anyagban való művészi megtestesülése. A „Fohász” kézmozdulata gyönyörű; emlékeztet az ifjúkori „Fra Angelico”-éra, de földiebb, igazabb, egyszerűbb; kevesebb tud többet mondani. A fej bámulatosan él, az imába merülő arc valósággal az átszellemülés mozdulatát fejezi ki; a száj körül ernyedező lágy redők mintha vibrálnának a lelki felindultság érzéshullámaiban. Az „Agónia” tömörebb, stilizáltabb, már-már a végletekig való leegyszerűsítés; a „Vízio” merészebb, markoltabb és markolóbb; a „Segítség!” pedig, tátongó száj- és szemüregével, vakmerő formatiprás az akadémiizmus rovására, a gondolat, érzés és erő javára. Ez utóbbinál is két, roppant jellemző erővel megmintázott csupaideg kéz segíti emelni a fej döbbenetes hatását.

Ezzel a forróan költői, csupalélek-sorozattal megbomlik az előző esztendők hűvös öröksépet kerülgető alkotásainak nyugalmasan tiszta harmóniája – „Danaida” (1923), „Primavera” (1923), „Mámor” (1924), „Fürdő után” (1924), „Vénusz” (1924), „Ámor és Vénusz” (1925) -, de a diszharmónia nagyszerű, titáni, megrázó és lélekbe markoló, mint a Kodály muzsikája.

Minden kor valóban nagy művészei rátalálnak arra az örök-egyetemeshez képest disszonáns hangra, mely annak a bizonyos kornak különváló lelkéhez összehangzóbban talál, mint az örökkévalóvá dermedt

tiszta harmóniák. Ilyen a *Psalmus Hungaricus* és ilyen a mai Sidló alkotásainak színe-java.

A két nagymester párhuzamosan futó útján csak egy, de lényeges különbség észlelhető. Sidló poézisének is a nemzeti érzés a legmélyebb zöngéje, de - bármennyire ízig-vérig magyar legyen is maga a művész – alkotásaiból hiányzanak *a magyar fajiség külön igazságai, míg a kodályi muzsika s részben a bartóki is, egyenesen azokra épül.*

Közel két évtizede már, hogy Sidlót az Attila-probléma kerületi s légió a száma azoknak a vázlatoknak és részletkialakításoknak, amelyekkel a Nagyurat, táltosait, hadnagyait és közvitégeit próbálja gránitban, márványban elgondolni. Valamennyi nagyszerű, valamennyi monumentális, csupa erő, csupa akarat, csupa boldogan dagadozó nemzeti büszkeség, de faji értelemben egyikük sem hún, egyikük sem magyar. A „Táltos”-nak fenségesen szép a feje, szemében is révül valami a keleti szemek álmodozó, komoly tekintetéből, de a koponyája nem turáni, az arca pedig egyenesen indogermán. A „Hún harcos” is ugyanúgy feszül az erőtől, mint Sidló Ferenc hősei és katonái valamennyien, egy szálig. De ennek a tömzsi, súlyosléptű figurának vaskos gyalogember-lába van; még nehézlovasnak is alig-alig tudjuk elképzelni. A lóra termett turáni fajta ideális megtestesülése a könnyű lovasnak. Izomzata szikkadt, csontrafeszülő, acélosan kemény, de sohasem vaskos. A boka tája, meg a lábikra föltétlenül karcsú, a lábfej kicsiny; a sokezeresztendei lovon járás mindattól megszabadította, ami a gyalogtalpalók lábát oly vaskossá teszi. A magyar férfiláb egész izomzatában az az egyetlen ín-szerkezet jellemző és fontos, mely a könnyed, hirte-

len lórapattanást teszi lehetővé. Ez a hihetetlenül /könnyed fölpatтанásra alkalmas ín- és izomkészség ma is megvan, mint átöröklött faji vonás. Láttam egyszer öreg parasztot táncre kerekedni a fia lakodalmán; ujnyi vastagtalpú, patkós csizmát viselt, de szitakötő sem libbenhet zajtalanabbul a rekettye lefelére, mint ahogy az a karcsú derekú kis öregember járta, cifrázta, lábujjhegyen, a deszkapadlón. Benne volt abban a táncban az egész színmagyarság sokezeresztendő könnyűlovas mivolta.

Az eszményi könnyűlovas-termet egyike ama legmélyebben jellemző faji tulajdonságoknak, amelyet szobrásznak nem szabad figyelmen kívül hagynia. A mindennél monumentálisabbnak tervezett Attila-emlék oly hatalmas elgondolás, hogy tökéletes megvalósításának érdekében a faji értelemben igazat is mindenáron fel kell kutatni hozzá. Eddig alig-alig volt rá mód, hiszen Sidló élete Bécsben, Münchenben, Rómában, a prerafaelita Gödöllőn, Firenzében, a műterem-mé tett vezérkari sátrak kevert levegőjében és a nemzetközi Budapesten telt el; a puszták lovasnépének anatómiai titkaiba mostanáig még be sem hatolhatott. Ezt azonban nem kerülheti el, ez elodázhatatlan feladata, melyet a közel jövőben múlhatatlanul meg kell oldania, hogy faji értelemben is magyarul alkossa meg, amit lobogó nemzeti érzésével oly nemesen elgondolt. Az abszolút tudású mester lelkiismerete, alkotó erejének költőisége és titkokig látó intuitív képzelete majd megsegítik benne.

Életének külső körülményei kezdettől fogva elválaszthatatlanul együtt formálták ki benne az embert

és a művészt. Már négyesztendős korában vázlatkönyve van. Édesatyja rajzol valamit a baloldali lapon, amelyet a kis Feri a jobb felől esőn lemásol. Művészhajlandóságú édesatyjától, aki különben a pénzügyminisztérium tisztviselője volt, délutánonként klasszikus muzsikát is hall, ami természetesen a maga rejtelmes lelki útjain szintén beleavatkozik csírázó művészhajlamainak kialakulásába, anélkül, hogy ő maga hangszerhez nyúlna.

Atyját korán, már hatéves korában elveszti s vele a gondos előrajzoló, de a másolás kötöttségét is. Ettől fogva a maga kisfiús képzeletére van utalva; fantasztikus dolgokat rajzol s hogy szertekalandozó vonalait mégis valamelyes formába szorítja, sőt meg is komponálja, abban kétségkívül része van a magasrendű muzsikának, amit ekkor már szomszédjuktól és háziuruktól, egy mindig mosolygó kedves öregúrtól hall, ki különösen Bach praeludiumait és fugáit játsza odaadó szeretettel. Ezek a szigorú, zárt formák, melyek kristályos rendbe szorítják az áradó témabőségét s melyekben öntudatlan gyermeki gyönyörűséggel órákra elmerül: rendet teremtenek lassacskán a zsenge rajzpróbálkozások szabadon csapongó vonalai között is. Mindennapos ez a zenei élvezet és mindennapos utána a ceruza, kréta és ecset álmodozása. Legszívesebben a magyar hősiség legendás jeleneit próbálgatja; török-magyar lovaspárviadalokat vet papírosra, Zrínyivel, Kinizsivel; kezdettől fogva ellenállhatatlanul vonzza az erő, melynek kifejezésében később, kész mesterré éretten, a netovábbig: a páratlan erejű „Nyugat”-ig jut (1921).

Otthon mosolyogva látták ezt a komoly buzgólkodást s mulattak a hasonlatosságon, mellyel minden

látogatót megörökített, de senki sem gondolt arra, hogy ilyen irányban taníttatni is kellene. Ellenkezőleg, jólevele határozattá lett, hogy a családi hagyományok értelmében a kis Ferit is katonai pályára készítik elő s tízéves korában a kismartoni nevelőintézetbe adják. „Egész famíliám és rokonságom katona volt” – írja egy bizalmas levelében -, „családi összejöveteleken és ünnepi névnapokon félő tisztelettel néztem az uniformisokat és aranygallérokat s még félőbb elfogódottsággal csókoltam kezét az egyenruhák oldalán megjelent halkszavú, kimért, szertartásos dámáknak, kik a nagynénéim voltak s a legtöbbször németül szólítottak meg.” Ez a kincstári atyafiság szakította el a tízéves egyetlen fiút jószágos lelkű édesanyjától és a rá mindig szelíden mosolygó öreg muzsikus barátjától, hogy 1892 szeptember kezdetével barna Waífenrockot és kék nadrágot húzzon a Hunyadi Jánosról, Hollós Mátyásról, Dobozi Mihályról és Szondy Györgyről álmódzó lelkes magyar fiúcskára.

Őt esztendő telt a kismartoni katonai nevelőintézetben. De a k. u. k. Militár-Zögling is szorgalmasan rajzolgatott tovább. Osztálytársai bőven ellátták arcképhez való anyaggal; rendre papirosra is került valamennyi. Ennek végeztével másnemű rajzproblémák következtek. A szigorú fegyelem, melynek menél gyakoribb kijátszása afféle éretlen kis gyermekatonáknál még virtusszámba megy, mihelyt megszokta s már derűsebb hangulatban kezdte figyelgetni: lassan-lassan a karikatúrához vezette. A torzképezés természetesen a katonai ranglétra legalján kezdődött s csak az első zajos sikerek után merészkedett az altisztekig, majd magukig a tisztanárokig. Az utóbbiaké töméntelen magánzárkát eredményezett,

kenyéren és vizén. Az áristomjárás sűrű mártíromsága is egy neme volt a dicsőségnek, de az utolsó, talán túlságosan is merész karikatúrában körülírt Subordinationsverletzung már súlyosabb, azaz hogy örvedetesebb büntetéssel járt, amennyiben lehúzatta vele a Waffenrockot. Így hát, ha negatív utakonmódokon is, tulajdonképpen a maga emberségéből és művészete révén került ki onnan, ahová hajlamai ellenére a családi tanács parancsolta. Nem vált kárára az az öt esztendő. Föllépésének előkelő biztosságát, testtartásának és mozdulatainak katonás eleganciáját s a komoly katonai érények megbecsülését alighanem onnan hozta magával.

Középiskolái e szerencsés baleset következtében civilben folytatódtak. Ebben az időben gyúrt először agyagot, ami csakhamar megérlelte benne az elhatározást, hogy törik-szakad: művészpályára lép. Nem volt könnyű kikönyörögnie a beleegyezést, de végre mégis beiratták az Iparművészeti iskolába, hol Mátray Lajos vezetése alatt kezdte meg szakszerű tanulmányait. Innen került Stróbl Alajos mesteriskolájába s ott vetette meg az alapját annak a tiszteletreméltó formatudásnak, melynek további kiérlelése már aligha okozott nagyobb gondot külföldi mestereinek. A mesterségbeli készség meghódítása játszva folyt Stróbl Alajos után Hans Bitterlich oldalán, a bécsi szépművészeti akadémián. Innen – húszéves korában – már egy életnagyságú torzót s három fejet küld a budapesti tárlatra, hol a jószemű kritika azonnal fölismeri legjellemzőbb tulajdonságát s az ifjú Sidló Ferencben, akit ma már széltire „az erő szobrászának” neveznek, nagy reménységgel köszönti a rendkívüli erőt s a monumentális feladatok biztos ígérétét.

1904-től kezdve a müncheni képzőművészeti akadémiaán folytatja tanulmányait, Wilhelm von Rue-
mann vezetése mellett. Közben sűrűn állít ki szülő-
városában, Budapesten; egyre jobban feltűnik s 1906-
ban el is nyeri a Múbarátok Körének tanulmányi ösz-
töndíját, melynek birtokában három esztendőre az
örök városba telepszik. Saját bevallása szerint a Ró-
mában eltöltött három esztendő döntő befolyással volt
egész művészi pályafutására. „Egy letűnt kor pom-
pázó kultúrájának döbbenetesen komor emlékei, a gi-
gászi romok, visszaszárnyaltattak a múltba s én száz-
szor éltem át az emberiség végtelenből jött s végte-
lenbe menő történelmét. Ebben a világban mélyen
kellett lélekzeni s az emberi életet, formákat és ará-
nyokat csak életnagyságon felüli megjelenésben lehe-
tett szemlélni. S ha az ember a Via Appiáról, a Foru-
mon keresztül a Tiberis felé haladt, a San Pietro tá-
jára igyekezve, az ókori Rómából a reneszánszkori
Rómába csöppent s hosszú századokat hagyva maga
mögött, fáradtan roskadt le a Sixtinában: megint
csak a döbbenetesen komor, gigászi emlékek tekintet-
tek rá alá a világteremtés mennyezet-freskóiról. Az
égbenyúló oszlopok, a hegyeknek is beillő kőtömbök,
az emberfeletti szoboralakok, az évezredes rétegű sejt-
telmes patina föltartóztathatatlanul vésődtek a lel-
kembe, tüzeltek, lázítottak és szították bennem az égő
vágyat sokmázsás kövek és forrongó mozdulatú szob-
rok után, amelyeken a formák: hegyek s a méretek:
óriásiak.”

Így írja körül azt az egy szót, élményeinek leg-
hatalmasabbját: Michelangelo! Hiszen egy másik, jó-
val később kelt levelében maga mondja, amit bizo-
nyára még ma is vall: „Michelangelo úgy emelkedik

az európai művészet fölé, mint egy fölmérhetetlen magasságú komor hegy, melynek óriási árnyékában minden és mindenki eltűnik.”

Sidló Ferenc Michelangelo-tisztelete nem üres szó, de nem is több mély, őszinte meghódolásnál. Ez a „sokmázsás kövek és forrongó mozdulatok” után esengő szobrászlelek ízig-vérig modern; a huszadik századé: a miénk. Megáll, sőt térdet is hajt a múltak legnagyobbja előtt, de a maga útján halad tovább s a maga módján igyekszik a maga korának legkülönbje lenni.

Michelangelo titáni nagysága csak hatást jelent számára, nem ígát s ezt a jósors játszotta életfutásába, mint nemkülönb az ultrább áramlatok meszterműveit is s mint a harmadikat: Gödöllőt, a legszellemibb hatást. Egyikük sem verte le, egyikük sem ejtette rabul, de bármily ellentétesek lettek légyen is, mind a háromnak jutott fejlődésében szerep. Háromféle kovával csiholták ki belőle azt a szikrát, mely a tulajdon lelke acéljából kívánczozott föltüzelni. Egyikük sem volt tehetségének önállóságába avatkozó hatás, csak kiváltó elem, csak fölszabadulást jelentő birok.

Eleinte csak a római esztendők nyarait töltötte Gödöllön, de 1908 telén végkép megtelepedett a Kőrös-fői Kriesch Aladár körül csoportosult művészkolóniában s azt egy második müncheni év (1910) s néhány Firenzében töltött hónap kivételével (1913) nem is hagyta el addig, míg a századosúti művésztelep gyönyörű családi otthont nem juttatott neki.

Kőrös-fői Kriesch Aladár atyai barátságának az emberre gyakorolt hatásáról csak annak lehet valamegyes fogalma, ki e nagyember gyermekien tiszta lelkét

személyes érintkezés útján ismerte meg. Olyan volt ez a lélek, mint az ózont lélegző hegyek levegője; ahová behatolt: ott minden miazmát elölt a tisztaságával. Az ő közelében nem burjánozhatott föl soha nemtelen gondolat. S ami e kristálytisza *ievegő* iehelietében művészi alkotásként termett körülötte, bármily igénytelen holmi volt is: annak virágként kellett születnie; üdének, hamvasnak, ártatlanul gyönyörködtetőnek. Egyedül maga Sidló Ferenc mondhatná el, mit jelentett annak az érett, szelíden alázatos, hívő léleknek közvetlen hatása az ő lobogó, tüzes lelkére, aki legszívesebben gránithegyek tömbjeinek ment volna neki, hogy csákánnyal hasítson ki belőlük emberentúli, óriás figurákat. Mi magunk úgy gondoljuk, hogy e nagy lélek szelíd alázatossága törte meg ifjú lelkében a titáni gőgöt, hogy megóvhassa benne az igazi, a nem álmodó, valóságos teremtő erőt.

Ez a lelki hatás jóval mélyebb volt, mint a külső-ségesen művészi. Az nem is volt talán egyéb, mint sokoldalúságra való ösztönzés, a már megtisztult 03 szilárd alapon. Kőrösfői Kriesch Aladár, a művész-típus teljessége, jól tudta, hogy a specialista csak fél-művész lehet. Minden művésznek jól körül kell tekintenie legalább a szomszédos művészetek világában, ha a magáéban igazán mester akar lenni.

A gödöllői esztendők alatt Sidló Ferenc végig-próbált mindent, ami látszatra távol járt ugyan a céljaitól, valósággal azonban annál közelebb segítette hozzá. Foglalkozott kerámiával s pompás mezőkövesdi figuráit ő maga égette ki. Tervezett szőnyegetek a szövés módok minden szokásos formájára; még gobelin-tervei is vannak. S ami mind ennél fontosabb: komolyan vette a grafikát. Első ilyenmű rajzaiból ter-

mészetesen hangosan követelődzik ki a szobrász-ösztön; alakjaiban a körülkörvonalazott izom játék a fontos. De csakhamar megtanult tisztára grafikus is¹ lenni s jóegynéhány olyan rajza van, – köztük egy remek versillusztráció – amelyben a figurás dekoratív síkdíszítés abszolút tisztaságáig jutott el. Ezek a tiszta síkban komponált vonalharmóniák hatalmasat lendítettek reliefjeinek szabatoságán és dekoratív szépségén, melyeknek elseje – a marosvásárhelyi Közművelődési Házban fölállított „I. Ferenc József koronázása”, ez a nagyméretű, helyenként aranyozott, helyenként színes zománccal ékített bronzrelief – még gödöllői tanulmányainak következtése (1911); utolsója pedig a gróf Tisza István emlékéért megörökítő relieftervezet, melynek legfőbb szépsége a grafikai értelemben vett rajztudás tökéletességén alapul.

Sokoldalúsága szorosán vett művészetén belül is szembeszökő. Nem csak formára, anyagfeldolgozásra is. A rárósi mauzóleum sötét halálangyalait fekete gránitból gondolta el, nagy, fényes és sima felületekre csiszolva s úgy is alkotta meg (Medgyasszay István-nal közösen, 1910); a „Nemzeti Áldozatkészség” nagyméretű lovasszobrát pedig fából. Bronzban, márványban is sokféleből válogat; kisebb bronzfiguráit szívesen aranyozza is s egy-egy szerencsés tömbmegválogatás olykor gyönyörű színárnyalatú, hamvas, rózsásmelegen élő márványhoz segíti.

*

Alkotásainak száma töméntelen. Magában az országban tizennyolc nyilvános szoborműve van. Marosvásárhelyt a már említett nagyméretű zománccal bronzrelief, díszkúttal a kultúrpalotában; Besztercebányán Decrett József, a magyar erdészet úttörőjének

emlékműve (1912); a rárósi mauzóleum; az „Anyai szeretet” szimbolikus csoportja Mosonban (1910); a városmajor-uccai székesfővárosi iskola magyar népmeséket ábrázoló reliefjei; szoborcsoport egy Dorottyia uccai palota homlokzatán (1912); „A Nemzeti Áldozatkészség Szobra”; az „Ellenforradalmi Hősök Emlékműve” a Ludovika-Akadémián (1920); a szabadságtéri „Nyugat”-szobor; Szent Imre herceg és Boldog Hermann szobrai a gödöllői premontrei rendház intézetében, valamint az intézet alapkövetelést ábrázoló relief ugyanott; azonkívül a többé-kevésbé nagyszabású nagyszokoli, felsőiregi, jászkarajenői, jánoshalmi, almamelléki és kalocsai „Hösi Emlékek”.

Képmásai közül nevezetesebbek a IV. Károly királyé, azon kevesek közül való, amelyhez a tragikus véget ért uralkodó modellt is ült; József főhercegé, Boroevics tábornagyé, Kratochvil és báró Lukachich altábornagyoké (1916-1918); továbbá Horthy Miklós kormányzónké, Bánffy Miklós grófé, Ugrón Gáboré, Takács Menyhért prelátusé, Vass Józsefé, Bartha Richárdé, Kertész K. Róberté, Kaán Károlyé, Kállay Tiboré, Conrad Veidté, mely sorozathoz még tíz, Németországban készült képmás sorakozik, közöttük a különösen kitűnő, már említett „Diplomata”.

Sok jelentős alkotása került külföldre. Az „Emlékezésit a norvég királyné vette meg; a „Danaida”, a „Primavera”, meg a „Fürdő után” Londonban vannak; „Dávid” és „Vénusz” Kölnben. De jutott alkotásaiából Düsseldorfnak, Dalbrucknak, Amsterdammak és Bécsnek is.

Európaszerte ismerik s ahol csak kiállított – Bécs, München, Amsterdam, Hága, Stockholm, Helsinki, London, Brüsszel, Velence, Monza, Varsó –

mindenütt teljes elismeréssel, hatalmas erejének magasztalásával találkozott. Az elismerés különben, ha nem is a megérdemelt mértékben, de bőségesen hullott útjára. Megnyerte az Erzsébetvárosi Kaszinó díját, a székesfővárosét, a balatoni kiállításét, az akt-kiállításét; több „mention honorable” birtokosa, a legfrissebb varsóié is; levelező tagja a bécsi Genossenschaft Bildender Künstler-nek és 1924 óta tanár a budapesti Képzőművészeti Főiskolán.

Méltatásunkat, első felében, bírálatnak írtuk, bárha minden szaván nyilvánvalóan keresztülsajog a mélyen meghódolok tisztelete. De annak jár bírálat, aki meg is bírja s mi éppen azzal véltük Sidló Ferenc művészetének nagyságát elismerni, hogy nem vak, hanem értékmérő megbecsüléssel követtük végig eddigvaló útján. Dicsőséges s még messze távolokba futó út ez, melynek legkimagaslóbb Sidló-alkotásait – a mi nemzeti büszkeségeinket – immár egész Európa figyeli.

Á Z S I A F E L É

(1937)

A kultúrának is megvannak a maga külpolitikai kérdései s ezek közül nem utolsó jelentőségű az a törekvés, mely a régen elrekesztett ázsiai ősforrások mesterséges gátjait készül bontogatni. Egyetemes a vágy, hogy az amerikanizmus szélhámoskodásaival fenyegetett poshadozó európai kultúra valami egészségesebbel fölfrissíttessék s ma már nem csupán el-

szigetelt álmodozók lelkében él a sejtelem, hogy Ázsia mélyebbről fakadó, tisztábbra szűrt s etikailag emelkedettebb gondolkodásának hatása, minden sokévezredes ősisége mellett is, megújhodást jelenthetne ebben az egészségre szomjazó, megcsömörlött világban. A sejtelem él, a vágy fokozódik, de tudatosan célratörő cselekedet még alig-alig mutatkozik, mivelhogy óriásiak az akadályok, amelyek elébe tornyosulnak. Mindenekfölött az a még sokkal áthatolhatatlanabb ellen-kínaifal, amelyet az eredetiségére hiú európai kultúra már kétezer esztendővel ezelőtt tolt maga elé az Uraiiig és a Kaukázusig azzal, hogy minden hágóját és szorosát gondosan eltömte, nehogy folytatódjék az a gondolat-átáramlás, mely kibontakozni segítette s mely netalán végképp Ázsia szellemi gyarmatává tette volna. Kezdetben való kétségtelen gyarmatállapotát már a görögség fénykorában sikerült annyira-amennyire letagadnia. Európa már akkor makacsul védekezett Ázsia anyánk szellemi javainak további átszüremlése ellen, elzárkózott előle s hogy az ősi hatásnak még a nyomait is eltüntesse, sietve törölte le a homerosi eposzok fémjelzéséről a Mahá-Bhárata pecsétjét s fölháborodva hallgattatta el azt a hellén filozófust, aki társaival szemben vitatni merte, hogy a görög filozófia csak zsenge hajtás a barbár ázsiai gondolkodás törzsökén.

Európának erről az ellen-kínaifal mögé való zárkózásáról két évezreden keresztül jóformán senki se érezte meg, hogy veszteség. Alig félszázada, hogy itt-ott mégis komolyabban gyanítgatni kezdték egyesek. A szórványos gyanítgatások lassan-lassan bizonyossággá, majd egyetemes meggyőződéssé váltak s ma már senki sem sürgetné az örültek házába azt a mű-

vészlelkű francia testvérpárt aki Hokusai rajzaiban és színes fametszeteiben temérdek erejű zsenialitást látott. Ma már mindenek szemében nyilvánvaló, hogy a további makacs elzárkózás kész veszteség, a torlaszok megnyitása viszont reménysugár az esengett megújulás felé.

De kik legyenek a torlaszok megnyitói, kik verjenek hidat az ázsiai meg az európai észjárásnak két évezred idegenségével egyre mélyebbre vájt szakadékok fölé? Hol van Európában az a nép, mely közvetítő lehet e két merőben ellentétes gondolkodásmód, kiegyenlítésében? Európa népei csodálatos értetlenséggel állanak meg minden előtt, ami Ázsia kultúrájának méltó büszkesége s mennél tipikusabban európaiak, annál értetlenebbül. Az angolnak megvolna hozzá a módja, hogy ezt a közvetítő szerepet megszerezze, hiszen befészkelte magát azon a földrészen s a legősibb kultúra főfészke az ő' gyarmata. Csakhogy az angol orientalisták gyakorlati emberek, akiket elsősorban a politikai és a kereskedelmi érdek irányít. Jellemző, hogy az egyetlen valóban nagyszabású olyan mű cselekedet, mely érdektelenül és tisztán szellemi értékeléssel csakugyan az ázsiai gondolatvilág közvetítését vállalta, – bárha átültetésében az ő nagy tudományú filológusai munkája – érdemben egy barbár ázsiai uralkodóé. Értjük alatta Ázsia szent könyveinek és vallásfilozófiai iratainak azt az ötvenkötetes remek sorozatát, mely „Sacred Books of the East” címen Csulalongkorn sziámi király kezdeményezésére, szellemi és anyagi támogatásával jött létre. Ezt a világot jelentő gondolatömeget nem az angol szerezte meg Európának, hanem Ázsia kínálta föl neki. Tülfelől bontották meg az ellen-kínáifalat.

A többi tipikusan európai nép, ha foglalkozik is Ázsia szellemi termékeivel, jóformán csak filologizál s bármily tudományos készséggel tegye is: jaj annak a keleti fantáziaalkotásnak, amelyet szellemi és erkölcsi magvában magyarázni kezd. Párizsi agyvelővel ilyesmit nemhogy mélyére hatolva földeríteni, de még megközelíteni is alig lehet. Gustave Le Bon, a filozófus, esztendőket töltött Indiában és hatalmas munkában írta meg az indiai művelődés történetét. Ezt a munkát az európai mérleg aranyfontokkal mázsálta meg, de bizonyos, hogy egy analfabéta hindu siheder ilyesmit nézne, ha végig kellene hallgatnia, hogyan boncolgatja a két roppant eposzt a nagy párizsi gondolkodó, annyira távol jár értelmezése attól, amibe ezt a sihedert a vásári recitátorok és ezeknek toprongyos, félmeztelen, ugyancsak analfabéta hallgatói olyan könnyű szerrel bevezették.

Mivé fakul Ázsia közepétől Európa közepéig egy fantasztikus költemény izzó-drágaköves színtombolása, mikor a Mezőkövesdtől Budapestig való arasznyi úton már egy hímes szövetdarabról is minden leporlik, ami szín és ragyogás! Ami ott, abban a Kárpátok közé csöppent talpalatnyi Ázsiában a pipacs, a pázsit, a búzavirág, meg a boglárka színeiben égett, az Budapesten már az orgonalila bágyadt árnyalataiba öltözik s mire Párizsba kerül, bizonyára ezüstszürkévé fakul; Európa a maga képére gyúrja. És amit ezzel a színekben lángoló virágaratos hímzéssel cselekszik, lényegében ugyanazt követi el az ázsiai fantázia hímes gondolatremekeivel szemben is. Közvetítő kell, aki nem bágyaszt, nem fakít, aki hamvas-tul tudja továbbadni, amihez az Urálon túlról hozzáfért s aki meg tudja értetni Európával, hogy éppen

ez a hamv a tenger okulást jelentő érték, amelyet Európa egy ösztönös mozdulattal, oly meggondolatlanul mindig letöröl.

Közvetítő a két világrész esze járása között csak olyan európai nép lehet, mely féllábbal még Ázsiában él, vagy fele szívével még oda visszahúz. Bármennyire fölöttük legyenek is tudományos felkészültség dolgában ma még a többiek, az igazi, a lelki közvetítés mégis csak azokra vár, akikben az érzelmi rokonság s ennél fogva a megértés lehetősége nagyobb. Ezeknek kell a nagy, Keletről esengett megújnodást előkészíteniük.

Más és más alapon három, azaz hogy inkább csak két nép lelke gyanítható alkalmasnak e sokágú feladatra. Mindenekfölött az orosz. Az egyetlen európai nép, mely féllábbal még valóságosan Ázsiában él s melynek legragyogóbb szellemi kicsúcsosodásait egyenesen az ázsiai lélek erkölcsi mélysége és az ázsiai észjárás kozmikus titkok felé révedező misztikum emelte a nagy európai szellemtársak fölébe. Abból, amit az orosz lélekből ismerünk, úgy gyanítjuk, hogy ha nem is egész Ázsiához, de India gondolatvilágához egyetlen más európai nép se férközhetik oly közel, mint éppen az orosz.

A másik nép, amelyre nem annyira a Kelethez húzódó lelkiakata, mint inkább különleges történelmi kialakulása és a Kelettel kapcsolatos múltja miatt gondolunk: a spanyol. Szűkebb korlátok között ennek is a tudatos közvetítő szerepét szánnánk, hiszen közel egy ezredéven keresztül, versenytárs nélkül játszotta is már az öntudatlan közvetítő szerepét; attól fogva, hogy az inkább elfogadó és továbbadó, mint eredeti arab kultúrával kölcsönös csereviszonyba lé-

pett mind e mai napig, mai egyetemeinek mélyenjáró arabistákban bővelkedő, kissé még mindig keleti jellegéig. Amit nemesebb keleti kultúrának, nagy általánosságban ázsiai léleknek nevezünk s amit minde nekfölött az jellemez, hogy az alsóbb népréteg lelkét is át tudja járni, annak az arab maga is inkább csak közvetítője. Így hát az, amit a spanyol Ázsia lelkének mélyebb megismerésében adhat: szűk, egyoldalú és másodkézből való. Ami indiai volt, annak előbb sémivé kell válnia, hogy a spanyol másodközvetítés által európaivá válhassék. Viszont azonban bizonyos, hogy az a kevés, amit Európa a középkor derekán India bölcsességéből megismert: az mind az arab csatornán folydogált Európa legnyugatibb kapujáig, ahonnan azután népkönyvek, novellagyűjtemények és széphistóriák formájában következetesen a spanyol bocsátotta szárnyra, hogy végigjárja Európát s eredeti hamvának újra meg újra való letörlése után legalább magvával befészkelődjék valamennyi nemzetének irodalmába. (Sendebár: *História Septem Sapientum*; Ponciánus históriája; *Calila és Dimna*; *Directorium vitae humanae*; *Barlám és Jozafát* legendája, *El Conde Lucanor*; *Disciplina Clericalis* stb., stb.)

Az a feltűnő különösség, hogy az ázsiai lélek a középkorban ilyen roppant vargabetűvel Európa túlsó felén tör magának utat a tőle legtávolabbra eső ibériai kapun: élesen bizonyítja, hogy az igazi közvetítés legtermészetesebb módja a kétoldalú s eredményesen csak a két világrész egy-egy képviselőjének közös munkája végezheti el; az európai csak akkor ér célt, ha egy ázsiai elébe megy. Az arab ugyanazt a szerepet játssza a XIII. század *Don Fadrique* és *Don*

Juan Manuel infánsaival, mint Sziám nagy kultúrfejedelme a XX. század T. W. Rhys Davidsaival és Frederic Max-Müllereivel szemben: fölkinálja Ázsia szellemi kincsét s kezére játszik az elfogadónak.

A harmadik nép, melyet eredeténél, megszakadt, de meg nem szűnt rokonságánál, lelki alkatánál, hallgatólag, elmerülésre hajlamos természeténél s eszejárásának és veleszületett izlésének vissza-visszaütő keleti vonásainál fogva alkalmasnak sejtethünk arra, hogy a két világrészt összekötő szellemi hid verésében jelentős részt vegyen: – a miénk. A magyar ezer évig nem látta meg, hogy e két világrész között való hidverés volt az igazi küldetése s ha idején fölismeri s e fölismeréssel élni is tud, bizonyára előnyösebben változtat Európa szellemi arculatán, mint változtatott a politikai térképen azzal, hogy tágranyitott kapu helyett védőbástyaként meredt a Kelet elébe. Késő bánattal most Turánt emleget és a turáni ködöt nézi. Csakhogy nem merengeni kell ám ezen a ködön, hanem elosztatni! Nekimenni a tudomány minden modern fegyverével és világosságot teremteni a helyén. Mert amögött a kavargó, aranyporos köd mögött napvilág van, Kína és Japán felől már derítgetik, de addig bizony föl nem szakadozik, míg innenfelől is belé nem tűz a nap. Okakura Kakuzo, a japán gondolkozó, aki mellékesen a kínai történetírók munkáinak is szorgalmas lapozgató ja, hitelesnek látszó ősforrások alapján azt állítja, hogy a hűn népek már századokkal Attila előtt Buddha követői voltak. Odavetett megjegyzés ez csupán, egy egészen más természetű dolgok felett elmélkedő könyvben. De éppen azért, mert odavetett megjegyzés, mely csak írásközben került emlékezetéből a tolla hegyére, jelentős el-

ejtett szó, amely mögött sok minden bennünket érdeklő dolognak kell rejlenie. Olyan ez az állítás, mintha Yokohamából egyenesen idekiáltaná valaki: igaz-e, mondjátok?! De tudunk mi erre a kérdésre válaszolni? Lehetséges, hogy ne tudjunk? Lehetséges, hogy sohase tudjunk? Zeng az ország a turanizmus jelszavaitól, de hol van hát az az orientalista tudós-hadsereg, mely a szigorú tudományosság mérlegére és boncoló kése alá vesse Okakura Kakuzo állítólagos vagy valóságos dokumentumait: a buddhista hunt, a fehér lónak szentelt loh-yangi kolostortemplomot és még sok más ránk nézve rengeteg jelentőségű, minden célzatosság nélkül elejtegetett megjegyzést? Kinek a kötelessége ez, ha nem a miénk?

A Kelettel ma már minden kultúrnép komolyan foglalkozik; de ha ebben a kérdésben a legtermészetesebb valami: a lelki adottság, az észjárás hasonlósága és az érzésszel rokonság döntene, kétségtelen, hogy csupán az orosz meg a magyar közelíthetné meg az ideált: azt, hogy orientalista egyetemi tanszékeivel és tudósaival túljusson a filológia korlátain. A spanyol ilyen értelemben már elvégezte történelmi feladatát. Az orosz orientáлизmus ezidőszert csupán lehetőség; lappangó energia, mely valamennyi más népénél többet tehet, mihelyt fölszabadul.

Ami orientáлизmusunk még csak idea, vágy és öntudatlan rátermettség. Mint idea, kultúránk legnagyobbvonalú külpolitikai kérdése; mint vágy, újraébredő nemzeti öntudatunkkal párhuzamosan erősödő lelki jelenség, hiszen egyrészt ősi eredetünk kibogozására sarkal, másrészt azzal kecsegtet, hogy két világrész gondolatcseréjében idővel vezető szerepünk lehet; az öntudatlan rátermettség pedig olyan

alapföltétel, amelyet tudatossá tenni és kizsákmányolni egyenesen kötelesség s már csak a célratörő akarat dolga.

Magyarországnak annyi az egyeteme, hogy közülök egyet könnyűszerrel lehetne arra kijelölni, hogy megfelelő fakultásának évtizedek fokozatosan fejlesztő munkája következtében hangsúlyozottan orientalista jellege legyen. Nem volna szabad visszahőkölni az úttörés darabos munkájától; a buzdítás-tól, az ösztöndíj szórástól sem; sőt attól sem, hogy az igazi kezdet kezdetéig bizony jókora lépcsőfokok vezetnek s előbb egyetemi nyelvtanítókat, majd egyetemi tanárokat kell Kínából, Japánból, Mandzsúriából és másfelől hozatni s csak azután következhetik el majd az a korszak, amelyben a keleti nyelvek és kultúrák minden egyes tanszékén már egy-egy olyan magyar professzor ül, akit Ázsia megfelelő főiskoláján járatunk, aki választott tárgyát felsőbb fokon akár azon a nyelven is adhatja elő, aki a maga területén – hol idehaza, hol odatúl – önálló kutatásokat végez s akinek tekintélye előtt megnyílnak Kelet idegen szem elől rejtgetett könyvtárai és levéltárai.

Ezekkel az önálló kutatásokkal minden bizonynyal földerülne az a rejtelmes turáni kód, mely ha csak így tétlenül ábrándozva nézzük, megindul felénk és elborít.

Ázsia szót kér, meg akarja értetni magát. Legrejtelmesebb darabjának, – egy kiváló japán elme gyanítása szerint: legősibb kultúrájú és legnemesebb lelkeségű darabjának – a szumír múlt még fölásható temetőjével egyetemben mi volnánk született földerítői és szellemi tolmácsai. Annak a roppant sávnak, amelyen most úgy szeretjük szép, cifra dísz-

betűkkel végigírni a „Túrán” szót. Könnyű dolog; jámbor kalligrafusműkedvelők gyönyörűsége. De egész szellemi energiánkkal befészkelődni mindenüvé, ahová földabroszainkon ezt az öt betűt végigszórtuk, mindent végigvizsgálni, megérteni és meg is értetni, ami egyik betűtől a másikig van, az végtelenül nehéz. Feladatnak azonban talán a legdicsőbb, mely a világ kultúrpolitikai tetteiből nekünk valaha kínálkozhatott. Ragadjuk meg. Fúrja keresztül magyar szemek pillantása azt az aranyporos ködöt, mely minden másalkotású szem számára áthatolhatatlan. A magyar szem látása más, mint a nyugati népeké s a különbség oka még mindig egy Ázsiából hozott belső látószerv csökevénye. Erőszakoljuk munkára ezt a csökevényt, dolgoztassuk, fejlesszük újra szervvé s Kelet misztériumainak földéítésében, roppant szellemi és erkölcsi értékeinek átömlesztésében miénk lehet a vezető szerep, mely a megújulást szomszédhozó európai kultúrát örök hálára vagy legalább is tiszteletudó főhajtásra kötelezi.